

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ**

На правах рукопису

НЕМЦЕВА ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 373.5:316.728:374-053.6

**ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВНОСТІ
СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Назаренко Галина Анатоліївна
доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	15
1.1 Виховання громадянської ініціативності особистості як наукова проблема	15
1.2 Обґрунтування поняттєво-категоріального апарату проблеми виховання громадянської ініціативності старшокласника	38
1.3 Потенціал позакласної діяльності у вихованні громадянської ініціативності старшокласників	56
Висновки до першого розділу	70
РОЗДІЛ II. ПЕДАГОГІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	73
2.1 Методика, організація та результати констатувального етапу дослідження	73
2.2 Функціонально-змістова модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності	97
2.3 Характеристика методологічних підходів до виховання громадянської ініціативності старшокласників	106
2.4 Обґрунтування педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників	118
Висновки до другого розділу	126
РОЗДІЛ III. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-ЗМІСТОВОЇ МОДЕЛІ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	129

3.1 Хід педагогічного експерименту з виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності	129
3.1.1 Програмно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності	132
3.1.2 Педагогічна підтримка проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності	140
3.1.3 Форми і методи сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників	150
3.2. Аналіз результатів експерименту	160
Висновки до третього розділу	173
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180
ДОДАТКИ	213

Умовні позначення

ДНЗ – дошкільний навчальний заклад

ЕГ – експериментальна група

ЗОШ – загальноосвітній навчальний заклад

КГ – контрольна група

МОН України – Міністерство освіти і науки України

НАПН України – Національна академія педагогічних наук України

НВК – навчально-виховний комплекс

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення України як демократичної держави вимагає активності членів громадянського суспільства, які здатні виявляти й реалізовувати власні ініціативи для покращення усіх сфер суспільного життя. Це, своєю чергою, актуалізує проблему виховання старшокласників як ініціативних громадян, які незабаром розпочнуть самостійне життя.

Нагальна потреба у вихованні громадянської ініціативності учнівської молоді зафіксована у низці законодавчих документів: Конституції України (1996), Законах України “Про освіту” (2008), “Про загальну середню освіту” (1999), Указі Президента України “Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки” (2015), Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000), Концепції національно-патріотичного виховання молоді (2009), Концепції “Нова українська школа” (2016), Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді (2004), Основних орієнтирах виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (2011). Перед освітянами нашої держави постає завдання формування готовності старшокласників до життєдіяльності на засадах демократичних цінностей та громадянської активності й ініціативності, що сприятиме духовному оновленню української нації.

Розв’язання цього завдання істотно залежить від цілеспрямованої організації позакласної діяльності старшокласників, у процесі якої виховання громадянської ініціативності учнів набуває більш практичної спрямованості, оскільки саме в ній відбувається інтенсифікація міжособистісних стосунків вихованців, створюються найсприятливіші умови для формування та розвитку різноманітних ставлень старших школярів до навколишнього світу і самих себе, повніше реалізуються можливості самовизначення та самореалізації кожної зростаючої особистості як суб’єкта громадянського суспільства.

Виховання громадянської ініціативності набуває особливої значущості саме у ранньому юнацтві (старшому підлітковому віці), оскільки у цей період виявляється психологічна готовність особистості до самовизначення, потреба у досягненні певного соціального статусу, взаємодії з іншими людьми. У період старшого шкільного віку відбувається засвоєння шкільною молоддю ціннісних уявлень на основі їх особистісної значущості та активно розвивається здатність до прийняття на себе моральної відповідальності з урахуванням суспільних цінностей.

Проблема виховання громадянської ініціативності особистості порушувалась у працях філософів упродовж тривалого історичного часу (Аристотель [9], Дж.Локк [119], Ж.-Ж. Руссо [203], Р.Патнем [164] та інші).

У сучасних філософсько-політологічних дослідженнях громадянська ініціативність розглядається в контексті співвідношення інтересів держави, громадянського суспільства та окремої особистості; практичної реалізації основних прав і свобод людини-громадянина, здійснення свободи особистості у соціальній царині на основі творчої самореалізації у різних сферах життя громадянського суспільства; самоактуалізації та творчої самореалізації особистості в існуючому соціокультурному просторі (О. Білоусов [19], М. Калініченко [74], А. Карнаух [79], О. Карчевська [81], А. Колодій [91], Л. Никифорова [154], Л. Подолянко [171] та інші).

Вчені у галузі психології розглядають ініціативність у зв'язку із активізацією внутрішніх потенцій особистості як суб'єкта діяльності, проблемою волі й розвитку вольових якостей (І. Бех [16; 17], А. Брушлинський [24], С. Рубінштейн [198], В. Татенко [226], О. Мерзлякова [131], Н. Ханецька [238] та інші).

Проблема виховання громадянської ініціативності особистості не є новою і для педагогічної науки. Історичну ретроспективу, ґрунтовний педагогічний аналіз особливостей громадянського виховання у період становлення української державності розробили П. Ігнатенко [70], В. Поплужний [176], І. Кучинська [113] та інші вітчизняні дослідники. Різні аспекти виховання

громадянської ініціативності представлено у дослідженнях проблеми формування громадянської позиції та громадянської компетентності зростаючої особистості (М. Бабкіна [11], П. Вербицька [29], Т. Окушко [157], Н. Нікітіна [155], А. Сігова [211], К. Чорна [246; 247] та інші).

Окремі аспекти виховання громадянської ініціативності висвітлено у педагогічних дослідженнях останніх років, присвячених вихованню культури демократизму учнівської молоді (Г. Назаренко [140]); саморозвитку і самореалізації особистості старшокласників у процесі соціалізації (Ж. Воронцова [36], А. Ковальова [88], Н. Комісаренко [92]); розвитку зростаючої особистості у системі вільного виховання (Т. Калініченко [75]); формування пізнавальної самостійності та ініціативності старшокласників (В. Логвіненко [120], В. Манько [129], Т. Пащенко [165]); сприяння громадянському самовизначенню учнівської молоді (І. Сахневич [207]) та інших.

Значний потенціал для визначення способів виховання громадянської ініціативності містяться у наукових працях останніх років, присвячених проблемі формування тих чи інших видів ініціативності зростаючої особистості (Д. Алфімов [6], О. Косенчук [101], Т. Окушко [157], Ж. Петрочко [235], Н. Чиренко [245], О. Старинська [220] та інші).

Водночас теоретичний аналіз досліджень свідчить про те, що проблема виховання громадянської ініціативності учнів старших класів не набула цілісного наукового осмислення. Особливої уваги потребує конкретизація виховних впливів щодо посилення внутрішніх чинників розвитку громадянської ініціативності особистості. Слід констатувати й обмежене використання педагогами-практиками потенціалу позакласної діяльності для підвищення ефективності виховання цієї якості.

Отже, своєчасність і доцільність дослідження проблеми зумовлюється необхідністю розв'язання наявних суперечностей між:

- об'єктивною потребою сучасного суспільства в активних та ініціативних громадянах, які забезпечать подальший розвиток громадянського

суспільства в Україні, та недостатньою розробленістю теоретичних положень про виховання громадянської ініціативності зростаючої особистості;

– високим потенціалом позакласної діяльності щодо цілеспрямованої організації виховання у старшокласників громадянської ініціативності та недостатнім осмисленням цих можливостей педагогами сучасних загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ);

– необхідністю активізації розвитку учнівською молоддю власної громадянської ініціативності та обмеженим методичним забезпеченням цього процесу.

Означені суперечності негативно позначаються на ефективності процесу виховання громадянської ініціативності старшокласників, зокрема – у позакласній діяльності, та потребують конструктивного вирішення.

Отже, актуальність та недостатня розробленість проблеми на теоретичному і практичному рівнях зумовили вибір теми дисертації – ***“Виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності”***.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складником науково-дослідної теми лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України “Виховання культури гідності дітей та учнівської молоді в позаурочній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів” (державний реєстраційний номер 0111U000098). Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 4 від 23 квітня 2012 року) та Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН України (протокол № 6 від 19 червня 2012 року).

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу проблеми виховання громадянської ініціативності особистості розробити та апробувати функціонально-змістову модель та педагогічні умови виховання громадянської ініціативності старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів у позакласній діяльності.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження:**

1. На основі аналізу наукових праць уточнити ключові поняття дослідження “громадянська ініціативність”, “виховання громадянської ініціативності старшокласників”.

2. Виокремити компоненти громадянської ініціативності старшокласників, визначити критерії й показники та схарактеризувати рівні її вихованості.

3. Розробити та експериментально перевірити функціонально-змістову модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності

4. Обґрунтувати та апробувати педагогічні умови виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Об’єкт дослідження – громадянське виховання старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів.

Предмет дослідження – функціонально-змістова модель та педагогічні умови виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: особистісно орієнтований (І. Бех, О. Бондаревська, І. Якиманська та інші), суб’єктно-діяльнісний (К. Абульханова-Славська, С. Рубінштейн, В. Татенко та інші) і системний (Ю. Бабанський, В. Гнатюк, Н. Дерев’янка, О. Коберник, І. Осадчий та інші) методологічні підходи; теоретичні положення про сутність і структуру ініціативності особистості, висвітлені у сучасних наукових працях *філософського* (О. Білоусов, М. Калініченко, А. Карнаух, О. Карчевська, А. Колодій, Л. Никифорова, Л. Подолянка та інші), *психологічного* (А. Брушлинський, Т. Титаренко, О. Мерзлякова, Н. Ханецька та інші) і *педагогічного* (М. Бабкіна, П. Вербицька, П. Ігнатенко, І. Кучинська, Т. Окушко, Н. Корпач, Н. Нікітіна, Ж. Петрочко та інші) спрямування; теорія моделювання та проектування освітнього процесу (Є. Лодатко, В. Міхеев, В. Монахов, О. Остапенко, В. Ясвін та інші); концепції громадянського

виховання молоді (Ю. Завалевський, О. Вишневський, О. Киричук, І. Осадчий, О. Сухомлинська, К. Чорна); теоретичні засади позакласної діяльності (В. Білоусова, Т. Дем'янюк, П. Кендзьор, О. Киричук, Н. Щуркова, Н. Яременко та інші).

Для досягнення мети та реалізації завдань дослідження застосовувалися такі **методи**:

– *теоретичні*: аналіз філософсько-політологічних, соціологічних та психолого-педагогічних наукових джерел з означеного питання для актуалізації поняттєво-категоріального апарату дослідження та з'ясування теоретичної і практичної розробленості проблеми виховання у старшокласників громадянської ініціативності у позакласній діяльності; узагальнення та систематизація теоретичних та емпіричних даних, за допомогою чого розроблено функціонально-змістову модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, обґрунтовано педагогічні умови виховання громадянської ініціативності учнів старших класів у позакласній діяльності, визначено критерії, показники та рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників;

– *емпіричні*: діагностичні (анкетування, тестування, педагогічне спостереження, творчі завдання), які були застосовані з метою діагностики рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників та стану готовності педагогів до здійснення цього процесу у позакласній діяльності; експериментальні (педагогічний експеримент: організаційно-підготовчий, констатувальний, формувальний та контрольний етапи);

– *статистичні*: кількісна та якісна обробка даних для оцінювання ефективності функціонально-змістової моделі та педагогічних умов виховання у старшокласників громадянської ініціативності у позакласній діяльності (за критерієм χ^2 Пірсона).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

– *вперше* розроблено функціонально-змістову модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності

(концептуально-змістовий, процесуально-діяльнісний та аналітико-результативний блоки); обґрунтовано *педагогічні умови* виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності (програмно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, педагогічна підтримка проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників); виокремлено *компоненти* громадянської ініціативності учнів старших класів (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-практичний), визначено *критерії та показники* її вихованості: розуміння сутності громадянської ініціативності (усвідомлення сутності громадянської ініціативності як інтегрованої якості громадянина, уявлення про способи генерування й реалізації суспільно значущих ідей, знання про власні потенційні можливості для прояву громадянської ініціативності у різних сферах суспільного життя), спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства (ціннісне ставлення до проявів ініціативності у громадянській діяльності, прагнення ініціювати творчі шляхи розв'язання суспільно значущих проблем, бажання здійснювати процедуру власного зростання як ініціативного й діяльного громадянина), саморегуляція громадянської активності й ініціативності (вміння генерувати суспільно корисні ідеї, активність і самостійність у реалізації суспільно значущих ініціатив, досвід саморозвитку як ініціативного й діяльного громадянина); схарактеризовано *рівні* вихованості громадянської ініціативності: творчо-рефлексивний (високий), активно-репродуктивний (середній), репродуктивно-пасивний (низький);

– *уточнено* зміст поняття „громадянська ініціативність” стосовно старшокласника (інтегрована якість особистості, що характеризується усвідомленням способів генерування громадянських ініціатив та власних потенційних можливостей для їх здійснення, прагненням самореалізації у процесі досягнення самостійно поставлених суспільно значущих цілей,

надситуативною активністю у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життя громадянського суспільства); сутність “виховання громадянської ініціативності старшокласників” (цілеспрямована педагогічна взаємодія, яка забезпечує усвідомлення учнями важливості генерування й реалізації громадянських ініціатив для демократичного розвитку країни, своїх здібностей і можливостей у цьому аспекті, опанування способів прояву ініціативності в усіх сферах суспільного життя та набуття досвіду реалізації вихованцями суспільно корисних ініціатив у різних видах діяльності громадянського спрямування, а також самовиховання цієї інтегрованої якості громадянина);

– набули подальшого розвитку зміст, форми та методи громадянського виховання старшокласників у позакласній діяльності.

Практичне значення дослідження полягає у впровадженні функціонально-змістової моделі та педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності; розробленні відповідного інструментарію для діагностики рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників та програмно-методичного забезпечення виховання цієї інтегрованої якості (цільової виховної програми “Сім днів на тиждень”, цільового проекту саморозвитку “Одинадцять сходинок до успіху”, методичних матеріалів для організації позакласної діяльності в аспекті дослідження “Портфолію успішності” для старшокласників).

Розроблені матеріали можуть бути використані викладачами вищих навчальних закладів для проведення курсів громадянознавчого спрямування; класними керівниками, педагогами-організаторами, заступниками директорів шкіл з виховної роботи, у системі післядипломної педагогічної освіти.

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа № 65” Дніпропетровської міської ради (довідка № 96 від 10.06.2016 р.), Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа № 11” Дніпропетровської міської ради (довідка № 133/1 від 06.05.2016 р.), Комунального закладу освіти

“Середня загальноосвітня школа № 46” Дніпропетровської міської ради (довідка № 17 від 17.05.2016 р.), Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа № 62” Дніпропетровської міської ради (довідка № 219 від 18.05.2016 р.), Комунального закладу “Школа-інтернат II–III ступенів “Рівненський обласний ліцей”” Рівненської обласної ради (довідка № 57 від 09.06.2016 р.), Корецького НВК “Школа I–II ступенів – ліцей” Корецької районної ради Рівненської області (довідка № 79 від 08.06.2016 р.), Смілянського НВК “ЗОШ I–III ступенів № 3 – колегіум” Смілянської міської ради Черкаської області (довідка № 117 від 03.06.2016 р.), Шполянського НВК “ЗОШ I–III ступенів № 2 – ліцей” Шполянської районної ради Черкаської області (довідка № 83 від 02.06.2016 р.)

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації презентувалися на науково-практичних заходах різних рівнів: *міжнародних* – „Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: соціалізація та соціальна адаптація особистості” (Київ, 2010), “Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: формування міжкультурної компетенції особистості” (Київ, 2011), “Формула творчості: теорія і методика освіти та виховання” (Луганськ, 2010), “Україна як геополітична реальність: політика, економіка, право” (Київ, 2012); *”Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: європейський вектор розвитку і національний контекст”* (Київ, 2012); *всеукраїнських* – “Управління навчальним закладами: стратегія і тактика формування компетентного фахівця” (Київ, 2010), “Релігія, релігійність, філософія та гуманітарні знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти” (Луганськ, 2010, 2011), “Актуальні проблеми навчання і виховання в контексті сучасної освітньої парадигми” (Мукачеве, 2015); *обласних* – “Моделювання соціокультурного системного розвитку освітнього процесу в контексті формування духовно-моральної культури суспільства” (Дніпропетровськ, 2010).

Публікації. Зміст і результати дослідження опубліковано в 10 одноосібних публікаціях, з них 4 статті в наукових фахових виданнях України,

2 – у зарубіжних та наукометричних періодичних наукових виданнях, 1 науково-методичний посібник, 3 статті у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (288 найменувань, з них 29 – іноземною мовою), 11 додатків на 84 сторінках, 7 таблиць, 5 рисунків (1 – на повну сторінку). Загальний обсяг дисертації становить 298 сторінок, з яких основний текст викладено на 176 сторінках.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1 Виховання громадянської ініціативності особистості як наукова проблема

Успішне становлення в Україні повноцінного демократичного ладу неможливе без громадянської ініціативи в усіх сферах суспільного життя, активної підтримки упровадження демократичних цінностей і принципів усіма представниками українського народу.

У Конституції України [95], Законах України “Про освіту” [182], “Про загальну середню освіту” [179], Указі Президента України “Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки” [221], Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [96], Концепції національно-патріотичного виховання молоді [181], Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді [180], Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [142], Концепції “Нова українська школа” [156], Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді [141], Основних орієнтирах виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів [183] та інших нормативно-правових документах зафіксована реальна потреба у формуванні готовності старшокласників до життєдіяльності у суспільстві на засадах демократичних цінностей та громадянської активності й ініціативності, що сприятиме духовному оновленню української нації.

Так, у Концепції національно-патріотичного виховання молоді, затвердженій спільним наказом Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки, Міністерства оборони, Міністерства культури і туризму України, перед освітянами висувається вимога системної і цілеспрямованої діяльності щодо виховання учнів як патріотів України, готових успішно самореалізуватись у соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій української національної культури. При цьому наголошується на необхідності забезпечення сприятливих умов для самоутвердження особистості в Україні відповідно до її інтересів та можливостей, набуття молоддю соціального досвіду, розвитку громадянської активності вихованців [181].

Означені положення конкретизовано у Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, затвердженій наказом Міністерства освіти і науки України від 16 червня 2015 року. Зокрема, стверджується необхідність сприяння набуттю дітьми та молоддю суспільно корисного патріотичного досвіду на основі готовності вихованців до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, готовності взяти на себе відповідальність за власні рішення та дії. При цьому виховна взаємодія має здійснюватись на основі принципу самоактивності й саморегуляції, що забезпечуватиме розвиток у вихованців суб'єктних характеристик, формування здатності до критичного мислення, до прийняття самостійних рішень, активної громадянської позиції зростаючої особистості [180].

Доцільно також зауважити, що у Концепції громадянського виховання в умовах української державності зазначено, що найбільш повному вирішенню завдань виховання громадянської ініціативності у старшокласників сприятиме програвання учнями моделей суспільної взаємодії людей, сприяння опануванню учнівською молоддю досвідом політичних дискусій, особиста участь у соціально значущій діяльності, у роботі шкільних історико-краєзнавчих об'єднань, шкільних музеїв, взаємодія з юнацькими громадськими

об'єднаннями і організаціями, державними закладами та іншими соціальними інституціями [96, С. 7-13]. Теоретичні засади та тематика цих видів діяльності громадянського спрямування висвітлено у “Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді” [141] та конкретизовано в “Основних орієнтирах виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів” [183].

У контексті досліджуваної проблематики не можемо оминати увагою основні положення Концепції “Нова українська школа”, яка на десятиліття вперед визначає мету діяльності навчальних закладів України – різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до ефективної та конструктивної участі у громадському житті, свідомого життєвого вибору, прийняття відповідальних рішень, самореалізації та громадянської активності. У цьому контексті перед освітянами ставиться завдання формування у вихованців компетентностей, ціннісних ставлень і суджень, які слугуватимуть основою для щасливого особистого життя та успішної взаємодії з суспільством [156].

Слід зазначити, що проблема громадянської ініціативи та громадянської ініціативності як однієї із пріоритетних якостей представників громадянського суспільства протягом тривалого часу наукового пізнання розглядалась у філософсько-політологічному, соціально-психологічному та педагогічному аспектах.

Так, *філософсько-політологічні* дослідження проблем громадянської ініціативи базуються на розгляді співвідношення інтересів держави, громадянського суспільства та окремої особистості.

Відомо, що ще у працях мислителя античності Аристотеля [9] під час розгляду нагальних проблем політичного розвитку тогочасної держави приверталась увага до проблеми пріоритету громадянина перед державою, необхідності участі громадян в управлінні, особливостей проявів активності громадян, які усі поточні проблеми життя давньогрецької держави мали

вирішувати шляхом відкритого та раціонального обговорення тих чи інших пропозицій.

На думку сучасного вченого у галузі філософії О. Білоусова, ці прояви активності громадян держави-поліса можна розцінювати як один із перших в історії, хоча і досить недосконалий варіант інституалізації громадянської ініціативи [19, С. 115-126.]

Упродовж подальшого історичного розвитку у наукових доробках філософів Відродження і Нового часу проблема активності громадян актуалізувалась в контексті співвідношення держави з громадянським суспільством та постулювалась у таких положеннях:

- громадянське суспільство є пріоритетним відносно до держави; природна свобода як невід’ємне право кожного громадянина вища будь-якої земної влади і не має приймати ніякого іншого закону, окрім природного; громадянська свобода заперечує довільне, нічим не обмежене панування (Дж. Локк, [119]);
- “народний суверенітет” передує суверенітету держави (Ж.-Ж. Руссо, [203]);
- для забезпечення соціальної єдності людей та політичної свободи необхідно встановити над владою суспільний контроль (Ш.-Л. Монтеск’є [8, С.374-377])
- метою суспільного прогресу є становлення правового громадянського суспільства, члени якого будуть користуватися найбільшою свободою, що дозволить їм з найбільшою повнотою розвивати свої здібності; при цьому інтереси особи і суспільства на засадах рівноваги мають бути збалансовані ідеєю свободи людини та моральної законності (І.Кант [8, С.477-485])
- у межах громадянського суспільства люди, переслідуючи свої власні цілі, повинні задовольняти і потреби інших громадян (Г.Гегель, [8, С.636-660]).

Слід зауважити, що реалізація зазначених вище положень передбачала прояви активності та ініціативності всього громадянського суспільства, так і окремих громадян.

Підґрунтям подальшого становлення феномену громадянської ініціативи стали концепції Ю.Габермаса [8, С.764-781], Р.Патнема [164] та інших вчених щодо способів практичної реалізації основних прав і свобод людини-

громадянина. Інтенсивність дослідження цієї проблеми у контексті розмежування та взаємодії держави і громадянського суспільства, в залежності від особливостей політичного та соціально-економічного розвитку тієї чи іншої країни, була нерівномірною: чергувались періоди спаду (друга половина XIX століття – перша половина XX століття) з періодами підйому (70-90 рр. XX століття – початок XXI століття).

У сучасних наукових дослідженнях власне сутність громадянського суспільства пов'язується з активністю та ініціативністю громадян, їхньою небайдужістю до суспільних справ, бажанням і вмінням захищати свої права та інтереси на місцевому й загальнодержавному рівні. Наголошується, що громадянське суспільство об'єднує вільних і рівноправних громадян, які впевнені у своїй спроможності впливати на стан справ у суспільстві, яким не чужі суспільні проблеми та які зорієнтовані на громадські справи. Суб'єкти громадянського суспільства вірять у свою здатність вирішувати малі й великі громадські справи; комунікують між собою та зі своїм середовищем на засадах довіри, толерантності, співробітництва, здатності йти на компроміси. Найголовнішою функцією громадянського суспільства є створення умов для самовираження індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів [91, С. 6-32].

У такому контексті О. Білоусов зауважує, що значний теоретичний багаж, накопичений світовою (перш за все, західною) класичною й сучасною філософією та політологією цілком може бути основою для розробки теоретичних і практичних аспектів інституалізації громадянської ініціативи в Україні. Дослідник розглядає цей феномен як атрибут громадянського суспільства, виражений у різних формах активності його суб'єктів, у межах правового поля націлений на захист своїх інтересів та внесення змін з метою покращення умов своєї життєдіяльності [19, С. 115-126].

За сферою застосування дослідник виокремлює політичні, економічні, соціальні, культурні, освітні та екологічні громадянські ініціативи та наголошує, що суб'єктом громадянської ініціативи в українському суспільстві

можуть виступати окремі індивіди, їх групи та неформальні об'єднання, громадські організації, профспілки, політичні партії, громадські рухи, благодійні фонди тощо. При цьому найбільш поширеними формами інституалізації громадянської ініціативи у суспільно-політичному житті, за переконаннями науковця, є звернення громадян до органів влади, самодіяльне вирішення проблем місцевого самоврядування, контроль за здійсненням виборчого процесу, громадські слухання, громадські обговорення, створення громадських рад при органах влади [19, С. 115-126].

У контексті нашого дослідження значущою є заувага О. Білоусова про те, що до *громадянських ініціатив можуть бути віднесені лише ті дії, які спрямовані на удосконалення суспільства та поліпшення умов життя його громадян*. При цьому, на думку вченої, яку ми підтримуємо, до громадянських ініціатив не можуть бути віднесені протиправні дії, акти насильства та терору, зазіхання на державний суверенітет та територіальну цілісність країни, навіть, якщо зовні вони маскуються під громадянські ініціативи [там само].

Необхідно також наголосити, що у сучасних філософсько-політологічних дослідженнях особливості прояву громадянської ініціативності висвітлюються у взаємозв'язку із:

- здійсненням свободи особистості у соціальній царині та творчої самореалізації людини у сфері культури і права (сприйняття свободи передбачає такого ґатунку активність людини, коли вона, маючи здатність до свободи вибору, набуває водночас здатності відчувати себе потрібною у соціумі. При цьому воля особистості або свобода суб'єкта громадянського суспільства принципово може реалізуватись, як у вимірі його внутрішнього простору – тоді ми маємо процес самоорганізації або саморегуляції, так і у зовнішньому – у процесі взаємодії з державною формою влади завдяки так званому механізму політичної участі) [74, С. 114-126.];

- інтерпретацією свободи особистості не лише як можливості невимушеного ставлення до світу, але й як безумовного права індивіда на вільний вибір світоглядних орієнтирів та способу життя (саме здатність людини

здійснювати свідомий вибір, що об'єктивується у конкретних рішеннях і вчинках особистості, складає сенс самої свободи; при цьому йдеться про соціально значимі можливості людської свободи) [171];

- упровадженням політичних, зокрема – демократичних цінностей у суспільно-політичне життя, що передбачає дотримання політичних прав людини-громадянина, у тому числі – залучення громадян до процесу політико-владних відносин, вплив громадськості на перебіг соціально-політичних процесів у суспільстві, що потребує прояву громадянської ініціативи [62];

- політичною соціалізацією молоді, мета якої полягає у формуванні у зростаючої особистості умінь активної та ініціативної участі у суспільних процесах, що відбуваються не лише у політичній сфері; засвоїти прогресивний досвід, який був накопичений старшими поколіннями; усвідомити своє місце в конкретному суспільстві [79];

- впливу громадянської активності на процеси демократизації суспільного життя, налагодження партнерської взаємодії інститутів громадянського суспільства і структур держави, яка має три рівні: громадський, регіональний і державний (при цьому на рівні місцевої громади відбувається первинна самоорганізація та артикуляція інтересів суспільства, основними суб'єктами взаємодії на цьому рівні з боку громадянського суспільства є самі громадяни та їхні первинні організації; зміст процесу взаємодії на даному рівні полягає у визначенні і формулюванні інтересів суб'єктів, пошуку та пропонуванні варіантів реалізації означених інтересів; у налагодженні первинних форм комунікаційного зв'язку між громадянами і його організаційному закріпленні; у здійсненні співпраці з органами державної влади щодо реалізації сформульованих громадянами інтересів) [81, С. 110-113].

Важливі положення у контексті досліджуваної проблеми, безсумнівно, коріняться у сучасних наукових доробках із *соціальної філософії* з питань самоактуалізації та самореалізації особистості у різних сферах суспільного життя [27, С. 57-59; 154; 130, С. 90-98; 186 та інші]. Зокрема, обґрунтовується теза про те, що соціальна сутність самореалізації особистості базується на

самоактивності та пов'язана із подоланням її відчуженості як суперечності між потенційними можливостями індивіда та їх обмеженим здійсненням, при цьому суб'єкт самореалізації виступає насамперед як індивідуальність, що прагне до самоактуалізації з використанням механізмів самодіяльності та самосвідомості у контексті потреб та тенденцій розвитку соціуму. Доцільно зауважити, що реалізація цих механізмів неможлива без активності та ініціативності особистості.

Підсумовуючи зазначене вище, можна констатувати, що в сучасних дослідженнях вчених міститься філософсько-політологічне та соціологічне підґрунтя для організації ефективних виховних впливів в контексті формування та розвитку громадянської ініціативності особистості. Громадянська ініціативність в аналізованих сферах наукового пізнання розглядається в контексті співвідношення інтересів держави, громадянського суспільства та окремої особистості; практичної реалізації основних прав і свобод людини-громадянина, здійснення свободи особистості у соціальній царині на основі творчої самореалізації у різних сферах життя громадянського суспільства; політичної соціалізації особи, мета якої полягає у формуванні вмінь активної та ініціативної участі у суспільних процесах; самоактуалізації та творчої самореалізації особистості в існуючому соціокультурному просторі. В аналізованих вище працях виокремлено види громадянських ініціатив, конкретизовано сфери їх реалізації, визначено суб'єктів громадянської ініціативи.

Вчені у галузі психології розглядають ініціативність у зв'язку із активізацією внутрішніх потенцій особистості як суб'єкта діяльності (А. Брушлинський [24], С. Рубінштейн [198], К. Абульханова-Славська [1-4] та інші).

Власне, саме поняття “суб'єкт” трактується вченими (А. Маслоу [132], К. Роджерс [195], С. Рубінштейн [198] та інші) як *здатність людини бути ініціюючою силою*, першопричиною своїх взаємодій з оточуючою дійсністю та власного саморозвитку. Суб'єктна активність як спосіб реалізації людиною

своїєї сутності у світі, за переконаннями С. Рубінштейна, проявляється у здатності особистості до самоорганізації, саморегуляції та самовдосконалення [198].

Ці положення обґрунтовуються також у працях В. Татенка [226], О. Мерзлякової [131], Н. Ханецької [238] та інших, які ініціативність, як найвищий прояв суб'єктної активності людини, пов'язують із її пошуком власного місця у суспільстві, здатністю бути творцем свого життя, а також створювати умови для власного розвитку і саморозвитку.

У сучасних наукових дослідженнях психологічна природа ініціативності висвітлюється вченими (О. Власова [33], Д. Лущикова [123], К. Савченко [204] та інші) у взаємозв'язку з проблемою волі та розвитку вольових якостей, які розглядаються у психології як *відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки* [204].

Так, усі вольові якості особистості (ініціативність, цілеспрямованість, самостійність, рішучість тощо), з погляду О. Власової, являють собою єдність *функціональних, операційних і регуляційних механізмів* людської психіки, розвиток та інтеграція яких відбувається в ході розвитку і саморозвитку особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Дія означених механізмів забезпечується переважною орієнтацією суб'єктів активності на сферу предметної або соціальної діяльності, продуктивне засвоєння інтегрованого соціального досвіду [33, С. 55-63].

Ініціативність як пріоритетна складова інтенції особистості-суб'єкта до самозмінювання ґрунтовно розглядається у науковому доробку Д. Луцькової, яка зазначає, що ця складна властивість особистості проявляється в активності, спрямованій на самостійно ініційоване здійснення змін, перетворень власних психічних якостей і особливостей поведінки. Ініціативність у самозмінюванні трактується дослідницею як тенденція до самостійної ініціації внутрішніх та/або зовнішніх дій, спрямованих на самозмінювання, коли бажання і

здійснення спроб змінитися виникає за власною ініціативою, а не під впливом оточення або вимог ситуації [123].

Загалом, слід зазначити, що ініціативність, як прояв самоактивності особистості, має пряме відношення до *саморегуляції поведінки і діяльності* суб'єкта, яка розглядається вченими як структурне утворення особистості, що становить собою єдність цілеспрямованих дій, що проявляються у прийнятті довільних рішень; доборі, оцінці умов та засобів реалізації задуманого; самоаналізі вчинків, визначенні власної позиції щодо подій, ситуацій та явищ суспільного життя [244]. Отже, можемо дійти висновку, що саморегуляції поведінки і діяльності особистості обумовлюється процесами планування цілей, моделювання базових умов, програмування дій та оцінювання результатів.

Ця теза підтверджена результатами дослідження Д. Чижми, згідно з якими, суб'єкт саморегуляції керується довільними рішеннями, здатний самостійно реалізовувати близькі та віддалені цілі, мотивувати власні дії й аналізувати звершені вчинки, орієнтуючись на їх суспільну значущість. Вчений виокремлює такі складові саморегуляції, як цілеспрямоване планування, побудова та перетворення власних дій і вчинків у відповідності з особистісно принциповими цілями та актуальними потребами. Особливий акцент Д. Чижма робить на необхідності розвитку особистісної саморегуляції підлітків, у структуру якої входять: *мотивація досягнення*, яка поєднує у собі спонукальну, регулятивну й селективну функції, що разом забезпечують вищий рівень саморегуляції особистості; *цілеспрямованість*, яка має спрямовуючу основу та проявляється у здатності підростаючої особистості керуватися в своїх діях і вчинках віддаленими цілями, обумовленими її потребами й переконаннями; *рефлексія*, що передбачає вміння виділяти, аналізувати й співвідносити з предметною ситуацією власні способи дій та надає можливість підростаючій особистості пізнавати й вивчати власний внутрішній світ; *вольове самоуправління*, яке, виступаючи особистісним рівнем довільної саморегуляції, спонукає до дії, оскільки приймається свідомим рішенням особистості-суб'єкта [244].

Активно стверджує положення про необхідність усвідомлення *особистості як суб'єкта ініціації власної активності* С. Малазонія, яка все ж має дещо інший, ніж зазначений вище, погляд на феномен саморегуляції та трактує *здатність до саморегуляції* як узагальнене вміння особистості досягати високої результативності шляхом *самостійного ініціювання цілеспрямованої активності у процесі оволодіння новими видами і формами діяльності*. При цьому, на думку дослідниці, характер перебігу процесів саморегуляції залежить від сталих типологічних властивостей особистості, зокрема, таких, як самоактуалізація (самовираження), самоставлення, сенсожиттєві орієнтації, рефлексивність [126].

Відтак, можемо стверджувати, що у сучасних наукових дослідженнях у галузі психології усвідомлена саморегуляція особистості розглядається як:

- процес ініціації, підтримки та управління різними видами і формами зовнішньої та внутрішньої активності, спрямованої на досягнення поставлених суб'єктом цілей [213];

- єдність цілеспрямованих дій, які проявляються у прийнятті довільних рішень, доборі, оцінці засобів реалізації задуманого, самоаналізі вчинків, визначенні позицій щодо подій, ситуацій та ціннісному ставленні індивіда до самого себе [84];

- інтегрований, цілісний, системно організований психічний процес детермінації, побудови, підтримки і регулювання зовнішнього й внутрішнього впливу (самовпливу), спрямованого на досягнення обраних суб'єктом цілей, виражається в стимулюванні одних та гальмуванні інших особистісних потреб, дій і вчинків [115, С. 254–263];

- системна форма довільної активності особистості, усвідомлений самосуб'єктний вплив на власну поведінку та діяльність (самоуправління, самоактивність особи), який визначається як усвідомлений самостійний процес прийняття особистістю рішення щодо вибору мотивів, цілей, власних дій, незалежних від зовнішніх умов і впливу соціального оточення [167, С. 266–275].

До уваги доцільно взяти й те, що саморегуляція має чітку структуру, механізми та функції, які поєднують визначення суб'єктом мети своєї довільної активності; програму виконавських дій, узгоджену з умовами діяльності; неперервний контроль за її реалізацією; оцінку досягнутих результатів; рішення про необхідність корекції та вибір корекційної діяльності [115, С. 254–263].

На сутнісній ознаці саморегуляції акцентує увагу І. Петренко, пов'язує її з мотиваційною сферою особистості (ініціацією активності у разі необхідності подолання перешкод) та характеризує її з точки зору регулюючої, виконавської та контролюючої функцій щодо перебігу довільної активності [167, С. 266–275].

Аналіз теоретичних джерел виявив, що *ініціативність* вченими у галузі психології розглядається також в контексті *самоствердження* як прагнення особистості до саморозкриття, самоцінності, самореалізації особистісних потенціалів та досягнення певного статусу у взаємодіях з оточуючими. Зокрема, ініціативність у прийнятті рішень визначається як один із позитивних способів самоствердження особи [63].

При цьому широке коло вчених-психологів (В. Зарицька [67], Н. Каньоса [78], М. Садова [205] та інші) обстоюють позицію, що без ініціації особистістю власної активності (самоактивності) гальмуються процеси самореалізації людини.

Так, зокрема, наголошується, що завдяки *самореалізації* відбувається максимальне розкриття в людині її активних діяльних сил та індивідуально своєрідного творчого потенціалу (М. Садова, [205, С.102-109]), Н. Каньоса, [78]). Доцільно зауважити, що і перше, і друге положення, як зазначалось нами вище, взаємопов'язане з ініціативністю особистості.

У такому контексті сутність поняття “самореалізація” особистості визначається як:

- процес і результат застосування особистістю у повсякденному житті і праці набутих компетенцій, вдосконалення і розвиток їх завдяки творчій діяльності особи [67];

- процес розкриття, випробування, розгортання, здійснення можливостей індивіда в ході оволодіння і виконання ним різних видів діяльності [78].

При цьому вченими зазначається, що самореалізація особистості визначає ресурсні можливості її розвитку, зокрема, здатності до оволодіння і продуктивного здійснення різних видів діяльності [205, С. 102-109.], та реально означає для суб'єкта досягнення успіху, певного результату, статусу, визнання тощо [78].

Отже, аналіз наукових джерел з досліджуваної проблеми у галузі психології, уможливив висновок відносно того, що психологічна природа ініціативності висвітлюється вченими у взаємозв'язку із проблемою волі й розвитку вольових якостей та розглядається в контексті:

- активізації внутрішніх потенцій особистості як суб'єкта діяльності, зокрема, зовнішнього та внутрішнього механізмів саморозвитку особи;
- саморегуляції поведінки і діяльності суб'єкта;
- самоствердження та самореалізації особистості.

Проблема виховання громадянської ініціативності особистості не є новою і для педагогічної науки. Як зазначалось вище, філософсько-педагогічне підґрунтя виховання активних та ініціативних громадян, які дбають про власну державу і одночасно реалізують свої права і свободи, сформувалося ще в давньогрецькі часи та було концептуалізовано у періоди Відродження та Нового часу.

Історичну ретроспективу, ґрунтовний педагогічний аналіз особливостей громадянського виховання у період становлення української державності розробили П. Ігнатенко [70, С. 21–27], В. Поплужний [176, С. 14–17], І. Кучинська [113] та інші вітчизняні дослідники. У нашому дослідженні вважаємо за доцільне зробити ретроспективний аналіз проблеми виховання громадянської ініціативності у розрізі основних етапів розвитку ідеї громадянського виховання в українській педагогічній теорії і практиці виховання.

Так, на першому етапі становлення ідеї громадянського виховання

(період утвердження державності на теренах України – Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, IX-XIV століття) у працях “Златострій”, “Ізмарагд”, “Поученіє” Володимира Мономаха пропагувалась ідея морального удосконалення особистості, яка орієнтована на суспільно-корисні цінності, а її *патріотична активність* спрямована на збереження єдності Руської землі [72, С. 40-42].

Другий етап становлення ідеї громадянського виховання пов’язується з епохою зародження козаччини та відновлення державного, економічного і культурного суверенітету України (XV- XVIII століття). У цей час ідеалом української національної системи виховання є *активна особа*, патріот своєї держави, який готовий стати на її захист від ворогів, боронити її незалежність. Слід зазначити, що в цей період з’являються перші праці з проблем громадянського виховання (твори видатних вчених Острозької та Києво-Могилянської академій: М. Смотрицького [217, С. 74-75], І. Гізеля [40, С. 2], Ф. Прокоповича [185, С. 114-122], С. Полоцького [174, С. 95-100], Г. Сковороди [214, С. 122-129], у яких вперше була актуалізована ідея *самоактивності людини*: пропагувалась необхідність самопізнання та розвитку своїх здібностей задля примноження суспільних і державних благ. Утім, слід зауважити, що ідея формування громадянської ініціативності як мета виховання у цей час не висувалась.

Третій етап розвитку ідеї громадянського виховання (кінець XVIII - XIX століття) розпочався діяльністю українських патріотів М. Гулака [106, С. 4-8] , Т. Шевченка [251, С. 166-176], М. Костомарова [103, С. 191-192], П. Куліша [110, С. 68-73], які у 1848 році об’єднались в Кирило-Мефодіївському братстві, та був продовжений видатними діячами науки і освіти М. Костомаровим [102], М. Шашкевичем [249], І. Франком [236, С. 306-353], Б. Грінченком [45]. Цей період характеризується створенням цілісної системи українознавства, масовим створенням в університетах, гімназіях, семінаріях та школах “громад”, що організовували бібліотеки, вели самоосвіту, виховували громадянську самосвідомість та активність молоді.

Четвертим етапом розвитку педагогічної теорії громадянського виховання визначаються перші десятиріччя ХХ-го століття, які дали поштовх новим ідеям патріотизму. Питаннями відродження національної освіти і виховання займалися М. Грушевський [47], В. Винниченко [32], С. Русова [202, С. 207-218], С. Черкасенко [239, С. 372-374], Г. Ващенко [28]. Більшість цих громадських діячів та педагогів початку ХХ століття пов'язували громадянськість, передусім, із національним вихованням. Поряд із основними ідеями громадянського виховання (наповнення освітньо-виховної системи самобутнім національним змістом, основою якого є українська мова, культура, звичаї як складники духовності українського народу; необхідність орієнтації національної освіти та виховання на світовий рівень) у цей період пропагувалось положення про виховання висококультурної *творчої особистості* в інтересах держави, з урахуванням у виховному процесі єдності трьох складових елементів душі – розуму, почуттів і *волі*, плекання українського національного виховного ідеалу, що, на нашу думку, передбачало виховання активності та ініціативності учнів.

Упродовж *п'ятого етапу розвитку педагогічної теорії громадянського виховання* (40-80-ті роки ХХ століття), в епоху культу особистості та застою панували пропагандистські, антигуманні ідеї, які привели до глибокої кризи у громадянському вихованні молоді. У цьому контексті доцільно підтримати думку К. Чорної, висвітлену нею у науково-методичній праці "Виховання громадянина, патріота, гуманіста", про те, що "за часів радянської влади *громадянське виховання підмінялось вихованням ідейно-політичним, класовим, спрямованим на формування громадянина-інтернаціоналіста, політично-свідомого, непримиримого до буржуазної ідеології, вірного марксиста-ленінця, відповідального і діяльного*" [246, С. 11-12].

Лише у науковій спадщині В. Сухомлинського була вперше за радянських часів порушена проблема громадянського виховання як пріоритетної складової педагогічного процесу. У книзі "Народження громадянина" вчений-педагог обстоював гуманістичні засади громадянського виховання та стверджував, що

першочерговою умовою формування громадянина є організація емоційно насиченого діяльного трудового життя шкільного колективу, яке ефективно впливає на становлення *громадянської позиції кожного учня*. Великий педагог наголошував на тому, що підліток має жити громадянськими думками й сприйманнями задовго до повноліття, та зауважував, що риси громадянина виховуються не лише впливами педагогічного характеру, а й некерованими соціальними впливами [223, С. 213]. Таким чином, можна дійти висновку про необхідність *розвитку громадянської активності та ініціативності кожного учня* в контексті діяльного життя шкільного колективу, а також врахування в організації громадянського виховання усіх факторів виховного впливу.

Педагогічні ідеї В. Сухомлинського стали орієнтиром для створення ефективних технологій виховання громадянськості школярів і на сучасному етапі суспільного розвитку.

Шостий етап становлення і розвитку ідеї громадянського виховання в українській педагогіці пов'язується із відновленням державної незалежності України та характеризується можливостями використання надбань педагогічної теорії і практики національного виховання в нових історичних, політичних і соціальних умовах розбудови Української держави. Громадянське виховання на сучасному етапі нерозривно пов'язується з відродженням української нації, демократизацією та гуманізацією суспільства, поглибленням самоуправління народу [241, С. 143-149].

Так, у Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (за редакцією О. Сухомлинської) метою громадянського виховання визначено формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини з притаманними їй особистісними якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на розвиток *демократичного громадянського суспільства* в Україні [96, С. 7-13], що, на нашу думку, передбачає *активну та ініціативну* участь кожного громадянина у суспільно-політичному житті своєї держави.

Ця мета доповнюється Концепцією громадянської освіти в Україні (за редакцією І. Жадан), згідно з якою пріоритетним завданням громадянського виховання є формування особистості, якій притаманні демократична культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до *компетентної участі у житті суспільства та громадянської ініціативності* [94, С. 12].

У сучасних дисертаційних роботах з актуальних питань громадянського виховання розкрито окремі аспекти досліджуваної нами проблеми, зокрема:

- педагогічні умови формування громадянськості як пріоритетної риси особистості досліджено О. Доукіною [59, С. 21-37], М. Задерихіною [65, С. 69-71], Л. Канішевською [77], Н. Косаревою [100, С. 130-136], Л. Пономаренко [175, С. 224-227] та іншими;

- способи формування громадянських цінностей обґрунтовано у працях Л. Бойко [21, С. 47-55], І. Бондаренко [23, С. 15-18], Л. Крицької [108, С. 29-33], Н. Чернухи [242] та інших;

- детальному аналізу педагогічних засад функціонування громадянської освіти та виховання у вітчизняній шкільній практиці присвячено дослідження Н. Дерев'янка [53], Ю. Завалевського [64], В. Іови [171], О. Киричук [86], Н. Косаревої [100], В. Кузя [68], Т. Мальцевої [127], В. Оржеховської [159], А. Розенберга [197], І. Тараненко [225], О. Сухомлинської [222], К. Чорної [247], Н. Чернухи [243] та інших;

- питання європейської стратегії громадянської освіти та виховання молодшої особистості висвітлено у дослідженнях І. Василенко [26], Н. Лавриненко [114], В. Москаленко [137], С. Позняк [173], В. Познякова [172] та інших;

- обґрунтування організаційно-педагогічних умов комплексної реалізації інноваційних форм громадянського виховання старшокласників у навчально-виховному процесі та в позакласній виховній роботі міститься у кандидатських дисертаціях А. Бекірової [14], П. Кендзьора [82], Л. Корінної [99], Л. Рехтети [194], М. Шимановського [252].

Виокремимо положення наукових праць громадянського спрямування, які визначатимуть особливості розв'язання нами завдань дослідження.

Цікавим є погляд Н. Чернухи, яка наголошує на тому, що проголошення самостійності й незалежності України зумовило потребу переосмислення багатьох суспільних явищ і процесів. Значної уваги вимагає, зокрема, виховання підростаючого покоління, кожен член якого повинен отримати право *вільного і творчого розвитку особистості*. Лише у громадянському суспільстві вільна людина прагне до свідомої і *творчої діяльності, самовідповідальності, самореалізації, стає творцем своєї долі*; вона не мириться з поневоленням, засуджує приниження, прагне свободи; у ній поєднуються високі моральні чесноти, патріотизм, професійна компетентність, почуття обов'язку й відповідальності перед суспільством, Батьківщиною, державою [240, С. 290-293].

Як слушно стверджує К. Чорна, якісно нову демократичну державу можуть створити лише свідомі та *активні* громадяни, які люблять Україну, свій народ, націю і готові самовіддано служити їх інтересам. І ця любов, на думку вченого, обов'язково має бути *діяльнісною*, тобто підтверджуватись конкретними патріотично спрямованими вчинками. Дослідниця стверджує, що для гідного життя українському народу потрібна суверенна і незалежна, демократична, правова, соціальна держава, так само, як для успішного розвитку державі потрібні національно свідомі й *активні громадяни-патріоти*. За переконаннями К. Чорної, мета громадянського виховання – сформувати свідомого громадянина, патріота, тобто людину з притаманними їй особистісними якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, *спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні*. Вони мають органічно поєднуватись із *потребою й умінням діяти компетентно й результативно* [246, С. 5-16].

На нашу думку, досягнення цієї мети неможливе без громадянської ініціативності зростаючої особистості.

У контексті досліджуваної проблеми слушною є позиція П. Вербицької, яка полягає у тому, що громадянське виховання особистості має об'єднувати інтереси усіх суб'єктів соціальної взаємодії – учнів, вчителів, батьків, державні та суспільні інституції, місцеву громаду. При цьому, за переконаннями вченого, органи влади та місцевого самоврядування, громадські організації, засоби масової інформації, мають формувати громадянську культуру молодого покоління, надаючи простір для активності громадян, сприяючи їхньому залученню до участі у суспільних справах. З метою використання потенціалу та ресурсів місцевої громади у налагодженні соціального партнерства навчального закладу та місцевої громади, залучення представників місцевої спільноти до співпраці у процесі реалізації соціальних ініціатив, П. Вербицькою розроблено й апробовано організаційно-педагогічну форму громадянського виховання “Молодіжні ініціативи”, що мала на меті сприяння ініціюванню учнівською молоддю суспільно-корисних справ, її активному залученню до дослідження проблем місцевої громади. Крім цього, з метою організації участі старшокласників у місцевому врядуванні, впливу на процес прийняття рішень на місцевому рівні, особливо у сфері молодіжної політики, дослідницею було реалізовано організаційно-педагогічну форму громадянського виховання “Молодіжна рада”, яка мала на меті сприяння активній участі учнівської молоді у житті місцевої громади [29, С. 176-288].

Розглядаючи громадянське виховання як “цілеспрямований процес підготовки молодого покоління до життя у системі суспільних відносин, соціальної взаємодії та активної й відповідальної участі в суспільно-корисній діяльності, метою якого є формування громадянської компетентності учнівської молоді, що забезпечує її активну громадянську позицію у суспільстві, здатність відповідально реалізовувати свої права та обов'язки, налагоджувати соціальне партнерство у процесі розв'язання суспільних проблем” [29, С. 379], П. Вербицька визначила *сфери громадянської самоідентифікації особистості*: “Я – людина”, “Я – член сім'ї”, “Я – учень школи”, “Я і друзі”, “Я – член

місцевої громади”, “Я – громадянин України”, “Я – громадянин світу” [29, С. 382], яких ми будемо дотримуватись і в нашому дослідженні.

Здійснений нами аналіз наукових джерел громадянської тематики дає підстави стверджувати, що різні аспекти виховання громадянської ініціативності більшою мірою представлено у дослідженнях проблеми формування громадянської позиції зростаючої особистості (М. Бабкіна [11], Н. Корпач [99], Н. Нікітіна [155], А. Сігова [211] та інші).

Так, Н. Корпач для формування громадянської позиції пропонує використовувати виховні можливості молодіжних організацій, які здатні формувати зацікавленість підлітків до проблем суспільного розвитку, державного будівництва, спонукати підростаюче покоління до самостійного осмислення соціальних проблем і пошуку шляхів їх вирішення, що неможливе без проявів *активності та ініціативності особистості*. Дослідниця вважає громадянську позицію особи найважливішим компонентом, який забезпечує її активність як суб'єкта всіх соціально-економічних і політичних перетворень у державі та передбачає усвідомлене й відповідальне ставлення до суспільства, уміння орієнтуватися в сучасному глобалізованому світі, планувати свої дії, прогнозувати результати й відповідати за прийняття тих чи інших рішень. За переконаннями Н. Корпач, беручи участь у діяльності молодіжних організацій, підлітки набувають лідерських якостей, *ініціатив у прийнятті рішень*, практики в реалізації індивідуальних і колективних справах, що, своєю чергою, сприяє активному формуванню громадянської позиції [99, С. 298-302].

Дещо інший підхід до формування громадянської позиції, складовою якої є ініціативність, пропонується у дослідженні М. Бабкіної, котра трактує активну громадянську позицію підлітків як стійкий компонент внутрішньої структури особистості підлітка, що визначає вмотивовану спрямованість його діяльності та реалізацію особистісних цінностей, власних прав, свобод і обов'язків; як систему ціннісних і соціальних орієнтацій, ставлень до суспільства, держави, нації, до себе як до громадянина. Вчений також вважає важливою умовою формування активної громадянської позиції підлітків

організацію їхньої діяльності у позакласній виховній роботі таким чином, щоб вона мала добровільний та особистісно-мотиваційний характер, а також партнерську взаємодію підлітків із суб'єктами соціального впливу. Для цього дослідниця пропонує використовувати проектну діяльність, у процесі якої підлітки залучаються до осмисленої громадянської активності та ініціативності, набувають досвіду соціальної взаємодії у вирішенні суспільних проблем, мають можливість для самореалізації. За переконаннями М. Бабкіної, успішність реалізації проектів посилюється завдяки об'єднанню спільних зусиль учнів, вчителів, батьків, громадськості, спрямованих на вирішення важливих для громади проблем [11, С. 32-35].

У контексті нашого дослідження доцільно також взяти до уваги думку Н. Нікітіної, яка зазначає, що громадянська позиція виявляється у здатності аналізувати сучасні процеси та ситуації, обирати адекватні форми і способи дії у непередбачуваних ситуаціях, відповідальності за результати власної діяльності, послідовності і виваженості власної позиції, у прагненні молодшої людини не дотримуватися усталених формулювань, у змозі виявити самостійність суджень і самостійність мислення, відстоювати власні переконання, у цілеспрямованості, дисциплінованості, самостійності, наполегливості та ініціативності. Науковець на підставі здійсненого дослідження стверджує, що громадянська позиція характеризується вміннями практичного характеру, а також *активними і конкретними діями, вчинками громадянського спрямування*, формується в системі відносин у колективі та виступає стимулом розвитку самооцінки, самопізнання, умовою самореалізації й саморозвитку особистості [155, С. 156-161].

У той же час у дослідженні А. Сігової стверджується, що кожен член суспільства повинен прилучатися до справ, які стосуються життя суспільства, протягом всього життя діяти як активний і відповідальний громадянин, що поважає права інших. Вчений розглядає громадянську позицію як стійку систему відносин людини до певних сторін дійсності, що проявляється у відповідній поведінці та вчинках; як складну інтегративну характеристику, що

відбиває активно-виборче, ініціативно-відповідальне та перетворювальне ставлення особистості до себе, до діяльності, до світу й життя в цілому. Формування громадянської позиції науковець безпосередньо пов'язує з досвідом активної та ініціативної участі у вирішенні соціальних проблем [211].

Підсумовуючи зазначене вище, можна стверджувати, що як результат громадянського виховання зростаючої особистості, активна громадянська позиція особистості виявляється не лише у громадсько-корисній та суспільно-політичній активності, а також в активності та ініціативності, спрямованій на самопізнання, саморозвиток, самовдосконалення зростаючого громадянина України.

Отже, ця активна громадянська позиція, на думку І. Беха, яку варто підтримувати, має базуватись на громадянських цінностях, які характеризують людину як патріота своєї держави: громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянська мужність, прихильність до державних інтересів, *громадянська ініціативність*, громадянська дисциплінованість, національна гідність, готовність захищати Батьківщину, піклування про державну мову, про природу, правосвідомість, політична воля, прихильність до вселюдських цінностей, повага до національних традицій, державний оптимізм [16, С. 4-5]. Як видно, серед перерахованих громадянських цінностей І. Бех також виділяє і *громадянську ініціативність*, яка є ключовим поняттям нашого наукового пошуку.

Аналіз наукових праць також засвідчив, що окремі аспекти виховання громадянської ініціативності представлено у педагогічних дослідженнях з питань:

- саморозвитку і самореалізації особистості старшокласників у процесі соціалізації (Ж. Воронцова [36, С. 42-44], А. Ковальова [88, С. 34-39], Н. Комісаренко [92, С. 23-25]);

- розвитку зростаючої особистості у системі вільного виховання (Т. Калініченко [75, С. 70-74]);

- формування пізнавальної самостійності та ініціативності старшокласників (В. Логвіненко [120, С. 190-195], В. Манько [129, С. 197-204], Т. Пашенко [165, С. 285-293];

- сприяння громадянському самовизначенню учнівської молоді (І. Сахневич [207, С. 103–114]).

Опрацювання означених наукових праць спрямовує наш науковий пошук не лише на *розширення сфери громадянської активності*, створення умов для творчої самореалізації, розкриття кожним вихованцем своїх можливостей в соціально значущій діяльності у місцевій громаді, а й на пробудження, посилення *внутрішніх чинників розвитку громадянської ініціативності старшокласників* – потреб, мотивів, здібностей, вольових зусиль.

Доцільно також зауважити, що значний потенціал для визначення способів виховання громадянської ініціативності містять наукові праці останніх років, присвячені проблемі формування тих чи інших видів ініціативності зростаючої особистості, зокрема, інтелектуальної ініціативності [220] та соціальної ініціативності [5; 51; 235; 245 та інші].

Використання у педагогічній практиці наукових доробків названих вчених, безумовно, сприятиме розвитку активності та ініціативності зростаючої особистості, втім зауважимо, що подальшого наукового пошуку потребує конкретизація виховних впливів щодо посилення *внутрішніх чинників розвитку громадянської ініціативності старшокласників*, яке сприятиме розкриттю учнівською молоддю своїх можливостей в активній діяльності громадянського спрямування у місцевій громаді.

Підсумуємо: у цьому підрозділі висвітлено філософсько-політологічні та соціально-психологічні основи проблеми виховання громадянської ініціативності особистості, а також розглянуто стан розробленості досліджуваної проблеми у педагогічній науці. Це уможливило подальший аналіз термінологічного апарату нашого дослідження, що буде здійснено у наступному підрозділі дисертації.

1.2 Обґрунтування поняттєво-категоріального апарату проблеми виховання громадянської ініціативності старшокласника

У період демократизації та гуманізації суспільного життя в Україні, становлення громадянського суспільства проблема виховання громадянської ініціативності, як зазначалось нами вище, потребує дослідження на нових теоретико-методологічних засадах. Це зумовлює аналіз сутності таких базових понять даного дослідження: *“старшокласник”*, *“громадянська ініціативність”*, *“виховання громадянської ініціативності старшокласника”*, а також інших термінів, дотичних до ключових дефініцій нашого наукового пошуку.

Тож, передусім, звернемось до тлумачення та розкриття особливостей вікової категорії *“старшокласник”* у психолого-педагогічній літературі.

Базуючись на висновках наукових праць вчених-психологів (М. Лукашевич [122, С. 354-365], Ф. Райс [191, С. 389-404], Г. Костюк [104] та інших), у нашому дослідженні доцільно дотримуватись вже визначеної ними періодизації соціального розвитку особистості: молодший підлітковий вік – 10-12 років; середній підлітковий вік – 13-15 років; старший підлітковий (або ранній юнацький) вік – 16-17 років.

На увагу заслуговує також опис характерних ознак сучасного старшого підлітка (старшокласника), що міститься у наукових працях багатьох дослідників (Л. Виготський [31], І. Кон [93], В. Мухіна [139] та інші), які наголошують на тому, що:

- у цей період відбуваються численні психологічні зрушення, зіткнення із суспільством та його соціальними інститутами, при чому проходження цих процесів залежить від соціокультурних умов, притаманних певному суспільству [31, С. 124];

- старшокласник перебуває під впливом двох суперечливих тенденцій: перша з них полягає у встановленні різноманітних міжособистісних контактів, посиленні орієнтації на групу, а інша характеризується тим, що зростає

самостійність особистості, ускладнюється її внутрішній світ, формуються особистісні властивості [93, С. 134];

- у процесі психологічного розвитку старших підлітків відбувається відкриття ними свого “Я”, поступове набуття досвіду інтроспективного самоаналізу; при цьому сам внутрішній світ стає суб’єктивною основою особистого життя [139, С. 319-320].

При цьому слушною вбачається думка В. Мухіної про те, що ставлення особистості до самої себе включає різні компоненти: пізнавальний – знання себе, уявлення про свої зовнішні і внутрішні якості; емоційний – оцінка цих якостей і пов’язана з нею самоповага (або неповага); поведінковий – прояви ставлення до себе у поведінці та діяльності особистості [139, С. 319-320].

Разом з тим, у наукових працях І. Беха [16], М. Головатого [43], І. Дубровіної [60], В. Радула [190] та інших наголошується на важливій особливості цього вікового періоду, яка полягає у тому, що саме для старшокласників характерним є *усвідомлення своєї дорослості та ролі*, яку вони покликані зіграти в суспільному житті. Це таїть у собі великі можливості для саморозвитку [16, С. 81].

Відчуття дорослості, за переконаннями названих вчених, відображує нову життєву позицію старшокласника стосовно себе, інших людей і світу загалом. У цьому контексті, на нашу думку, необхідно взяти до уваги такі факти:

- брак життєвого досвіду, нечітка спрямованість прагнень і переконань нерідко створюють для старшокласника низку труднощів, у тому числі й при спілкуванні з оточенням [60, С. 243];

- кардинальні зміни в структурі особистості старшого підлітка визначаються якісними зрушеннями у розвитку його самосвідомості в аспекті формування у них відчуття дорослості, що призводить до порушення попередніх відносин між підлітком і середовищем [190]

- відчуття дорослості старшокласника є джерелом численних внутрішніх і зовнішніх конфліктів, оскільки воно само є суперечливим: з одного боку,

індивід ще не цілком увійшов у стан дорослості, а з іншого, – має обумовлений цією обставиною вищий рівень домагань, що й породжує конфлікти [60];

- відчуття дорослості може розвиватися в результаті виявлення дитиною її схожості за одним чи кількома параметрами між собою і людиною, яку вона вважає дорослою, але воно може виникати і в процесі спілкування зі старшими друзями, які ставляться до старшокласника, як до рівного [42, С. 198-250].

Базуючись на працях названих вище вчених, слід зауважити, що саме відчуття дорослості, яке виникає у структурі особистості старшого підлітка, детермінує специфічну соціальну активність учнівської молоді, яка проявляється у помітній схильності до засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, які наявні у світі дорослих та в їх стосунках.

Наголошуючи на складнощах становлення відчуття дорослості у період раннього юнацького віку, М. Головатий зазначає, що саме старшокласники вирізняються підвищеною сугестивністю до стилю поведінки зовні ефектних, нерідко випадкових авторитетів, що обумовлюється прагненням перейти якнайшвидше до групи дорослих і користуватися певними їх привілеями, яких немає у дітей. Привілеї дорослих сприймаються як щось яскраве, цікаве, легке. При цьому часто не береться до уваги і не усвідомлюється те, що дорослість – це, передусім, відповідальність за себе, за інших, за прийняті рішення [43, С. 129].

У продовження цієї думки О. Кравченко переконливо стверджує, що перехідний етап від дитинства до стану дорослості багато в чому визначається недостатньо чітким усвідомленням старшокласниками своєї причетності до суспільства, невід'ємними членами якого вони є незалежно від віку. Звідси нерідко виникає хибне розуміння ними товариства, засноване на неправильному протиставленні інтересів та намірів вузької групи (друзів, приятелів) всім іншим людям. Багато в чому цим також визначається вплив на учнів старших класів компанії однолітків, яка є тим безпосереднім соціальним мікросередовищем, без якого вони не можуть обійтися, з яким їх пов'язує можливість знайти емоційний контакт і розуміння. У спілкуванні з членами

групи вони також мають можливість задовольняти свої потреби щодо інформації, яка їх цікавить [132, С. 67-68].

Без сумніву, слід цілком погодитись із думкою І. Беха, який підкреслює той факт, що з одного боку, старшокласник прагне до виховання та культивування таких якостей, які визнаються однолітками, викликають захоплення, заздрість інших, а з іншого, – такої поведінки, яка відповідає їх очікуванню і гарантує позитивне їх ставлення. Природно, що основними джерелами впливу та інформації в цьому випадку стають ровесники з найближчого оточення, або ж значущі референтні особистості чи групи. Саме група виробляє у старшокласника навички соціальної взаємодії. Лише тут він може виступити як ведучий і ведений, командир і підлеглий, учитель і учень. Саме в групі однолітків старшокласник може порівняти себе з іншими, оцінити свої успіхи і поразки, досягти належного статусу, отримати визнання тощо [16, С. 58-59].

Можна впевнено стверджувати, що основні психічні новоутворення юнацького віку спричиняють нові тенденції соціального і громадянського зростання старшокласників. Так, у дослідженні Л. Корінної доведено, що для юнацького віку характерна *психологічна готовність до дорослого життя*, яка, окрім іншого, дозволяє старшокласникам зайняти відповідний соціальний та громадянський статус, реалізувати свої громадянські права. За цих умов учнівська молодь набагато активніше включається у громадянську площину діяльності [98, С. 9].

Таким чином, можна дійти висновку про те, що саме ранній юнацький вік є надто важливим і сензитивним для виховання громадянської ініціативності старшокласника як зростаючої особистості-суб'єкта суспільного життя.

Слід також зазначити, що у довідковій літературі поняття “ініціативність” (від лат. *initium* – “початок”) трактується як:

- почин, спонукання до початку справи, спроможність висувати нові ідеї, пропозиції і самостійно діяти [61];

- морально-вольова риса особистості, що характеризується спроможністю і схильністю до активних і самостійних дій [166];

- здатність людини до започаткування своїх рішень у різних сферах суспільного життя [231].

З точки зору вчених у галузі філософії, громадянська ініціативність є проявом соціальної активності (у широкому її розумінні), однією із характерних рис способу життя соціального суб'єкта (особистості, групи, спільноти чи суспільства), яка відображає міру спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації вольових та творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки освоєнню, збереженню, руйнуванню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків із природним і соціальним середовищем, формуванню особистих соціальних якостей. Як найвища форма соціальної активності, громадянська ініціативність проявляється у реалізації ініціатив, вирішенні громадських проблем та може здійснюватись у всіх сферах життя суспільства в індивідуальній, груповій, колективній та масовій формах [233, С. 25].

Психологічна сутність ініціативності особистості висвітлена у роботах К. Абульханової-Славської [3], Л. Виготського [31], А. Петровського [34] та інших вчених, які розглядають ініціативність як найвищу форму активності особистості, при чому під загальною активністю науковцями об'єднується ціла група особистісних якостей, що зумовлюють внутрішню потребу та спрямованість особи на ефективне освоєння зовнішньої дійсності, тенденцію до самовираження щодо зовнішнього світу.

Разом з цим, вчені у галузі психології "активність особистості" розглядають як здатність людини до планомірного і цілеспрямованого перетворення навколишньої дійсності, яка виявляється у наполегливості, принциповості, послідовності у відстоюванні своїх поглядів і дій, нетерпимості до недоліків, енергійності, *ініціативності* та інших морально-вольових якостях [187, С. 15].

Так, за переконаннями К. Абульханової-Славської, *ініціатива* – це форма активності, для якої характерні прояви особистісного інтересу і творчого ставлення до дійсності, а також зустрічна активність стосовно іншої людини, яка перетворюється на вільну форму самовираження, спонуку діяльності, спілкування та пізнання. На думку вченого, міра розвитку цієї форми активності особи залежить від реального рівня свободи у тому чи іншому суспільстві [3, С. 109].

Своєю чергою, активність особистості реалізується в її активній життєвій позиції, яка передбачає відповідальність за свої обов'язки, вимогливе ставлення до себе та інших, колективізм, творчий підхід до діяльності [187, С. 15].

Базуючись на положенні про те, що ініціативність проявляється у ситуації, коли особистість у своїй діяльності виходить за межі суб'єктивно усвідомленого та об'єктивних вимог цієї діяльності [229, С. 153-158], у нашому дослідженні ми пов'язуємо цю якість із *надситуативною активністю*, яка виявляється у здатності людини піднятися над вимогами ситуації, ставити надвисокі цілі; дає змогу долати зовнішні та внутрішні бар'єри на шляху до мети. Надситуативна активність часто проявляється у творчій діяльності, а також у наднормативній активності [188].

При цьому “*наднормативна активність*”, будучи однією із форм прояву надситуативної активності, проявляється у прагненні особистості або групи людей підвищити офіційні вимоги до деякого виду діяльності [249, С. 12].

Дещо інша позиція стосовно психологічної природи ініціативності представлена у працях психологів Е. Еріксона [255], С. Рубінштейна [198], Н. Терських [228] та інших вчених, які розглядають ініціативність як системну якість особистості та виокремлюють такі її *ознаки*:

- ініціативність є відносно стійкою якістю особистості, у якій відображується стійке прагнення людини до ініціації. У цьому контексті *ініціатива* може бути представлена як результат, так і засіб прояву ініціативності [228, С. 307 – 311];

- ця вольова якість особистості характеризується “вміння добре і легко братися до справи за власним починанням, не чекаючи на зовнішню стимуляцію” [198, С. 74];

- це “здатність брати на себе обов’язки, енергійно братися за будь-які справи чи задачі, щоб рухатися вперед” [255, С. 74];

- ініціативність відображує стан готовності й постійність спрямованості особистості до процесу ініціації [248, С. 38].

У контексті досліджуваної проблеми слушною є позиція представників гуманістичного напрямку у психології К. Роджерса та Д. Фрейберга, які стверджували, що активність і найвища її форма – ініціативність – пов’язані з тенденцією актуалізації особи, яка є основним мотивом у житті людей та полягає у прагненні до самовдосконалення. При цьому науковець надає великого значення свободі, вільній діяльності людини, що уможливорює актуалізацію особистості [195].

Натомість у наукових працях В. Каліна [76] та Є. Ільїна [69] здійснено спробу класифікувати *ініціативність як одну із пріоритетних вольових якостей особистості*. Так, В. Калін, розглядаючи проблему волі з точки зору функцій вольової регуляції, виокремлює базальні (первинні) та системні (вторинні) вольові якості. До базальних вольових якостей вчений відносить енергійність, терплячість, витримку та сміливість. Ініціативність особистості (поряд із наполегливістю, дисциплінованістю, самостійністю, цілеспрямованістю та організованістю) науковець класифікує як системну вольову якість, та наголошує, що вона містить у собі прояви не лише власне вольової сфери, а й інших сторін психіки [76].

Дещо інший підхід до класифікації вольових якостей знаходимо у науковому доробку Є. Ільїна, який виокремлює два класи вольових якостей: “прості” та “складні” вольові якості. Своєю чергою, “прості” вольові якості дослідник поділяє на дві групи: перша група простих вольових якостей – терплячість, упертість, наполегливість – характеризується цілеспрямованістю та тривалістю утримання вольового зусилля; друга група простих вольових

якостей – сміливість, витримка, рішучість – містить у своїй структурі самовладання. Ініціативність (поряд із самостійністю, дисциплінованістю, організованістю, сумлінням, героїзмом, мужністю, принциповістю, самовідданістю) вчений класифікує як “складну” вольову якість, яка за своєю характеристикою є морально-вольовою та яка визначає реальну вольову поведінку людини [69].

У підсумку необхідно зазначити, що розглядаючи психологічну природу ініціативності, вчені [1; 2; 3; 4; 69; 198 та інші] трактують цю категорію як форму активності особистості з її ставленням до цілей, змісту, характеру діяльності й прагненням самоактуалізуватись та самореалізуватись у процесі досягнення мети; здатність людини до самостійних вольових виявлень, які виражаються в самостійній постановці цілей і самостійній організації самої дії, спрямованої на досягнення цих цілей; вільну, що відповідає потребам суб’єкта, форму самовираження, спонукальний аспект діяльності, спілкування, пізнання; інтегровану властивість особистості, яка виражається в здатності за власним почином ставити мету та творчо досягати її.

У наукових доробках останніх років (А. Реан [192; 193], О. Трошкін [230], В. Шапран [248], П. Рудик [200] та інші) робляться спроби розмежувати сутність понять “ініціатива” та “ініціативність”, що є принципово важливим для нашого дослідження.

Так, сутність терміну “ініціатива” визначається вченими як:

- будь-яка початкова дія людини, що виконується в оригінальній, нетрадиційній формі [193, С. 45];
- засіб прояву ініціативності, як особистісної якості, що є складовою діяльності [230];
- сукупність самостійно й добровільно здійснюваних суб’єктом дій із висування, твердження, поширення і практичної реалізації соціально значущої ідеї [190, С. 91].

Натомість *ініціативність* – це:

- складна якість особистості, що характеризується діяльнісним станом особи з її активним ставленням до цілей, змісту, характеру діяльності та прагненням мобілізувати свої морально-вольові зусилля на досягнення самим поставленої мети [230];

- інтегрована якість особистості, ознакою якої є вміння ставити перед собою нові задачі та реалізовувати їх [248, С. 38];

- готовність і спроможність на самостійні вольові прояви, що виражаються в самостійній постановці мети, самостійній організації діяльності, спрямованій на досягнення цієї мети [200].

У дисертаціях вітчизняних вчених останніх років (В. Манько [129], О. Старинська [220] та інші) ініціативність розглядається як:

- інтегрована особистісна якість, яка виявляється в активному ставленні до процесу діяльності, заснованому на внутрішньому добровільному спонуканні до винайдення нових способів дій і видів діяльності та прагненні мобілізувати свої морально-вольові зусилля на отримання бажаних результатів (засобом вияву цієї якості виступає ініціатива, яка розуміється як виконувана за власною волею дія особистості) [129, С. 197-204];

- особлива форма суб'єктної активності, інтегрована властивість особистості, яка дозволяє продовжувати пізнавальну або практичну діяльність за межами того, що вимагається, самостійно та активно ставити проблеми й нестандартно їх вирішувати; внутрішня умова самореалізації особистості, що конкретизується через самовираження, самоствердження, самоактуалізацію, свободоздатність [220, С. 12-21].

У контексті досліджуваної проблеми доцільно зауважити, що сучасні українські вчені Д. Алфімов, О. Косенчук, Ж. Петрочко наголошують, що ініціативність дозволяє особистості реалізувати *нові способи* вирішення певної проблеми, досягнення особистих або групових соціально значущих цілей [6; 101; 235, С. 61-71]

За переконаннями Ж. Петрочко, сформованість ініціативності як творчого прояву активності особистості, її схильності до висування нових ідей та пропозицій передбачає готовність до соціально значущих дій, добровільної

допомоги іншим людям, виявлення співчуття та підтримки, реалізації добрих справ у суспільному житті. Дослідниця класифікує ініціативність як складну особистісну якість, яка виступає інтегративною основою взаємозв'язку інших якостей особистості, розвиток яких відбувається через реалізацію ініціативних дій (цілеспрямованості, активності, самостійності, самодисциплінованості, відповідальності, довіри, готовності до взаємодопомоги) [235, С. 61-71].

Останнє положення підтверджено дослідженням Б. Ананьєва, який стверджував, що через реалізацію ініціативних дій відбувається розвиток волі, самостійності, активності, самодисципліни та інтелекту особистості. Крім цього, на думку вченого, ініціативність, як вища форма активності, сприяє моральному становленню особистості, збагаченню її особистого досвіду, оскільки саме завдяки ініціативі виявляються сутнісні сили особистості, а її вчинки та дії створюють можливість для розвитку й реалізації потенцій особистості в соціумі [7].

Базуючись на твердженні, що ініціативність коріниться у внутрішній готовності особистості-суб'єкта до перетворювальної діяльності у соціумі та зовнішньо проявляється у реалізації соціальних ініціатив, вчені Інституту проблем виховання НАПН України Т. Окушко, Ж. Петрочко, Н. Чиренко, Н. Шпиг, О. Касьянова, Л. Сокол, О. Пашенко, О. Долгова, В. Белан трактують соціальну ініціативність як інтегровану якість особистості, що відображає готовність суб'єкта до самостійного висування, пропагування та практичної реалізації соціально значущої ідеї [235].

На думку Т. Окушко, соціальна ініціативність є інтегральною єдністю когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів і передбачає наявність у особистості знань про навколишній світ і себе, свої можливості, самооцінку власних здібностей; усвідомлення цінності ініціативних дій та вмотивованість на них; самостійну реалізацію ініціативних дій і досягнення прогнозованого результату, мобільність, відповідальність. У відповідності до названих компонентів науковець виокремила пізнавальний, емоційно-ціннісний та діяльнісний критерії сформованості соціальної ініціативності, а також

визначила рівні сформованості цієї інтегрованої якості підлітків – продуктивно-творчий, вибірково-зацікавлений, фрагментарно-включений та інертно-пасивний [235, С. 44-52].

В аспекті нашого дослідження доцільно звернути увагу на висновки Т. Окушко про те, що ініціативність характеризується:

- творчим ставленням особистості до себе і свого буття, соціального і природного оточення, що ґрунтується на умінні самостійно приймати рішення та здібності діяти за межами поставлених завдань;
- здатністю висловлювати прогресивні творчі ідеї в процесі активної діяльності, мірою активної участі в ній;
- спроможністю до оригінальних дій, спонукою до нових форм діяльності, устремлінням до самостійних дій щодо реалізації ініціативи, винахідливістю, схильністю до соціально-перетворювальної діяльності;
- суспільно значущими активними діями щодо висування, утвердження, поширення і практичної реалізації соціально значущої ідеї, свідомо, самостійно і добровільно здійснюваної суб'єктом;
- готовністю людини до соціально значущих дій, добровільної участі в інтересах і на благо особистості, громади, держави. [235, С. 44-52].

Для усвідомлення сутності ініціативності важливою є думка Т. Алексєєнко, яка за результатами дослідження означеної проблеми стверджує, що передумовою розвитку цієї інтегрованої якості є усвідомлений вибір особистості щодо можливостей персональної участі у житті суспільства, міри інтенсивності власної діяльності. Вчена розглядає ініціативу як соціально значущу якість особистості, як соціально-моральну позицію особистості, як вид суспільної діяльності, як різновекторно спрямовану активність особи. Наголошуючи на тому, що домінуючою ознакою соціальної ініціативи є її новизна, що виявляється в оригінальності, нестандартності ідеї чи шляхів її реалізації, дослідниця виокремлює структурні компоненти соціальної ініціативи, які відображають повноту циклу її виникнення в уяві особистості та практичного її здійснення: соціально значущий мотив (потреби, інтереси,

спонуки особистості), соціальна позиція (ціннісне ставлення до дійсності, до себе, інших та довкілля), соціальна діяльність (діяльність, що спрямована на досягнення соціально значущої мети), соціальні відносини (взаємодія суб'єктів таких відносин, їхня комунікація, вчинки і поведінка), інші соціальні якості особистості (самостійність, цілеспрямованість, воля, організаційні здібності та навички, здатність до соціальної рефлексії), підтримка ініціативності (наявність однодумців), соціально-значущий результат (соціальний ефект виявленої та реалізованої ініціативи як свідчення соціальних змін відповідно до задуму і плану дій) [5, С. 36-39].

Слушною є заувага Т. Алексєєнко про те, що соціальна ініціатива особистості проявляється в активному творчому ставленні до світу, здатності до самостійних починань, здібності до творчого мислення, відповідальності, самостійності. До того ж, за переконаннями дослідниці, характер ініціативності особистості залежить від її ціннісної спрямованості, розуміння соціальних потреб та компетентності щодо їх можливого задоволення. Ініціативність проявляється як небайдуже ставлення особистості-суб'єкта до всього, що відбувається навколо, у зацікавленості подіями не лише найближчого кола спілкування чи навчального закладу, але й селища, села, міста, країни і є мірою персональної участі особи у суспільному житті. У цьому контексті на прояв ініціативності впливають соціальні настанови, ціннісні орієнтації, принципи, ідеали, соціальні очікування як самої особистості, так і інших. Таке об'єктивно детерміноване суб'єктивне ставлення, на думку вченого, передбачає соціально-психологічну готовність людини до діяльності, а також саму діяльність у сукупності її різних форм, спрямовану на розв'язання актуальних задач, що стоять перед суспільством, а, отже, зміну довкілля та самого себе як суб'єкта такої діяльності [5, С. 36-39].

Підсумовуючи зазначене вище, можемо дійти висновку про те, що ініціативність особистості є результатом усвідомлення нею значущості соціальних перетворень у суспільстві, спрямована на прояв активності, самостійності, відповідальності, готовності до соціально значущих дій,

характеризується творчим ставленням та особистим інтересом до суспільно корисної діяльності, оновленням традиційних способів поведінки й діяльності, прагненням мобілізувати власні зусилля в інтересах і на користь особистості, суспільства, країни, спрямованістю на створення нової соціальної дійсності [206, С. 158-161; 235, С. 44-52; 5, С. 36-39].

Погоджуючись із тезою Т. Окушко про те, що в ініціативності поєднується індивідуальне і суспільне, а їхня злагодженість узалежнена ступенем розвитку соціальних відчуттів, переживаннями та емоціями, які відображають ставлення до себе, суспільства, інших людей та діяльності, у нашому дослідженні передбачено розглядати прояви цієї інтегрованої якості *на особистісному та суспільному рівнях* [235, С. 44-52].

Характеризуючи ініціативність як здатність особистості самостійно визначити проблему, сформулювати завдання та знайти оптимальні шляхи їх вирішення, вчений Н. Чиренко наголошує, що ця інтегрована якість детермінує суспільно цінну діяльність, стає потребою в активних діях, які характеризуються новизною, випередженням, нетрадиційними способами вирішення соціальних проблем та суперечності, творчим ставленням до справи, лідерством, і, разом із тим, відповідальністю за свої дії [245, С.443].

Вітчизняна дослідниця А. Данілова соціальну ініціативність поєднує з утвердженням життєвої й громадської позиції особистості, розвитком творчого активного ставлення до навколишнього світу, прагненням до самовдосконалення та саморозвитку [51, С. 126-128].

Опрацювання наукових доробків Л. Буєвої [25], В. Каліна [76], П. Рудика [200], А. Сапріянчук [206] та інших вчених дає можливість виокремити *функціональні особливості* ініціативності, яка:

- полягає у здатності людини на самостійні вольові прояви та передбачає самостійну постановку особистістю-суб'єктом мети й самостійну організацію самої дії, спрямованої на досягнення цієї мети [200];
- є процесом генерації та реалізації ідей у сфері соціально-корисної діяльності;

- забезпечує можливість суб'єкта до самореалізації у суспільному житті, формування відповідальності, волі та самодисципліни, збагачення особистісного досвіду [206, С. 158-161].

Дослідженням Ю. Івженко підтверджено, що існують різні види соціальної активності: громадянська, спортивна, культурна, релігійна, етносоціальна тощо. Спектр видів і чинників соціальної активності, на думку вченого, змінюється відповідно до того, про яку соціальну групу або про яку сферу суспільного життя йдеться [73, С. 71-73].

Зазначені вище характеристики у повній мірі стосуються сутності предмету нашого дослідження – поняття “громадянська ініціативність”, яке передбачає діяльнісний стан людини як члена громадянського суспільства з її активним ставленням до змісту і характеру суспільної діяльності громадянського спрямування.

За результатами аналізу психолого-педагогічних досліджень можна виділити основні *ознаки* громадянської ініціативності: новаторство у справах; особистісне починання; найвища форма активності; самостійні, без зовнішнього примусу, генерація ідей, визначення мети та способів діяльності; вольові зусилля щодо самостійної реалізації запропонованого; відповідальність за свої ідеї та вчинки.

Базуючись на працях Л. Буєвої, можливо стверджувати, що громадянська ініціативність, як найвищий рівень активності, є набутою властивістю та детермінується усвідомленими особистістю потребами суспільства, у якому живе людина і вплив якого вона постійно на собі відчуває. Усвідомлені потреби, перетворюючись на інтерес, стимулюють активність людини до виконання певної дії. При цьому громадянська ініціативність обов'язково характеризується творчим началом та здатністю особистості-суб'єкта впливати на зміни умов життя людей [25].

Будучи проявом найвищого рівня громадянської активності, громадянська ініціативність особистості проявляється як динамічний стан особистості-суб'єкта, що відображається у суспільно значущих діях і вчинках,

спрямованих на забезпечення власних соціальних інтересів і прав, а також на морально-змістове збагачення та зміцнення партнерської взаємодії у різних сферах життя громадянського суспільства з урахуванням актуальних проблем, суспільних цінностей та потенційних можливостей особистості-суб'єкта [73, С. 71-73].

Таким чином, здійснений аналіз наукових праць уможливив уточнення сутності поняття *“громадянська ініціативність”*, яку, на нашу думку, слід розглядати як *інтегровану якість особистості, що характеризується усвідомленням способів генерування громадянських ініціатив та власних потенційних можливостей для їх здійснення, прагненням самореалізації у процесі досягнення самостійно поставлених суспільно значущих цілей, надситуативною активністю у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життя громадянського суспільства.*

Враховуючи вікові особливості старшокласника, спробуємо схарактеризувати особливості поведінки та діяльності учня, якому притаманна громадянська ініціативність: він небайдуже ставиться до подій і явищ у соціальній, політичній, економічній та культурній сферах суспільного життя, проявляє інтерес до актуальних проблем не лише найближчого кола спілкування чи навчального закладу, але й селища, села, міста, країни; спроможний здійснити усвідомлений вибір щодо можливостей особистої участі у житті суспільства та визначити міру інтенсивності власної діяльності, спрямованої на розв'язання актуальних завдань, що стоять перед місцевою громадою як осередком громадянського суспільства.

При цьому, як особлива форма суб'єктної активності, громадянська ініціативність старшокласника виявляється в активному ставленні до процесу діяльності у різних сферах життя громадянського суспільства. Це активне ставлення базується на прагненні реалізувати нові способи дій і види громадської діяльності.

Отже, громадянська ініціативність старшокласника проявляється у реалізації ним ініціатив щодо нових способів вирішення громадських проблем

та може здійснюватись в індивідуальній, груповій, колективній та масовій формах. Будучи засобом вияву громадянської ініціативності, ініціатива розуміється нами як виконувана за власною волею дія особистості та може бути представлена і як результат, і як засіб прояву громадянської ініціативності.

Ця інтегрована якість особистості старшокласника за своєю характеристикою є морально-вольовою, оскільки пов'язана із цілеспрямованістю та наполегливістю у досягненні ним самим поставленої мети, передбачає відповідальність за виконання своїх зобов'язань, вимогливе ставлення до себе та інших, творчий підхід до знаходження шляхів і засобів діяльності, а також характеризується прагненням мобілізувати свої морально-вольові зусилля на отримання бажаних результатів.

Крім відповідальності, громадянська ініціативність старшокласника пов'язана із самостійністю, яка проявляється у самостійній, без зовнішнього примусу або впливу, постановці цілей і самостійній організації самої діяльності, спрямованої на досягнення цих цілей.

Будучи внутрішньою потребою та спрямованістю особистості-суб'єкта на ефективне освоєння зовнішньої дійсності, збагачення особистого досвіду, громадянська ініціативність старшокласника характеризується також тенденцією до самовираження щодо зовнішнього світу, можливістю для розвитку й реалізації потенцій особистості у різних сферах суспільного життя. Отже, старшокласник, проявляючи громадянську ініціативність у діяльності щодо зміни довкілля, змінює і самого себе як суб'єкта такої діяльності.

Старшокласник, який виявляє громадянську ініціативність, спонукається внутрішніми метою і громадянськими цінностями, діє на засадах добровільності, самостійності та свободи вибору. Тому громадянська ініціативність виходить за межі громадянських обов'язків і спрямована на вияв активності та самостійності особистості-суб'єкта як члена громадянського суспільства.

З огляду на трикомпонентну структуру особистості [16], а також зважаючи на те, що передумовою розвитку громадянської ініціативності

старшокласника є розуміння ним суспільних потреб і власних можливостей їх задоволення, ціннісна спрямованість старшокласника, а також вміння генерувати та реалізовувати нові ідеї, у структурі цієї інтегрованої якості було визначено *когнітивний, емоційно-ціннісний і діяльнісно-практичний* компоненти досліджуваного феномену.

Когнітивний компонент громадянської ініціативності пов'язаний із засвоєнням старшокласником знань про сутність і особливості проявів цієї морально-вольової якості у різних сферах суспільного життя, передбачає наявність у особистості знань про види громадянських ініціатив, способи генерування суспільно значущих ідей, а також про свої потенційні можливості для їх реалізації.

Емоційно-ціннісний компонент громадянської ініціативності старшокласника включає усвідомлення ним цінності ініціативних дій, прагнення ініціювати творчі шляхи розв'язання суспільно значущих проблем місцевої громади, спрямованість особистості на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства, бажання здійснювати саморозвиток у цьому аспекті.

Діяльнісно-практичний компонент громадянської ініціативності виявляється у вмінні старшокласника генерувати ідеї, висувати оригінальні підходи і способи вирішення суспільно значущих проблем у різних сферах життя громадянського суспільства; у спроможності визначати і формулювати мету реалізації особистісного почину, передбачати очікувані результати; у здатності до планування та здійснення відповідних учинків щодо реалізації суспільно значущих ініціатив; у здійсненні саморозвитку цієї інтегрованої якості особистості-суб'єкта.

Слід також зауважити, що означені компоненти громадянської ініціативності учнівської молоді у своїй сукупності забезпечують активізацію внутрішніх потенцій особистості як суб'єкта діяльності (*саморегуляцію* старшокласниками своєї діяльності щодо реалізації громадянських ініціатив у

різних сферах суспільного життя), зовнішнього та внутрішнього механізмів саморозвитку та самореалізації особистості старшокласника у цьому аспекті.

На виховання громадянської ініціативності старшокласників здійснюють вплив як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Не заперечуючи впливу соціального середовища з відповідними йому соціально-культурними інституціями і цінностями на формування і розвиток досліджуваної якості, ми все ж підтримуємо позицію низки сучасних вчених (С. Гончаренко [44], І. Підласий [169], В. Ягупов [256] та інші), які наголошують на тому, що виховання громадянської ініціативності учнівської молоді найбільш повно й ефективно відбуватиметься в умовах спеціально організованого виховного процесу, який:

- є цілеспрямованим, систематичним і планомірним педагогічним впливом на пізнавальну, емоційно-вольову та мотиваційну сфери особистості старшокласника [256];

- є педагогічною взаємодією вихователя і вихованця, що включає організацію і функціонування системи виховної діяльності й самовиховання учнів [44];

- цілісно поєднує зовнішній виховний вплив і самовиховання особистості [169].

Базуючись на положеннях особистісно орієнтованого виховання (І. Бех [16; 17], О. Бондаревська [22], І. Якиманська [256] та інші), процес *виховання громадянської ініціативності старшокласників нами розглядається як цілеспрямована педагогічна взаємодія, що забезпечує усвідомлення учнівською молоддю важливості генерування й реалізації громадянських ініціатив для демократичного розвитку країни, своїх здібностей і можливостей у цьому аспекті, опанування способів прояву ініціативності в усіх сферах суспільного життя та набуття досвіду реалізації вихованцями суспільно корисних ініціатив у різних видах діяльності громадянського спрямування, а також самовиховання цієї інтегрованої якості громадянина.*

Таке визначення сутності досліджуваного процесу, на нашу думку, повною мірою охоплює процеси зміни свідомості, ціннісних орієнтацій та способів діяльності й поведінки старшокласників, їхнього розвитку і саморозвитку як зростаючих громадян України [17, С. 213]. Крім цього, варто взяти до уваги на необхідність врахування властивостей особистості вихованця в організації його діяльності у соціальному середовищі та взаємодії з різними соціальними партнерами, у результаті чого відбувається розвиток ініціативності особистості старшокласника та забезпечується його активна участь у різних сферах суспільного життя, а також підтримується його прагнення до самовдосконалення [218, С. 34].

Підсумовуючи, зазначимо, що у цьому підрозділі дисертації розглянуто психологічні особливості раннього юнацького віку, які актуалізують необхідність виховання громадянської ініціативності учнівської молоді; висвітлено зміст і виокремлено структурні компоненти досліджуваної інтегрованої якості, а також визначено сутність процесу виховання громадянської ініціативності старшокласників.

1.3 Потенціал позакласної діяльності у вихованні громадянської ініціативності старшокласників

Успішне розв'язання завдань виховання громадянської ініціативності старшокласників, істотно залежить від належної організації цього процесу у позанавчальний час: засобами позакласної діяльності створюються умови для поглиблення знань громадянського спрямування, розширення сфери громадянської активності учнівської молоді, їхньої творчої самореалізації, розкриття кожним вихованцем своїх можливостей в громадсько активній діяльності у різних сферах суспільного життя.

На основі аналізу наукових праць Н. Білоусової [20], Т. Дем'янюк [52], О. Киричука [85], Н. Косаревої [100], Н. Яременко [257] та інших сучасних вчених маємо підстави стверджувати, що позакласна діяльність здатна забезпечити оптимальні умови для цілеспрямованого розвитку та вдосконалення громадянських якостей зростаючої особистості.

З огляду на зазначене, звернемось до розкриття виховних можливостей позакласної діяльності загальноосвітнього навчального закладу в контексті досліджуваної проблеми.

Передусім, слідом за Н. Косаревою наголосимо, що у сучасних умовах загальноосвітня школа виконує роль фундаменту, на якому будується вся система громадянського виховання школярів, формування у них любові до рідного краю, України, поваги до історичної пам'яті, духовності, національного характеру. Все, що закладається учням у цей період навчання і виховання, визначає в подальшому успіх процесу формування особистості, її світогляду і загального розвитку. Набуті особистісні якості, а також знання, вміння і навички, як результат функціонування виховної системи школи, не лише забезпечують основу навчання і виховання старших підлітків, а й значною мірою визначають успішність їхньої подальшої практичної, громадської та професійної діяльності у дорослому житті [100, С. 130-136.].

Нам імпонує думка О. Киричука та І. Тисячник, які стверджують, що “виховна система школи – пріоритетний чинник цілеспрямованого виховання, результат творчої діяльності вихователя – професійного педагога і громадськості. Виховна система – феномен реальної дійсності. Вона містить ту мету, заради якої створюється; спільну діяльність вихователів і вихованців, які забезпечують реалізацію цієї мети; самих людей як суб'єктів цієї діяльності; середовище їх життєдіяльності; відносини, які розвиваються між ними; ціннісні орієнтації і моральні сторони, що визначають духовну єдність і характер їхньої поведінки” [85, С. 23-31].

Очевидно, що для підвищення ефективності виховання громадянської ініціативності учнівської молоді у рамках виховної системи загальноосвітнього

навчального закладу необхідно налагодити виховну взаємодію учнів, педагогів, батьків, громадськості, засобів масової інформації, соціальної служби та інших державних і громадських інституцій. У цьому контексті позакласна діяльність школи має неабиякий потенціал [16].

Слід зазначити, що проблематика позакласної діяльності загальноосвітнього навчального закладу привертала увагу значної кількості сучасних науковців, зокрема В. Білоусової [20], Т. Дем'янюк [52], П. Кендзьора [82], О. Киричука [85], В. Кут'єва [112], В. Слюсаренка [250], Н. Щуркової [254], Н. Яременко [257] та інших.

На думку дослідниці В. Білоусової, позакласна діяльність дає можливість розвивати індивідуальні інтереси дітей, їхні здібності, нахили, розширювати світогляд, формувати стійкі потреби самостійно пізнавати, охороняти і примножувати навколишню природу, покращувати стосунки між людьми, забезпечувати цікаве й одночасно корисне проведення школярами вільного часу [20, С. 87-91].

Погоджуємось із позицією О. Киричука, який зауважує, що позакласна діяльність організовується на добровільних засадах та спрямовується на розширення й поглиблення знань, умінь і навичок учнів, розвиток самостійності, творчих здібностей. Ця діяльність, на думку вченого, базується, передусім, на інтересі і бажанні дітей її виконувати [85, С. 23-31].

Отже, розглянемо особливості позакласної діяльності більш детально.

Переважає більшість сучасних вчених у галузі педагогіки притримується положення про те, що позакласна діяльність – це різноманітна освітня і виховна робота, спрямована на задоволення інтересів і запитів дітей, організована в позаурочний час учнівсько-педагогічним колективом школи у співпраці з батьківською громадою та іншими соціальними інститутами [82, С. 6].

Позакласна діяльність з навчальних дисциплін ґрунтується на добровільній ініціативі й активності старшокласників, адже її зміст виходить за межі шкільної програми. Робота учнів поза межами уроку організовується за спеціально розробленою програмою, оскільки її зміст виходить за межі

шкільної програми з навчального предмета. При цьому варто зазначити, що позакласна діяльність має бути цікавою для учнів та задовольняти їхні інтереси й запити.

У Державному стандарті базової і повної середньої освіти зазначено основні напрями позакласної діяльності з навчальних предметів, які сприяють вирішенню основних завдань сучасної загальноосвітньої школи:

- розширення й поглиблення знань, умінь і навичок, передбачених програмою, розвиток самостійності, творчих здібностей, інтересу до вивчення навчальних предметів, формування у дітей позитивного ставлення до навчально-виховної діяльності;

- забезпечення застосування знань і умінь на практиці тощо [55, С. 5-60].

Натомість завданням позакласної діяльності виховного спрямування є виявлення і розвиток індивідуальних творчих здібностей та нахилів; організація дозвілля школярів, культурного відпочинку та розумних розваг; поширення виховного впливу на учнів у різних напрямках виховання [199, С. 4].

Отже, можемо зробити висновок про те, що позакласна діяльність передбачає не лише поглиблення знань, отриманих у ході навчальної діяльності на уроках, а й організацію різноманітної виховної роботи у позаурочний час.

На увагу заслуговує думка Ю. Руденка про те, що *зміст позакласної діяльності* визначається загальним змістом виховання учнівської молоді, який передбачає громадянське, інтелектуальне, моральне, трудове, естетичне і фізичне виховання [199, С. 5].

Вчений І. Сахневич вважає, що під час позакласної діяльності в учнів виховується повага до праці, в тому числі й до фізичної, розвивається почуття відповідальності за доручену справу, дисциплінованість. Для нашого дослідження важливим є думка дослідника про те, що у позакласній роботі відкриваються широкі можливості для виявлення ініціативи, активності та творчості учнів [208, С. 6].

У наукових працях Н. Щуркової та Д. Белухіна знаходимо узагальнення *принципів* виховання, на яких будується позакласна діяльність:

1. *Добровільний характер участі в ній.* Це сприяє тому, що учні самостійно можуть обирати напрям занять за інтересами. Педагоги за таких умов повинні ретельно продумувати зміст занять, використовуючи нові, ще не відомі учням факти, форми і методи, які б посилювали їх інтерес.

2. *Суспільна спрямованість діяльності учнів.* Цей принцип вимагає, щоб зміст роботи гуртків, клубів та інших форм позакласної діяльності, відповідав потребам розбудови української держави, відображав досягнення сучасної науки, техніки, культури і мистецтва.

3. *Розвиток ініціативи і самодіяльності учнів* (у позакласній діяльності слід урахувувати інтереси, освітні потреби та бажання школярів, їх пропозиції, щоб кожен підліток виконував цікаву для себе роботу).

4. *Розвиток винахідливості, дитячої технічної, юнацької та художньої творчості* (під час занять перед учнями слід ставити завдання пошукового характеру: створення нових приладів, удосконалення наявних; приділення особливої уваги творчому підходу до справи тощо).

5. *Зв'язок з навчальною роботою* (позакласна діяльність повинна бути логічним продовженням навчально-виховної роботи, яка здійснюється на уроках. Так, знання з фізики можуть бути поглиблені й розширені на тематичному вечорі, а з літератури – під час обговорення кінофільму чи спектаклю за літературним твором).

6. *Використання ігрових форм, цікавість, емоційність* (реалізація цього принципу потребує широкого використання пізнавальних ігор, демонстрування цікавих дослідів, використання інформаційно-комунікаційних технологій тощо) [254].

7. Особливостями позакласних занять з навчальних дисциплін слід вважати: добровільність участі учнів у різних заходах; зміст занять не обмежується рамками програми; методи і форми занять мають базуватись на творчій діяльності та інтересах учнів [15].

Аналіз наукових доробків І. Зайченко [66], М. Лукашевич [122], В. Селіванова [210], М. Фіцули [234] та інших засвідчив, що за *формами*

організації та *методами* проведення позакласна діяльність є достатньо різноманітною. Так, традиційними стали *індивідуальні* (доручення, короточасні спостереження, інтерв'ю, практичні завдання тощо), *групові* (огляди новин, години класного керівника, бесіди, лекції, диспути, усні журнали, зустрічі з цікавими людьми, обговорення книг, гуртки художньої самодіяльності, екскурсії, походи, змагання, конкурси, вікторини тощо) та *масові* (виставки, конференції, тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, розважальні вечори і ранки, зустрічі з видатними людьми, конкурси, фестивалі, олімпіади тощо) *форми* позакласної роботи .

Не заперечуючи певний потенціал традиційних форм позакласної виховної діяльності у вихованні громадянської ініціативності старшокласників, у ході дослідно-експериментальної роботи все ж надаватимемо перевагу активним та інтерактивним формам виховання, які, за нашими переконаннями, більшою мірою сприятимуть досягненню мети нашого наукового пошуку.

Певний потенціал для виховання громадянської ініціативності учнів старших класів становлять і традиційно використовувані *методи* формування особистості у позакласній діяльності, а саме: роз'яснення, розповідь, лекція, бесіда, дискусійні методи (диспут, дискусія), приклад та інші.

У ході нашого наукового пошуку спробуємо збагатити процес виховання громадянської ініціативності старшокласників сучасними методами та формами виховання і розвитку зростаючої особистості.

У цілому ж, за нашими спостереженнями, сприйняття старшокласниками позакласної діяльності, за умови її спеціальної організації, характеризується тим, що вона ототожнюється молоддю із *конкретною справою, обраною за власними інтересами, можливостями та уподобаннями*. Така оцінка веде за собою певні спроби учнів домагатися особистих і колективних успіхів у реальних умовах життєдіяльності. Старшокласники охоче й активно беруть участь в організації і проведенні конкретних форм позакласної діяльності. Завдяки готовності учнів до активної роботи, розумінню та позитивному сприйняттю цього факту вчителями, керівництвом школи, батьками, вдається

реалізувати значну кількість проектів спільної виховної взаємодії, спрямованих на виховання громадянських якостей учнів.

Доцільно зауважити, що залучення старшокласників до пошуку оптимальних форм, методів і засобів спільної виховної взаємодії має ряд переваг у виховному аспекті: контактуючи зі своїми однолітками й однодумцями, будуючи у ході виховного процесу свої відносини з педагогами, батьківською громадськістю, представниками місцевої громади, учні оволодівають соціальним досвідом спілкування.

У процесі дослідження з'ясовано, що позакласна виховна діяльність сприяє включенню учнів у систему багатогранних суспільних відносин, що створює сприятливі умови для взаємодії різних за віком та статусом учасників. Співробітництво з педагогами, громадськими організаціями, іншими учнівськими мікрогрупами дозволяє старшокласникам розширити соціальні контакти, зробити позакласну діяльність більш змістовною. Цьому сприяють відносини відповідальної залежності, які з'являються у процесі виховної взаємодії, а це, своєю чергою, створює умови для формування свідомості й самосвідомості, узгодженості особистих прагнень із прагненнями інших людей. У спільній взаємодії, а також у ході оцінювання її результативності учні старших класів усвідомлюють, що успіх діяльності одних залежить від якості дій інших, а успіх всієї справи залежить від співпраці, взаємодопомоги, особистої відповідальності [135].

За результатами попереднього вивчення існуючої педагогічної практики організації позакласної виховної діяльності шкіл-учасниць педагогічного експерименту, маємо підстави стверджувати, що залучення старшокласників до активної виховної діяльності сприяє розвитку їхньої творчості, ініціативи, самостійності, розвиває організаторські здібності, стимулює розвиток і самовдосконалення учнів, що дає змогу їм навчитися налагоджувати взаємини з іншими людьми. У ході реалізації колективних творчих справ або в рамках проектної діяльності періодична зміна учнівського лідера, виконання старшокласниками разових доручень сприяє виробленню умінь і навичок

співуправління виховним процесом, накопиченню практичного досвіду прояву активності й ініціативності як важливих якостей зростаючого громадянина.

Отже, позакласна діяльність створює умови для формування громадянських якостей особистості, при чому чималий вплив справляють відносини, за яких особистість може виступати як об'єкт, будучи рядовим учасником цих відносин, і як суб'єкт, посідаючи центральне місце у цих відносинах. Варто наголосити, що саме позакласна діяльність надає широкі можливості для вибору учнівською молоддю особистої ролі у системі відносин (організатора, учасника, виконавця, спостерігача тощо). При цьому спільна виховна взаємодія передбачає активну участь кожного, оскільки кінцевий результат залежить від спільних зусиль. Так, наприклад, позиція організатора певного дійства змушує старшокласника замислитись над пошуком нових активних форм виховної діяльності; при цьому самостійність прийнятого рішення ефективно впливає на розвиток його ініціативи, формуючи також і почуття відповідальності.

Базуючись на працях В. Сухомлинського, можемо стверджувати, що позакласна діяльність сприяє формуванню ціннісних орієнтацій старшокласників. Це пояснюється тим, що вже у самій організації цього процесу закладаються умови для усвідомлення особистістю власних вчинків; при цьому суспільні знання, якими оволодівають учні, набувають для них певного змісту, викликаючи переживання і впливаючи на їх активність у спільній виховній діяльності. Покладені на старшокласників обов'язки, право відповідальності справляють досить значний вплив на стійкість їх громадянської позиції та ідеалів, що залежить не лише від позитивних характеристик цих ідеалів, а, перш за все, від того, на якій базі вони формуються [223, С. 69].

Приймаємо заувагу В. Сухомлинського про те, що для досягнення ефективності громадянського виховання старшокласників необхідно враховувати їхнє прагнення до соціально значущої діяльності, спілкування, самоствердження. Недооцінка цих потреб і потенційних можливостей

старшокласників, дріб'язкова опіка може призвести до формування у них пасивної позиції. Саме тому, на думку вченого, яку ми підтримуємо, важливо розвинути й закріпити у старшокласників потребу у соціально значущій діяльності, оскільки це пов'язано з появою у зростаючої особистості системи уявлень, понять, поглядів, переконань, які визначають її ставлення до суспільства, людей, норм моралі, обов'язків, що, своєю чергою, є основою поведінки людини у різноманітних життєвих ситуаціях [223, С. 71].

Аналізуючи різноманітні фактори позакласного виховання, Т. Сущенко наголошує на важливій для нашого дослідження думці про те, що робота старшокласників у гуртках, клубах за інтересами, участь у різноманітних конкурсах, дискусіях, безпосередня практична участь у громадських справах є початковими та важливими ланками соціалізації молоді, котра набуває практичного досвіду громадянської діяльності [224, С. 43].

Цю тезу продовжує П. Кендзьор, який зазначає, що участь в організованому процесі позакласної діяльності сприяє зменшенню почуття суспільного відчуження учнівської молоді, породжує усвідомлення важливості усіх учасників виховної взаємодії, об'єднаних спільними завданнями та цінностями. Для соціалізації школярів, за переконаннями вченого, важливо й те, що, залучаючись до роботи різних творчих об'єднань за інтересами, вони опиняються у просторі різновікового спілкування, що набуває у сучасних умовах особливу цінність: учні можуть проявити свою ініціативу, самостійність, лідерські якості, вміння працювати у колективі, беручи до уваги інтереси інших. У процесі організації позакласної роботи у загальноосвітньому чи позашкільному навчально-виховному закладі, де учнівська молодь об'єднується за інтересами, школярі, у першу чергу, отримують практичні навички повсякденного громадянського досвіду: партнерства та взаєморозуміння, лідерства та поваги до інших, ініціативності у прийнятті рішень, висловлювання думок, практики відповідальності та реалізації індивідуальних і колективних прав [82, С. 7].

Підсумовуючи зазначене вище, доцільно зауважити, що широка палітра різноманітних виховних форм позакласної виховної діяльності створює достатньо повні можливості для формування та розвитку громадянської ініціативності старшокласників.

У контексті досліджуваної проблеми важливою є думка П. Кендзьора про доречність таких форм громадянського виховання школярів, які передбачають їхню активну діяльність у місцевій громаді, прилучають їх до взаємодії з громадськими організаціями, до виконання завдань молодіжних організацій, вияву ініціативи щодо самостійних корисних суспільних справ. Особливо актуальні у цьому плані ігрові методики та технології, що забезпечують розширення позитивного соціокультурного досвіду учнів. Зокрема, виправдовують себе імітаційні (ділові та рольові) ігри, у яких старшокласники виконують ролі організаторів, керівників, розпорядників у різних справах учнівського самоврядування [82, С. 8].

Погоджуємось із висновками вченого про те, що участь старшокласників у суспільних заходах, спортивних змаганнях, клубах, групах за інтересами надає можливість школярам спільно досягати загальних цілей, вимагає від них вибору лідерів та прийняття важливих рішень. Безпосередня участь у житті школи надає можливість зростаючим активним громадянам виступати у ролі партнерів громадянського життя, не втрачаючи власної індивідуальності; набувати необхідних навичок колективної співпраці; розвивати організаторські вміння та збагачувати досвід самоорганізації і самоуправління; ознайомлюватися з різними способами вирішення особистих і колективних проблем; оцінювати власну діяльність під кутом зору особистих принципів та інтересів, потреб громади та країни; стимулювати інтерес до вивчення основ суспільного устрою [82, С. 9].

Базуючись на висновках педагогів 20-30х років ХХ століття П. Біланюка [18], Ю. Дзеровича [56], С. Русової [201], М. Яцківа [259], А. Макаренка [124], а також положеннях наукових праць сучасних дослідників І. Василенко [26], П. Вербицької [29], Н. Дерев'янка [54], В. Кириченко [83], В. Оржеховської

[159], М. Рожкова [196] та інших вчених, можемо стверджувати, що участь старшокласників у діяльності *шкільного самоврядування* допомагає трансформувати природну активність особистості у *соціальну та громадянську активність*, створює широкі можливості і для формування навичок організаторської діяльності як засобу якісного переходу природної активності старшокласника до становлення самостійності та самоорганізації власної життєдіяльності. Своєю чергою, набуття учнями в умовах самоврядної діяльності організаторських навичок дозволяє їм орієнтуватись у системі життєвих ситуацій, планувати свої дії у вирішенні поставленої задачі, а по ходу дій – контролювати та коригувати їх, тобто сприяє самоорганізації власного життєвого простору і навколишнього середовища загалом, що є актуальною потребою сучасного суспільного життя. Отже, розвиток учнівського самоврядування сприяє вихованню в учнів ініціативності, а також інших вольових якостей - самостійності, відповідальності, розвиває організаторські здібності.

Значущою для нашого дослідження є думка І. Беґа, який вбачає потенціал *шкільного самоврядування* у реальному забезпеченні особистісно зорієнтованого підходу до організації виховання, що здійснюється через створення умов для самовиховання та самореалізації учнів, спрямування виховної взаємодії на розвиток особистості та її здібностей, формування необхідних навичок життєдіяльності в суспільстві, надання допомоги кожному учневі в знаходженні себе у системі учнівського самоврядування [17, С. 10-13].

На нашу думку, означені положення мають стати важливою складовою виховання громадянської ініціативності старшокласників. Утім, слід зауважити, що в існуючій педагогічній практиці потенціал учнівського самоврядування щодо *створення умов для самовиховання та особистісної самореалізації старшокласників* використовується не в повну міру. Наш висновок базується на результатах вивчення особливостей учнівського самоврядування не лише шкіл-учасниць педагогічного експерименту, а і представлених у мережі Інтернет систем роботи таких учнівських самоврядних органів, як-от: Вінницька міська

молодіжна громадська організація “Союз старшокласників “Лідер” [219], Сарненська районна школа лідерів “Сузір’я лідерів” Рівненської області [253], Ліга старшокласників Черкащини [116], а також учнівського самоврядування Спаської загальноосвітньої школи I-III ступенів Новомосковської районної ради [232], Криворізької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 65 Криворізької міської ради [107], Манвелівської середньої загальноосвітньої школи Васильківської районної ради [128] та інших шкіл Дніпропетровської області.

Наш аналіз засвідчив, що зусилля педагогів, в основному, зосереджуються на розробленні й реалізації програм навчання лідерів, через яких здійснюється виховний вплив на інших старшокласників. Натомість наша позиція полягає у необхідності залучення всіх, без виключення, старшокласників до активної участі у шкільному самоврядуванні; у сприянні набуттю усіма старшокласниками соціального досвіду через участь у реалізації суспільно значущих проектів громадянського спрямування. Ми обстоюємо думку про те, що подальший розвиток громадянського суспільства в нашій країні у значній мірі залежить від активності й ініціативності кожного громадянина, а не лише окремих лідерів.

У цьому контексті ми не можемо обминути перспективний зарубіжний досвід громадянської освіти. Здійснений нами аналіз засвідчив значну увагу закордонних вчених і педагогів-практиків до актуальних проблем виховання учнів як активних громадян [262; 264; 271; 282; 283 та інші], зокрема, упровадження сучасних технологій громадянського виховання (арттехнологій [276], технологій мас-медіа [266], комунікативних технологій [281] та інтерактивних технологій мовної освіти [273]).

Не залишились поза увагою зарубіжних освітян як теоретичні питання демократизації діяльності школи [263; 265; 270; 274; 279; 285 та інші], так і проблема упровадження демократичних цінностей в освітній процес [267; 268; 271; 284; 287 та інші], а також актуальні питання участі громадських товариств, благодійних фондів та фундацій у розвитку активності учнівської молоді у

місцевій громаді [277; 286 та інші]. При цьому особлива увага акцентується на необхідності дотримання прав і свобод кожної дитини та гуманного ставлення до неї [272; 280; 288 та інші]. Для цього організовується цілеспрямоване навчання педагогів [260; 278 та інші] та батьків [261; 275 та інші].

На основі вивчення праць вчених з проблеми організації громадянської освіти у зарубіжних країнах (В. Веселова [30], Д. Герінг [38], М. Гурій [48], Т. Ліхневська [117], О. Локшина [121], А. Слівка [285] та інші) маємо підстави стверджувати, що у європейських країнах (зокрема, – Великій Британії, Данії, Норвегії, Нідерландах, Фінляндії), Канаді та США громадянська освіта спрямовується на формування знань, навичок, цінностей та громадської участі, необхідних для повноцінного та активного життя у демократичному суспільстві. При цьому, за висновками О. Локшиної, зміст та форми громадянської освіти у кожній із названих вище країн обумовлюються певною системою цінностей, яку суспільство вважає за необхідне передавати підростаючому поколінню [121].

Спробуємо виокремити важливі для виховання громадянської ініціативності старшокласників ідеї зарубіжних педагогів:

1. Самореалізація кожного у різних сферах життя громадянського суспільства неможлива без розвитку вмінь співпрацювати та здатності до самооцінки. Важливо також кожній особистості громадянина навчитись приймати рішення та відповідати за наслідки їх реалізації. Набутий досвід реалізації самостійно прийнятих рішень сприяє виникненню почуття впевненості у власній спроможності впливати на суспільне життя (О. Локшина [121, С. 161-165]).

2. Серед *форм* виховання громадянської активності та ініціативності перевагу слід надавати *інтерактивним* (ситуаційно-рольові ігри, “Відкрита трибуна”, тренінг, “Мозковий штурм” тощо), адже вони передбачають демократичний стиль взаємодії, вільне висловлювання думок, розвиток критичного мислення та навичок дискусії. Основою виховного впливу має бути *навчання через досвід*, що передбачає розвиток таких компонентів, як

мотивація, рефлексія, розвиток компетентності, індивідуальна можливість вибору (А. Слівка [285]).

3. Розвитку громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності сприятиме реалізація індивідуальних і колективних проектів, робота самоврядних органів школи, функціонування шкільних газет (журналів), діяльність шкільних гуртків та клубів, організація дебатів, рольових ігор, співпраця з громадськими організаціями, робота волонтерських груп. Активність та ініціативність учнів має спрямовуватись на усі сфери щоденного їх життя у сім'ї, школі, громаді, країні (М. Гурій [48, С. 306-309]).

4. Налагодження співпраці старшокласників з такими осередками громадянського суспільства, як добровільні асоціації громадян, місцеві громади, добродійні фундації, клуби за інтересами, творчі та кооперативні об'єднання, спортивні товариства, суспільно-політичні організації та інші, через активну діяльність старшокласників виховуватиме у них солідарність як мотив для прояву ініціативності (Д. Герінг [38], Т. Ліхневська [117]).

5. Важливою для виховання громадянської ініціативності старшокласників є ідея *“навчання шляхом служіння суспільству”*, сутність якої полягає у тому, що учні беруть участь у громадянських акціях, соціальних благодійних заходах, роботі волонтерських груп, розвиваючи таким чином свою громадянську активність (В. Веселова [30, С.422-480]).

Названі ідеї зарубіжних педагогів, на нашу думку, заслуговують на увагу в організації процесу виховання громадянської ініціативності старшокласників.

Отже, у цьому параграфі ми здійснили аналіз потенціалу позакласної діяльності у контексті виховання громадянської ініціативності старшокласників. На основі положень наукових праць, у яких висвітлено окремі аспекти досліджуваної проблеми, можна зробити висновок про те, що виховання громадянської ініціативності набуде ефективності, якщо буде враховано потужний потенціал позакласної діяльності, зміст, методи і форми якої мають відповідати викликам сьогодення.

Висновки до першого розділу

У розділі проблему становлення громадянської ініціативності особистості розглянуто у філософсько-політологічному, соціологічному, психологічному та педагогічному аспектах.

Досліджено, що у наукових працях *філософсько-політологічного та соціологічного* спрямування громадянська ініціативність висвітлюється в контексті співвідношення інтересів держави, громадянського суспільства та окремої особистості; практичної реалізації основних прав і свобод людини-громадянина, здійснення свободи особистості у соціальній царині на основі творчої самореалізації у різних сферах життя громадянського суспільства; політичної соціалізації особи, мета якої полягає у формуванні вмінь активної та ініціативної участі у суспільних процесах; самоактуалізації та творчої самореалізації особистості в існуючому соціокультурному просторі. Виокремлено види громадянських ініціатив, конкретизовано сфери їх реалізації, визначено суб'єктів громадянської ініціативи.

На основі вивчення наукових праць у галузі *психології* з'ясовано, що психологічна природа ініціативності висвітлюється вченими у взаємозв'язку із проблемою волі й розвитку вольових якостей та розглядається в контексті активізації внутрішніх потенцій особистості як суб'єкта діяльності, зокрема, зовнішнього та внутрішнього механізмів саморозвитку особи; саморегуляції поведінки і діяльності суб'єкта; самоствердження та самореалізації особистості.

Розглянуто стан розробленості досліджуваної проблеми у *педагогічній науці*. Аналіз наукових праць засвідчив, що окремі аспекти виховання громадянської ініціативності представлено у педагогічних дослідженнях з питань саморозвитку і самореалізації особистості старшокласників у процесі соціалізації; розвитку зростаючої особистості у системі вільного виховання; формування пізнавальної самостійності та ініціативності

старшокласників; сприяння громадянському самовизначенню учнівської молоді; формування громадянської культури, громадянської компетентності, активної громадянської позиції.

З'ясовано, що значний потенціал для виховання громадянської ініціативності містять наукові доробки з проблеми формування інтелектуальної та соціальної ініціативності. Утім, зроблено висновок про необхідність конкретизації виховних впливів щодо посилення *внутрішніх чинників розвитку громадянської ініціативності старшокласників*, що сприятиме розкриттю учнівською молоддю своїх можливостей в активній діяльності громадянського спрямування у місцевій громаді.

Здійснений аналіз наукових праць також дав можливість визначити психологічні особливості раннього юнацького віку, які актуалізують необхідність виховання громадянської ініціативності старшокласників, а також уточнити зміст поняття “громадянська ініціативність”, що трактується у дисертації як інтегрована якість особистості, що характеризується усвідомленням способів генерування громадянських ініціатив та власних потенційних можливостей для їх здійснення, прагненням самореалізації у процесі досягнення самостійно поставлених суспільно значущих цілей, надситуативною активністю у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життя громадянського суспільства.

Конкретизація проявів громадянської ініціативності стосовно старшокласника дала змогу виокремити її компоненти – когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-практичний та уточнити сутність виховання громадянської ініціативності старшокласників як цілеспрямованої педагогічної взаємодії, що забезпечує усвідомлення учнівською молоддю важливості генерування й реалізації громадянських ініціатив для демократичного розвитку країни, своїх здібностей і можливостей у цьому аспекті, опанування способів прояву ініціативності в усіх сферах суспільного життя та набуття досвіду реалізації вихованцями суспільно корисних ініціатив у різних видах діяльності громадянського спрямування, а також самовиховання цієї інтегрованої якості

громадянина.

Розкрито потенціал *позакласної діяльності* для проявів громадянської ініціативності старшокласників у різних сферах життя громадянського суспільства. Досліджено, що завдяки цілеспрямованій організації позакласної діяльності та добровільному вибору учні набувають практичного досвіду реалізації власних ініціатив у місцевій громаді; на основі сформованих цінностей старшокласники навчаються оцінювати свої дії та вчинки з позиції не лише особистих інтересів і принципів, а й потреб громади та країни.

Зміст розділу висвітлено у таких публікаціях автора: [144; 149; 150].

РОЗДІЛ II.

ПЕДАГОГІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Методика, організація та результати констатувального етапу дослідження

Необхідність визначення ефективних способів виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності вимагала діагностики реального стану вихованості цієї інтегрованої морально-вольової якості. Здійснений аналіз теоретичних засад громадянської ініціативності, визначення сутності і структури базового поняття дослідження сприяв розробленню методики констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи, *метою* якого було виявлення реального (об'єктивного) стану вихованості громадянської ініціативності старшокласників. Це, своєю чергою, вимагало визначення критеріїв і показників прояву цієї якості старшокласників, а також характеристики рівнів її вихованості.

Звернемо увагу та той факт, що у науковій літературі проблема визначення критеріїв сформованості тієї чи іншої якості особистості обґрунтована І. Бехом [16], М. Монаховим [136], А. Реаном [192], Г. Селевком [209], В. Селівановим [210] та іншими. Базуючись на положеннях наукових праць названих учених, у нашому дослідженні ми розуміємо під *критерієм* ознаку, на основі якої здійснюється оцінка рівнів вихованості у старшокласників громадянської ініціативності у позакласній діяльності; ідеальний зразок, еталон, що виражає вищий, найдосконаліший рівень громадянської ініціативності, порівняно з яким стає можливим встановлення

ступеню відповідності і наближення його реального рівня до бажаного. Тоді *показник* – це визначений кількісний чи якісний прояв критерію.

На основі висвітленої у п. 1.2 дисертації сутності поняття “громадянська ініціативність старшокласника”, а також зважаючи на окреслену нами трикомпонентну структуру цієї дефініції, можемо визначити *критерії* й відповідні *показники* вихованості цієї інтегрованої морально-вольової якості учнівської молоді.

Таким чином, на наш погляд, когнітивному компоненту громадянської ініціативності учнів старших класів відповідає критерій “*розуміння сутності громадянської ініціативності*”. Його показниками є:

- усвідомлення сутності громадянської ініціативності як інтегрованої якості громадянина;
- уявлення про способи генерування й реалізації суспільно значущих ідей;
- знання про власні потенційні можливості для прояву громадянської ініціативності у різних сферах суспільного життя.

Рівень вихованості емоційно-ціннісного компоненту громадянської ініціативності старшокласників діагностуватиметься за критерієм “*спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства*”. Показниками цього критерію визначено:

- ціннісне ставлення до проявів ініціативності у громадянській діяльності;
- прагнення ініціювати творчі шляхи розв’язання суспільно значущих проблем;
- бажання здійснювати процедуру власного зростання як ініціативного й діяльного громадянина.

Діяльнісно-практичному компоненту громадянської ініціативності учнівської молоді відповідає критерій “*саморегуляція громадянської активності й ініціативності*”. Його показниками визначено:

- вміння генерувати суспільно корисні ідеї;
- активність і самостійність у реалізації суспільно значущих ініціатив;
- досвід саморозвитку як ініціативного й діяльного громадянина.

На основі нашого розуміння сутності громадянської ініціативності старшокласника, а також враховуючи розроблені нами критерії та показники цієї інтегрованої якості, можемо спрогнозувати та схарактеризувати *творчо-рефлексивний (високий), активно-репродуктивний (середній) та репродуктивно-пасивний (низький) рівні її вихованості.*

Так, *творчо-рефлексивний (високий) рівень вихованості громадянської ініціативності* характеризується усвідомленими й глибокими знаннями про сутність громадянської ініціативності як інтегрованої якості громадянина, способи генерування й реалізації суспільно значущих ідей, а також власних потенційних можливостей для прояву громадянської ініціативності у різних сферах суспільного життя.

Такі учні завжди проявляють стійкий інтерес до актуальних проблем не лише найближчого кола спілкування чи навчального закладу, але й селища, села, міста, країни; їм притаманне ціннісне ставлення до проявів громадянської ініціативності у суспільно корисній діяльності; вони прагнуть ініціювати творчі шляхи розв'язання суспільно значущих проблем, бажають здійснювати саморозвиток громадянської ініціативності.

Ці старшокласники вільно володіють способами генерування творчих суспільно корисних ідей та уміннями ініціативно діяти щодо їх реалізації у різних сферах життя громадянського суспільства; здатні самостійно приймати рішення та передбачати їх наслідки; виявляють надситуативну активність, вміння долати перешкоди на шляху до досягнення очікуваного результату.

Учні, яким притаманний *активно-репродуктивний (середній) рівень вихованості громадянської ініціативності*, володіють не досить глибокими знаннями про сутність і особливості проявів громадянської ініціативності, способи ініціювання суспільно корисних справ, а також про свої потенційні можливості для їх реалізації.

Такі старшокласники проявляють ситуативний інтерес до подій і явищ у соціальній, політичній, економічній та культурній сферах суспільного життя; позитивно-активно ставляться до суспільно корисної діяльності; прагнуть до ініціювання дій у громадській діяльності, але такі прояви мають ситуативний характер; епізодично виявляють бажання здійснювати саморозвиток власної громадянської ініціативності.

Ці учні володіють уміннями ініціативно діяти, самостійно приймати адекватні ситуаціям рішення, але потребують допомоги у плануванні та організації роботи щодо реалізації запланованого. Не завжди можуть передбачити наслідки реалізації власних рішень.

Репродуктивно-пасивний (низький) рівень громадянської ініціативності старшокласників характеризується поверхневими, фрагментарними або навіть відсутніми знаннями про сутність громадянської ініціативності та безпосередньо пов'язаних із нею проблем.

Учні виявляють позитивно-пасивне, нейтральне або навіть негативне ставлення до проявів ініціативності у громадянській діяльності; проявляють епізодичний інтерес до пошуку шляхів розв'язання суспільно значущих проблем; бажання здійснювати саморозвиток як ініціативного й діяльного громадянина може виникати лише у випадку зовнішнього стимулювання.

Потребують суттєвої педагогічної підтримки та допомоги у визначенні суспільно корисні ідеї та способів діяльності щодо її реалізації, а також постійного контролю за їх виконанням; практично не мають досвіду саморозвитку громадянської ініціативності та потребують фасилітації цього процесу.

Для виявлення рівнів вихованості громадянської ініціативності учнівської молоді на початку дослідно-експериментальної роботи був проведений констатувальний етап педагогічного експерименту, у якому взяли участь 561 старшокласник та 56 педагогів навчальних закладів Дніпропетровської, Рівненської та Черкаської областей.

До експериментальної групи (ЕГ) увійшли 282 учня 10-11 класів Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа № 65” Дніпропетровської міської ради, Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа № 11” Дніпропетровської міської ради, Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа № 46” Дніпропетровської міської ради, Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа № 62” Дніпропетровської міської ради, Комунального закладу “Школа-інтернат II–III ступенів “Рівненський обласний ліцей” Рівненської обласної ради, Корецького НВК “Школа I–II ступенів – ліцей” Корецької районної ради Рівненської області, Смілянського НВК “ЗОШ I-III ступенів № 3 – колегіум” Смілянської міської ради Черкаської області, Шполянського НВК “ЗОШ I-III ступенів № 2 – ліцей” Шполянської районної ради Черкаської області.

З метою об’єктивного оцінювання результатів педагогічного експерименту шляхом порівняння динаміки вихованості громадянської ініціативності старшокласників на початку і в кінці експерименту була сформована контрольна група учнів. Для цього до кожного із названих вище експериментальних навчальних закладів були відібрані аналогічні за потенційними можливостями педагогічного колективу, складу учнів старших класів та місця розташування навчальні заклади.

Таким чином, *контрольну групу* (КГ) склали 279 учнів 10-11 класів Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа №30” Дніпропетровської міської ради, Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа №51” Дніпропетровської міської ради, Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа №32” Дніпропетровської міської ради, Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа №12- гімназія” Дніпропетровської міської ради, Рівненського економіко-правового ліцею Рівненської міської ради, Великомежиріцького НВК “Школа I ступеня – гімназія” Корецької районної ради Рівненської області, Смілянського природничо-математичного ліцею Смілянської міської ради Черкаської області,

Шполянського НВК “Загальноосвітня школа №3 – гімназія” Шполянської районної ради Черкаської області.

На констатувальному етапі експерименту розв’язувалися такі завдання:

- визначали рівні вихованості громадянської ініціативності у старшокласників на основі розроблених критеріїв і показників;
- вивчалась готовність педагогів до виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Для виявлення рівнів вихованості громадянської ініціативності старшокласників за кожним із критеріїв був дібраний відповідний інструментарій, який наводимо у таблиці 2.1:

Таблиця 2.1

Діагностичний інструментарій для виявлення рівнів вихованості громадянської ініціативності старшокласників

Критерій вихованості громадянської ініціативності старшокласників	Діагностичний інструментарій
Розуміння сутності громадянської ініціативності	Авторський опитувальник “Що я знаю про громадянську ініціативність?” (методика “Незакінчене речення”); методика самооцінювання “Я – активний та ініціативний громадянин”
Спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства	Міні-твір “Чому громадяни проявляють ініціативи у суспільному житті?”; експрес-опитування “Чи вважаєте Ви себе патріотом України?”; методика “Мотивація успіху та боязнь невдачі” (автор А. Реан); тестовий опитувальник для виявлення рівня “автономності – залежності” старшокласників у навчальній діяльності (автор – Г. Пригніна)
Саморегуляція громадянської активності й ініціативності	Методика дослідження вольової саморегуляції (автори А. Зверьков, Є. Ейдман); методика оцінки комунікативних і організаторських схильностей (автори В. Синявський, Б. Федоришин); тест “Самооцінка організованості” (автор Л. Терлецька); педагогічне спостереження

Діагностика рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників за критерієм *“розуміння сутності громадянської ініціативності”* здійснювалась за допомогою розроблених нами опитувальника *“Що я знаю про громадянську ініціативність?”* та анкети за проективною методикою самооцінювання *“Я – активний та ініціативний громадянин”*.

Використання авторського опитувальника *“Що я знаю про громадянську ініціативність?”* мало на меті виявлення знань старшокласників про сутність та сфери прояву громадянської ініціативності особистості, уявлення про процес ініціювання та необхідні для започаткування та реалізації громадянських ініціатив якості особистості. Це відбувалось за методикою *“Незакінчене речення”* (Додаток А).

За результатами діагностики, наближені до повних відповідей про значення термінів *“ініціатива”* та *“ініціативність особистості”* виявлено у 31,2 % анкет учнів експериментальної групи та 30,8 % – контрольної групи. Решта відповідей старшокласників були або частково правильними (41,3 % – ЕГ; 41,9 % – КГ), або неправильними (27,5 % учнів експериментальної групи та 27,3 % старшокласників контрольної групи).

Відповідаючи на запитання про сфери прояву громадянської ініціативності у суспільному житті, учнівська молодь, в основному (82,7 % осіб), називала школу, місцеву громаду свого села, району, міста, але наведені приклади ініціатив стосувались лише соціальної сфери життя, причому 25,6 % старшокласників ЕГ та 26,2 % учнів КГ взагалі відчули труднощі із наведенням прикладів прояву громадянської ініціативності. Відповіді 20,4% осіб ЕГ та 18,8 % – контрольної групи висвітлювали прояви ініціативності громадян на загальнодержавному рівні, які, утім, стосувались лише культурної сфери життя громадянського суспільства.

Аналіз результатів діагностики за цією методикою також засвідчив, що лише 22,8 % учнів ЕГ та 22,4 % старшокласників КГ мають уявлення про послідовність процесу ініціювання. Висвітлюючи його, ця учнівська молодь продемонструвала знання процесу прийняття і реалізації власних рішень. Утім,

поза увагою учнів залишились способи визначення суспільних проблем, які потребують прояву ініціативності громадян, моменти обговорення можливих шляхів вирішення цих проблем, а також осмислення очікуваних результатів та можливих наслідків прийнятих рішень. Відповіді решти старшокласників були або частковими й неправильними, або взагалі відсутні. Це зумовило приділення особливої уваги на формувальному етапі експерименту навчання учнів старших класів способам прояву власної громадянської ініціативності.

Відповідаючи на запитання про те, які якості мають бути притаманні ініціативному громадянину, старшокласники, в основному надавали таким, як “активність”, “бажання зробити життя кращим”, “стремління допомогти тим, хто цього потребує”, “милосердя”, “доброта”. Утім, 70,5 % не пов’язують громадянську ініціативність із самостійними діями щодо реалізації власних ініціатив, а 74,3 % учнів – із необхідністю передбачати та відповідати за результати реалізації громадянських ініціатив.

Старшокласникам було також запропоновано оцінити рівень власної громадянської ініціативності, виходячи із свого розуміння сутності цієї інтегрованої якості, та визначити шляхи її розвитку. За результатами самооцінювання, лише 7,4 % старшокласників заявили про високий рівень власної громадянської ініціативності та намагались аргументувати свою оцінку. Ці дані значно нижчі, ніж ті, які визначені нами за результатами констатувального етапу експерименту, що, на нашу думку, може свідчити або про занижену самооцінку, або про нещирість відповідей респондентів. Основна кількість учнів старших класів визначила рівень вихованості власної громадянської ініціативності як середній, а оцінка 16,3 % старшокласників експериментальної групи та 17,2 % – контрольної групи співвідносилась із низьким рівнем розвитку цієї якості (що також не відповідає отриманих нами об’єктивних результатів констатувального етапу експерименту). Утім, ані учні експериментальної групи, ані старшокласники контрольної групи не змогли подати хоча б наближену до повної аргументацію власної думки, а також висвітлити можливі шляхи розвитку власної громадянської ініціативності, які

зводились, в основному, до загальних фраз на кшталт “бути більш активними”, “краще цікавитись життям країни” тощо.

Отже, результати діагностики за авторським опитувальником, загалом, засвідчили недостатні знання старшокласниками сутності громадянської ініціативності та способів її прояву, а також виявили неадекватну (знижену) оцінку учнівською молоддю рівня вихованості власної громадянської ініціативності.

З огляду на зазначене, ми зробили припущення, що остання ситуація (неадекватна самооцінка) могла бути викликана незнанням учнями старших класів ознак громадянської ініціативності. Це зумовило розроблення й застосування авторської інтерпретації проективної методики самооцінювання “Я – активний та ініціативний громадянин” (Додаток Б).

Старшокласникам було запропоновано оцінити, у якій мірі їм притаманні наведені в анкеті ознаки громадянської ініціативності: від 1 (ознака найменш притаманна) до 9 (ознака найбільш притаманна).

Аналіз відповідей учнів засвідчив, що у більш як 76,8 % анкет опитаних від 7 до 9 балів (відповідає високому рівню) вони оцінили наявність у себе таких ознак, як-от: небайдуже ставлення до подій у соціальній, політичній, економічній та культурній сферах суспільного життя селища, села, міста, країни; усвідомлення значущості ініціативності громадян для демократичних перетворень у країні; намагання пропонувати у процесі осмислення суспільних проблем способів їх вирішення.

У переважній більшості анкет (61,3 %) від 3 до 1 бала, що відповідає низькому рівню, учні оцінили наявність у себе наявність таких ознак громадянської ініціативності, як-от знання способів ініціювання шляхів вирішення суспільно значущих проблем; бажання здійснювати саморозвиток власної громадянської активності й ініціативності; знання способів виховання у себе громадянської ініціативності.

Решта ознак громадянської ініціативності оцінені старшокласниками як такі, що притаманні на середньому рівні (від 4 до 6 балів).

Далі учням було запропоновано з'єднати позначені у таблиці бали вертикальною лінією та наочно порівняти результати власного самооцінювання з ідеальним варіантом (якщо б розвиток кожної ознаки громадянської ініціативності відповідав 9 балам). Це дало можливість старшокласникам уже на етапі констатувального діагностування замислитись над тим, виховання яких із ознак громадянської ініціативності потребують подальших зусиль учнівської молоді.

Таким чином, використання висвітлених вище методів діагностики дало можливість виявити рівень знань сутності громадянської ініціативності як морально-вольової якості громадянина, способів генерування й реалізації суспільно значущих ідей, власних потенційних можливостей для прояву громадянської ініціативності у різних сферах суспільного життя, тобто рівень розвитку усіх показників критерію “розуміння сутності та особливостей прояву громадянської ініціативності”, який відповідає когнітивному компоненту досліджуваної інтегрованої якості.

Загальний рівень вихованості громадянської ініціативності старшокласників за цим критерієм підраховувався для кожного учня окремо.

Спочатку за кожний рівень нараховувались такі бали: високий рівень – 3 бали; середній рівень – 2 бали; низький рівень – 1 бал.

Далі знаходилась сума набраних учнем балів за усіма використаними діагностичними методиками за цим критерієм та поділу цієї суми на кількість діагностичних методик (їх за аналізованим критерієм всього 2). Загальний рівень вихованості громадянської ініціативності визначався шляхом співвіднесення за шкалою:

- від 6 (найбільша можлива кількість балів) до 5 балів – високий рівень вихованості громадянської ініціативності;
- від 4 до 3 балів – середній рівень вихованості громадянської ініціативності;
- від 2 і нижче балів – низький вихованості громадянської ініціативності.

Потім підраховувалась сумарна кількість старшокласників за кожним із рівнів вихованості громадянської ініціативності.

Таким чином, результати діагностики засвідчили, що творчо-рефлексивний (високий) рівень вихованості громадянської ініціативності за аналізованим критерієм проявили 23,8 % старшокласників експериментальної групи та 23,7 % – контрольної групи. Активно-репродуктивний (середній) рівень вихованості громадянської ініціативності притаманний 46,2 % учнів ЕГ та 46,4 % учнів КГ. Натомість 30 % респондентів експериментальної групи та 29,9 % осіб контрольної групи виявили репродуктивно-пасивний (низький) рівень вихованості громадянської ініціативності за критерієм “розуміння сутності та особливостей прояву громадянської ініціативності”.

Загальний рівень вихованості громадянської ініціативності старшокласників за аналізованим критерієм відображено у діаграмі (Рис. 2.1).

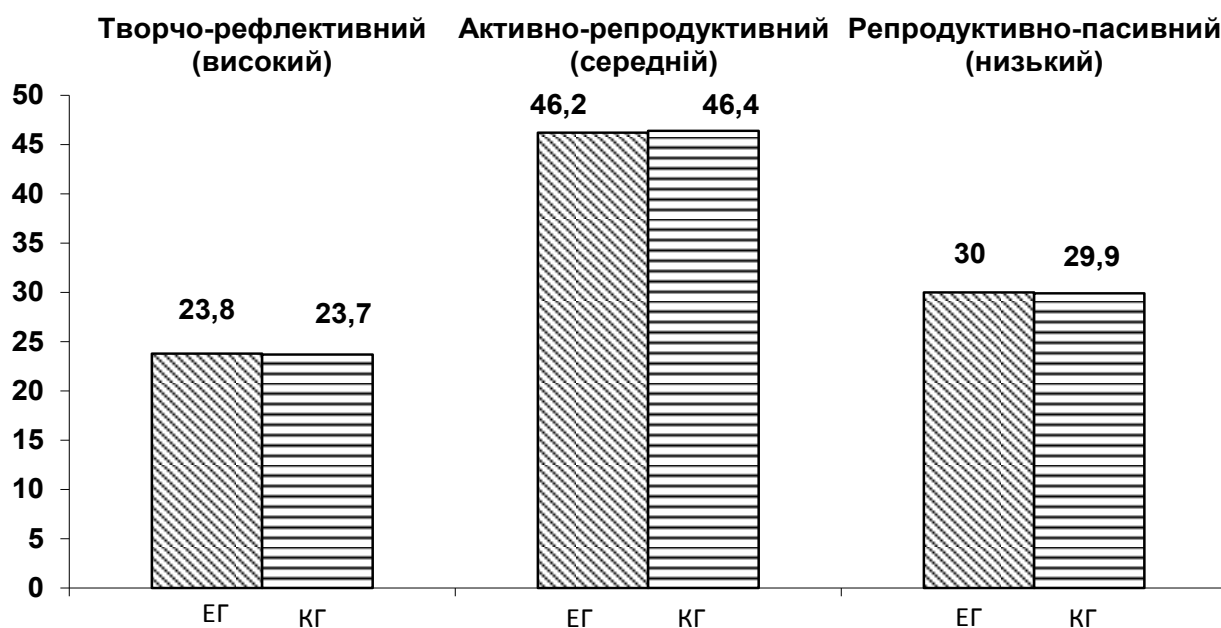

Рис. 2.1 Рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників (у %) за критерієм “розуміння сутності громадянської ініціативності” на констатувальному етапі експерименту

Примітка: У представленій вище діаграмі значення умовних скорочень такі: **ЕГ** – експериментальна група; **КГ** – контрольна група.

З метою діагностики рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників за критерієм *“спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства”*, який відповідає емоційно-ціннісному компоненту досліджуваної інтегрованої якості, учням було запропоновано написати міні-твір *“Чому громадяни проявляють ініціативи у суспільному житті?”*; проведене експрес-опитування за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій на тему *“Чи вважаєте Ви себе патріотом України?”*, а також було використано методику *“Мотивація успіху та боязнь невдачі”* (автор А. Реан) [192] та тестовий опитувальник для виявлення рівня *“автономності – залежності”* у навчальній діяльності (автор – Г. Пригніна) [189].

За нашими переконаннями, показники цього критерію (ціннісне ставлення до проявів ініціативності у громадянській діяльності; прагнення ініціювати творчі шляхи розв’язання суспільно значущих проблем; бажання здійснювати саморозвиток як ініціативного й діяльного громадянина) у своїй сукупності представляють мотивацію особистості до прояву громадянської ініціативності.

З метою опосередкованого вивчення мотивів щодо можливих проявів громадянської ініціативності у різних сферах суспільного життя старшокласникам було запропоновано написати міні-твір *“Чому громадяни проявляють ініціативи у суспільному житті?”*, які на формуальному етапі експерименту використовувались класними керівниками для організації дискусій та інших інтерактивних форм виховання.

Означені міні-твори оцінювались лише за змістом: 26,2 % робіт, зміст яких у повній мірі відповідав сутності громадянської ініціативності старшокласників, оцінювались у 3 бали (високий рівень); зміст ще 45,7 % творів був частково наближений, з невеликою невідповідністю та оцінювався у 2 бали (середній рівень); утім, відповіді 28,1 % старшокласників виявили нерозуміння означеного питання (або небажання висловлювати власну думку з цього приводу) та були оцінені в 1 бал, що відповідав низькому рівню.

Контент-аналіз творчих робіт учнів також засвідчив, що для учнівської молоді більш значущими є особистісні мотиви громадянської активності та ініціативності (“прагнення пізнати свої можливості у різних життєвих ситуаціях”, “намагання визначитись стосовно суспільних подій і явищ”, “бажання самим визначати варіант вирішення проблемної ситуації”, “прагнення самореалізуватись в активній допомозі іншим”, “намагання досягти успіху у суспільному житті”, “бажання набутти досвіду суспільно корисної діяльності”, “прагнення самим ставити цілі й реалізовувати їх” та інші). Утім, у творах були представлені й соціальні мотиви прояву громадянської ініціативності, формулювання яких відповідало таким тезам: “люди відчують свою відповідальність за стан справ у своїй країні”, “особистість, проявляючи ініціативність, намагається краще виконувати свої соціальні ролі у різних сферах суспільного життя”, “громадяни намагаються активно і творчо виконувати свої обов’язки перед іншими людьми і перед державою”.

Останнє твердження, яке в тій чи іншій інтерпретації ми зустріли у 68,3 % творчих робіт, дещо покращило наше враження від проведеного за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій експрес-опитування, що містило лише 2 запитання патріотичної тематики. Таке опитування не оцінювалось балами, утім було надто важливим для виявлення реального рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників, оскільки патріотизм, хоча і не є у структурі досліджуваної нами якості, але є передумовою прояву громадянської активності та її найвищої форми – ініціативності.

На перше запитання – “Чи вважаєте Ви себе патріотом України?” – відповіді старшокласників розподілились таким чином: лише 24 % відповіли “Так, безсумнівно”; трохи менше 18% відповіли, що “скоріше так, ніж ні”; ще 37% учнів зазначили – “скоріше ні, ніж так”; 17% опитаних – “ні, не вважаю” та 3% – “інше”.

На друге запитання – “Чи хотіли б Ви виїхати з України?” – відповіді, на жаль, були не дуже втішні: лише 39% юнаків та дівчат обрали варіант “Поїхав би ненадовго (повчитися або попрацювати), але потім повернусь до України”,

значно більший відсоток (47%) склали ті, хто “поїхав би надовго вчитися, жити і працювати в іншій країні”, і лише 19 % старшокласників хотіли б жити в Україні, але мати можливість часто виїжджати за кордон.

Такі результати експрес-опитування, очевидно, пояснюються суспільно-політичною ситуацією в Україні на час проведення констатувального етапу експерименту (2011 рік), адже, як цілком справедливо зауважує Н. Волошина, патріотичні почуття генетично не даються кожній людині від народження, а формуються у процесі життєдіяльності під впливом соціальних, економічних та політичних чинників [35]. Не зайвим буде додати, що аналогічно низький рівень патріотизму учнівської молоді у цей період зафіксований також у дослідженнях О. Басніна [12], С. Оришко [158] та інших вчених: низький рівень добробуту переважної більшості населення нашої країни, штучне розмежування недолугими політиками українського суспільства на “схід” і “захід”, відсутність національної ідеї, навколо якої змогли б об’єднатись громадяни України, – ці фактори, безумовно, наклали свій відбиток на стан патріотичної свідомості старшокласників. Крім цього, у 2011 році діюча влада значно посилила авторитарні тенденції в управлінні державою, порушуючи конституційні права і свободи простих людей, що також негативно сприймалось українським суспільством, а тому вплинуло і на зниження рівня патріотизму громадян України, зокрема – молоді.

Отримані на констатувальному етапі результати експрес-опитування зумовили необхідність формування впливу щодо розвитку громадянської ініціативності старшокласників *на основі патріотичних цінностей*.

Певний потенціал для визначення рівня вихованості громадянської ініціативності учнів за аналізованим критерієм, на нашу думку, має методика А. Реана “Мотивація успіху та боязнь невдачі” [192]. Опитувальник містив 20 запитань, на які старшокласникам пропонувалось відповідати швидко, особливо не замислюючись. Далі за наведеним у методиці ключем визначались особливості мотиваційної сфери учнів.

Використання цієї діагностичної методики дозволило у подальшому скоригувати формувальний вплив з урахуванням того факту, що серед старшокласників експериментальної групи виявлено 63,8 % осіб, яким притаманна позитивна “мотивація на успіх”. Ці учні вже на початку будь-якої справи налаштовані на конструктивний позитивний результат; в основі їхньої діяльності завжди лежить сподівання на успіх і потреба у досягненні успіху; вони цілеспрямовані, активні й наполегливі у досягненні мети, впевнені у власних силах.

Натомість 36,2 % старшокласників проявили негативну “мотивацію на невдачу”. Активність цих учнів, в основному пов’язана із бажанням і потребою уникнути покарання та зриву, з негативними очікуваннями щодо результатів справи, яку починають; вони не впевнені у власних силах, а тому спочатку намагаються відмовитись від виконання відповідальних завдань, але у процесі спільної діяльності їм все ж властиве відповідальне ставлення до справи.

З огляду на те, що, на нашу думку, спрямованість учнівської молоді на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства має у своїй основі схильність до самостійності, наполегливості та цілеспрямованості, у процесі констатувального діагностування нами був використаний тестовий опитувальник (автор – Г. Пригніна) для виявлення рівня “автономності – залежності” старшокласників у діяльності [189, С. 605-607].

Опитувальник містить 18 тверджень, на які учням було запропоновано відповідати “так” чи “ні”. Далі за допомогою наведеного в методиці ключа виокремлювались три стилі діяльності – “автономний” (корелюється із творчо-рефлексивним, тобто високим рівнем вихованості громадянської ініціативності), “залежний” (відповідає репродуктивно-пасивному, тобто низькому рівню вихованості громадянської ініціативності) та “невизначений” (корелюється з активно-репродуктивним, тобто середнім рівнем вихованості громадянської ініціативності).

До стилю “автономний” віднесено 29,3 % учнів ЕГ та 28,8 % старшокласників КГ, які здатні проявляти у діяльності такі якості, як-от: наполегливість, цілеспрямованість, розвинутий самоконтроль, впевненість у собі, схильність до самостійного виконання роботи.

Стиль “залежний” притаманний 53,6 % учнів ЕГ та 53,8 % осіб КГ, які майже не проявляють у діяльності названі вище якості та завжди орієнтуються на поради та рекомендації значущих інших.

Стиль “невизначений” об’єднав старшокласників, яким у рівній мірі притаманні особливості як першого, так і другого стилів. Учні з таким стилем діяльності виявлено 17,1 % в експериментальній групі та 17,4 % – у контрольній групі.

Загальний рівень вихованості громадянської ініціативності за цим критерієм визначався для кожного старшокласника окремо. Спочатку за кожний рівень нараховувались такі бали: високий рівень – 3 бали; середній рівень – 2 бали; низький рівень – 1 бал. Далі знаходилась сума набраних учнем балів за усіма використаними діагностичними методиками за цим критерієм та поділу цієї суми на кількість діагностичних методик (їх за аналізованим критерієм всього 3). Загальний рівень вихованості громадянської ініціативності визначався шляхом співвіднесення за шкалою:

- від 9 (найбільша можлива кількість балів) до 7 балів – високий рівень вихованості громадянської ініціативності;
- від 6 до 3 балів – середній рівень вихованості громадянської ініціативності;
- від 3 і нижче балів – низький рівень вихованості громадянської ініціативності.

Потім підраховувалась сумарна кількість старшокласників за кожним із рівнів вихованості громадянської ініціативності.

Загальні результати діагностики рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників за критерієм “спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства” засвідчили, що творчо-рефлексивний (високий) рівень вихованості

громадянської ініціативності за аналізованим критерієм проявили 23,6 % старшокласників експериментальної групи та 23,5 % – контрольної групи. Активно-репродуктивний (середній) рівень вихованості громадянської ініціативності притаманний 46,6 % учнів ЕГ та 46,4 % учнів КГ. Натомість 29,8 % респондентів експериментальної групи та 30,1 % осіб контрольної групи виявили репродуктивно-пасивний (низький) рівень вихованості громадянської ініціативності за критерієм “спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства”.

Отримані діагностичні дані представлено на рисунку 2.2:

Рис. 2.2 Рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників (у %) за критерієм “спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства” на констатувальному етапі експерименту

Примітка: У представленій вище діаграмі значення умовних скорочень такі: **ЕГ** – експериментальна група; **КГ** – контрольна група.

Діагностика рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників за критерієм “саморегуляція громадянської активності й ініціативності” здійснювалась за допомогою методики дослідження вольової

саморегуляції (автори А. Зверьков, Є. Ейдман), тесту “Самооцінка організованості” (автор Л. Терлецька), методики КОС – оцінки комунікативних і організаторських схильностей (автори В. Синявський, Б. Федоришин).

Так, для визначення рівня вольової саморегуляції старшокласників, під якою розуміють міру опанування особистою поведінкою в різноманітних ситуаціях, здатність свідомо керувати своїми діями та бажаннями, на констатувальному етапі експерименту була використана методика дослідження вольової саморегуляції (автори А. Зверьков, Є. Ейдман), яка містить 30 тверджень, напроти яких старшокласникам пропонувалось поставити позначки + (згоден із твердженням) та – (не згоден) [192, С. 63-66].

Означена методика дозволила не лише визначити загальний рівень розвитку вольової саморегуляції, але й охарактеризувати її окремо за шкалами наполегливості та самовладання. Рівень вольової саморегуляції учнівської молоді визначався шляхом порівнянням із наведеними в методиці середніми значеннями кожної шкали. Якщо результати тесту становили більше половини максимально можливої суми збігів, то цей показник відображав *високий* рівень розвитку загальної саморегуляції, наполегливості чи самовладання. Для загальної шкали ця величина становила 12, для шкали наполегливості - 8, для шкали самовладання – 6 [там само].

Високий рівень *за загальною шкалою* розвитку вольової саморегуляції (22,4 % осіб – ЕГ; 22,1 % осіб – КГ) властивий активним, незалежним, самостійним особистостям, які характеризуються упевненістю в собі, стійкістю намірів, реалістичністю поглядів, розвиненим почуттям особистого обов’язку. Такі особистості добре рефлектують мотиви власної поведінки та діяльності, цілеспрямовано втілюють свої наміри, вміють розподіляти зусилля і здатні контролювати свої вчинки.

Високий рівень *за шкалою наполегливості* (21,6 % осіб – ЕГ; 20,8 % осіб – КГ) відображає прагнення особистості до здійснення розпочатої справи, її працездатність, готовність долати перешкоди на шляху до мети.

Високий рівень за шкалою самовладання (23,2 % осіб – ЕГ; 23,5 % осіб – КГ) характеризує міру довільного контролю емоційних реакцій і станів. Добре володіння собою в різноманітних ситуаціях, упевненість у собі підвищують готовність особистості до сприймання нового, поєднуються із свободою поглядів та схильністю до новаторства, що надто важливо для виховання громадянської ініціативності.

Отримані діагностичні дані наведено у таблиці 2.2:

Таблиця 2.2

**Рівні розвитку вольової регуляції
старшокласників експериментальної та контрольної груп
на констатувальному етапі експерименту (у % / абс.)**

Назва шкали		Експериментальна група			Контрольна група		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Шкала загального розвитку вольової саморегуляції	у %	22,4	55,2	22,4	22,1	55,3	22,6
	абс.	63	156	63	62	154	63
Шкала наполегливості	у %	21,6	53,8	24,6	20,8	54,1	25,1
	абс.	61	152	69	58	151	70
Шкала самовладання	у %	23,2	56,7	20,1	23,5	56,3	20,2
	абс.	65	160	57	66	157	56

Таким чином, діагностичні дані засвідчили необхідність здійснення на формуальному етапі експерименту педагогічної підтримки розвитку вольової саморегуляції більш, як двох третин старшокласників.

З огляду на той факт, що громадянська ініціативність передбачає не лише продукування нових способів вирішення суспільних проблем, а й самостійну її реалізацію у взаємодії з іншими, на констатувальному етапі експерименту було використано методику оцінки комунікативних і організаторських здібностей особистості (автори В. Синявський, Б. Федоришин), яка містила 40 запитань, на кожне із яких старшокласники мали дати відповідь “так” (+) чи “ні” (-). На

визначення рівня розвитку *комунікативних* здібностей учнів спрямовані непарні запитання, *організаторських* – парні запитання [192, С. 217-220].

Результати підбивались за допомогою представлених у методиці дешифраторів. Крім цього, для якісної характеристики результатів було використано спеціальні шкали оцінок, які корелюються з рівнями прояву комунікативних і організаторських здібностей старшокласників.

Згідно з отриманими даними, 22,5 % учнів ЕГ та 22,8 % осіб КГ, які отримали оцінки 4 та 5, було віднесено до групи з *високим* рівнем прояву комунікативних і організаторських здібностей. Ці старшокласники комунікабельні, швидко орієнтуються у складних соціальних ситуаціях, із задоволенням виконують громадську діяльність, допомагають оточуючим, виявляють ініціативу у спілкуванні та організації спільної діяльності, здатні до прийняття самостійних рішень у складних ситуаціях.

До групи із *середнім* рівнем прояву комунікативних і організаторських здібностей увійшли 47,8 % учнів старших класів експериментальної групи та 47,2 % осіб контрольної групи, які одержали оцінку 3. У цих старшокласників потенціал означених вище здібностей проявляється не у повній мірі та не відзначається високою сталістю. Вони прагнуть до контактів з людьми, не обмежують кола своїх знайомств, відстоюють свої думки, планують свою діяльність, утім майже не проявляють ініціативність у суспільному житті.

Старшокласники, які отримали оцінку 1 або 2 (29,7 % осіб ЕГ та 30 % учнів КГ), були віднесені до *низького* рівня прояву здібностей до комунікативної та організаторської діяльності. Такі учні відчують труднощі у встановленні активних контактів з людьми, погано орієнтуються у незнайомій ситуації, не вміють відстоювати свої власні погляди, прояви активності у громадській діяльності у них вкрай занижені, у багатьох випадках вони намагаються уникнути прийняття самостійних рішень.

Довершення уявлення про вміння учнівської молоді організовувати власну діяльність стало можливим завдяки використанню на констатувальному етапі

експерименту тесту “Самооцінка організованості” (автор Л. Терлецька), який містив 26 тверджень та ключ для обробки результатів діагностики [127]

Отримані за цією методикою дані засвідчили, що *високий* рівень організованості притаманний 23,4 % учнів ЕГ та 23,2 % старшокласників КГ; *середній* рівень організованості проявили 48,7 % осіб експериментальної групи та 48,3 % осіб контрольної групи; *низький* рівень організованості виявлено у 27,9 % опитаних ЕГ та 28,5 % учнів КГ.

Такі результати діагностики переконують у необхідності звернення особливої уваги у процесі формувального впливу на формування вмінь старшокласників організовувати самостійну діяльність та взаємодіяти з іншими задля досягнення мети.

З метою вивчення динаміки поведінкових проявів діяльнісно-практичному компоненту громадянської ініціативності старшокласників у процесі дослідно-експериментальної роботи було організовано *педагогічне спостереження за розробленою нами методикою* (Додаток В).

Згідно з авторською методикою, на констатувальному етапі експерименту класні керівники здійснили експертну оцінку початкового рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників за критерієм “саморегуляція власної громадянської активності й ініціативності”.

Аналіз отриманих експертних даних засвідчив *високий* рівень вихованості громадянської ініціативності за аналізованим критерієм у 24,2 % старшокласників ЕГ та у 23,8 % учнів КГ; *середній* рівень – у 52,7 % осіб експериментальної групи та 52,6 % осіб контрольної групи; *низький* рівень – у 23,1 % опитаних ЕГ та 23,6 % учнів КГ.

Загальний рівень вихованості громадянської ініціативності учнівської молоді за критерієм “саморегуляція власної громадянської активності й ініціативності” підраховувався для кожного старшокласника окремо.

Спочатку за кожний рівень нараховувались такі бали: високий рівень – 3 бали; середній рівень – 2 бали; низький рівень – 1 бал.

Далі знаходилась сума набраних учнем балів за усіма використаними діагностичними методиками за цим критерієм та поділу цієї суми на кількість діагностичних методик (їх за аналізованим критерієм всього 4). Загальний рівень вихованості громадянської ініціативності визначався шляхом співвіднесення за шкалою:

- від 12 (найбільша можлива кількість балів) до 10 балів – високий рівень вихованості громадянської ініціативності;
- від 9 до 7 балів – середній рівень вихованості громадянської ініціативності;
- від 6 і нижче балів – низький вихованості громадянської ініціативності.

Потім підраховувалась сумарна кількість старшокласників за кожним із рівнів вихованості громадянської ініціативності. Отримані результати ілюструємо нижче (рис. 2.3):

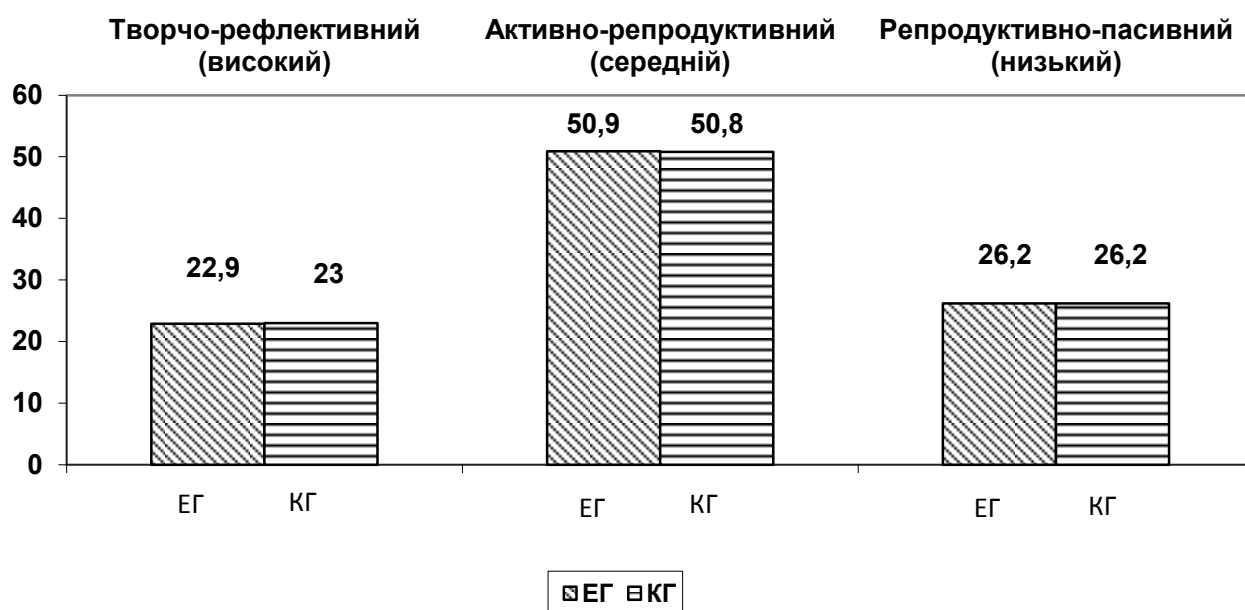

Рис. 2.3 Рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників (у %) за критерієм “саморегуляція громадянської активності й ініціативності” на констатувальному етапі експерименту

Примітка: у представленій вище діаграмі значення умовних скорочень такі: **ЕГ** – експериментальна група; **КГ** – контрольна група.

Таким чином, творчо-рефлексивний (високий) рівень вихованості громадянської ініціативності за “саморегуляція громадянської активності й ініціативності” проявили 22,9 % старшокласників експериментальної групи та 23 % – контрольної групи. Активно-репродуктивний (середній) рівень вихованості громадянської ініціативності притаманний 50,9 % учнів ЕГ та 50,8 % учнів КГ. Натомість 26,2 % осіб як експериментальної, так і контрольної групи виявили репродуктивно-пасивний (низький) рівень вихованості громадянської ініціативності за аналізованим критерієм.

Узагальнений рівень вихованості громадянської ініціативності визначався спочатку для кожного старшокласника окремо за формулою:

$$ГІ = (K_1 + K_2 + K_3) : 3, \text{ де}$$

ГІ– узагальнений рівень громадянської ініціативності старшокласника;

K_1 – середній бал громадянської ініціативності учнів за критерієм “розуміння сутності громадянської ініціативності”;

K_2 – середній бал громадянської ініціативності учнів за критерієм “спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства”;

K_3 – середній бал громадянської ініціативності учнів за критерієм “саморегуляція громадянської активності й ініціативності” (табл. 3.4):

Потім знаходилась сумарна кількість старшокласників за кожним із рівнів вихованості громадянської ініціативності.

Таким чином, результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що творчо-рефлексивний (високий) рівень вихованості громадянської ініціативності за усіма критеріями проявили 23,7 % старшокласників експериментальної групи та 24 % – контрольної групи. Активно-репродуктивний (середній) рівень вихованості громадянської ініціативності притаманний 47,9 % осіб як експериментальної, так і контрольної групи. Натомість 28,4 % учнів ЕГ та 28,1 % старшокласників КГ виявили репродуктивно-пасивний (низький) рівень вихованості громадянської ініціативності. Такі результати дають підстави стверджувати, що на

констатувальному етапі дослідно-експериментальної роботи старшокласники експериментальної та контрольної груп мали приблизно однакові рівні вихованості громадянської ініціативності, які потребують організації педагогічної взаємодії щодо виховання в учнівській молоді досліджуваної морально-вольової якості.

Отримані дані наводимо у таблиці 2.3:

Таблиця 2.3

**Узагальнений рівень вихованості громадянської ініціативності
старшокласників експериментальної та контрольної груп на
констатувальному етапі експерименту (у % / абс.)**

Рівні вихованості громадянської ініціативності		Експериментальна група (282 учня)	Контрольна група (279 учнів)
Творчо-рефлексивний (високий) рівень	у %	23,7	24
	абс.	67	67
Активно-репродуктивний (середній) рівень	у %	47,9	47,9
	абс.	135	134
Репродуктивно-пасивний (низький) рівень	у %	28,4	28,1
	абс.	80	78

Очевидно, що ефективність виховання громадянської ініціативності старшокласників залежить від рівня професійної компетентності педагогів у цьому аспекті. З метою виявлення рівня готовності педагогів до здійснення виховання досліджуваної інтегрованої якості учнів старших класів у позакласній діяльності було проведене опитування серед 56 педагогічних працівників: класних керівників старших класів, заступників директорів з виховної роботи, педагогів-організаторів, соціальних педагогів, практичних психологів Дніпропетровської, Рівненської та Черкаської областей.

Для цього було запропоновано педагогічним працівникам заповнити розроблену нами анкету (Додаток Д). Спочатку ми з'ясували ставлення педагогів до самої проблеми виховання громадянської ініціативності. З'ясовано, що переважна більшість педагогів (98,3 % осіб) усвідомлюють

важливість виховання громадянської ініціативності учнівської молоді для подальшого демократичного розвитку нашої держави. Решта 2,7 % респондентів також не заперечували важливості досліджуваної проблеми, але зазначали, що є проблеми значно важливіші.

Відповіді на запитання анкети “Якими методами Ви оперуєте під час виховної роботи зі старшокласниками?” дали можливість нам дізнатись, що переважна більшість педагогів (67,8 % опитаних) надає перевагу словесним методам виховання та масовим формам роботи, недооцінюючи потенціал активних та інтерактивних форм виховання, залучення старшокласників до практичної діяльності та індивідуалізації виховних впливів.

На прохання поділитися досвідом організації виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності 66,4 % педагогів заявили, що відчують потребу у набутті такого досвіду.

Отже, результати діагностування готовності педагогів до виховного процесу актуалізували необхідність проведення методичних заходів, під час яких були б розглянуті як теоретичні основи виховання громадянської ініціативності старшокласників в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні, так і ефективні способи виховання цієї морально-вольової якості у школярів.

Таким чином, результати констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи дали можливість визначити педагогічні завдання, які необхідно буде вирішити на формуальному етапі експерименту.

2.2 Функціонально-змістова модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності

У процесі вирішення педагогічних завдань виховання різноманітних якостей особистості сучасні дослідники (Є. Лодатко [118], В. Міхеєв [134], В. Монахов [136], В. Ясвін [258] та інші) для більш повного вивчення

педагогічних явищ і процесів розробляють спеціальні об'єкти – моделі, які є відображенням певних властивостей і відношень між елементами системного цілого [134, С. 5] та які дозволяють виокремлювати із сукупності ознак досліджуваного педагогічного феномену поодинокі характеристики і знаходити шляхи їх розвитку із застосуванням відомих чи спеціально розроблених методик [118, С. 32-40].

У цьому контексті слід зауважити, що *модель* (від франц. *modele* - зразок, прообраз), будучи однією із основних категорій теорії пізнання, дає можливість дослідити особливості реально існуючих предметів, явищ, соціальних процесів, органічних і неорганічних систем і при цьому оцінити їх стан, зробити прогноз, прийняти обґрунтоване рішення. Відтак, слідом за В. Монаховим [136, С. 14-19], О. Остапенком [163], В. Ясвіним [258] розуміємо *моделювання* як метод науково-педагогічного дослідження, що ґрунтується на заміщенні реальних об'єктів їх умовними зразками-аналогами, відображає провідні характеристики системи-оригіналу, описує структуру досліджуваного явища та процес його функціонування і розвитку, поєднуючи теоретичне обґрунтування механізмів розвитку педагогічного процесу та емпіричне дослідження – спостереження та експеримент.

На думку сучасних дослідників, яку ми підтримуємо, моделювання як метод дослідження:

- створює можливість отримання мисленнєвого образу, певного аналогу явища, що вивчається, є концептуальним інструментом пізнання цього явища [118, С. 32-40];

- полягає у конституюванні певної подібності до оригіналу; надає можливість передбачати результати функціонування змодельованого явища або процесу, знаходити внутрішні ресурси ефективного розвитку та шляхи вдосконалення [134, С. 7–8].

За В. Міхєєвим, у педагогіці моделювання як метод пізнання педагогічного явища дозволяє оцінювати зв'язки і співвідношення між

характеристиками стану різних елементів освітнього процесу на різних рівнях їх опису і вивчення [134, С. 8].

У процесі дослідження з'ясовано, що у сучасних наукових працях з проблеми педагогічного моделювання [118; 134; 136; 258] висвітлюються різні *види* педагогічних моделей за їх призначенням: *прогностичні* (конкретизують цілі та оптимально розподіляють ресурси для їх досягнення), *концептуальні* (відображують теоретичні засади та програму педагогічної діяльності), *інструментальні* (визначають засоби вирішення педагогічних завдань), *рефлексивні* (спрямовані на аналіз педагогічних ситуацій та розробку рішень), *описові* (розкривають, в основному, у текстовому варіанті зміст, принципи, технології та результат педагогічного перетворення дійсності); *структурні* (демонструють склад явища або процесу у вигляді структурних схем, відображують ієрархію їх елементів), *функціональні* (висвітлюють способи функціонування педагогічної системи, зв'язки між елементами, їх взаємодію та взаємовплив), *евристичні* (надають можливість визначати нові зв'язки й залежності між структурними компонентами моделі), *інтегративними* (включають елементи й завдання декількох або всіх видів моделей) та інші.

Базуючись на результатах здійсненого аналізу наукової літератури, у нашому дослідженні процес створення моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності відбувався відповідно до таких *етапів*:

- вибір методологічних засад дослідження;
- опис предмета дослідження (громадянської ініціативності старшокласників), його структури;
- постановка мети й завдань виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності;
- визначення ознак досліджуваного виховного процесу для моделювання;
- уточнення зв'язків між основними елементами виховного процесу;
- конструювання моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності у вигляді схеми;

- експериментальне впровадження моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, аналіз результатів [118, С. 32-40; 134, С. 7–8; 136, С. 14-19].

Створюючи на засадах системного підходу *модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності*, ми розглядали її як відображення цілісного й комплексного процесу, що висвітлює єдність структурних елементів моделі, які підпорядковуються загальній меті виховної взаємодії. При цьому ми намагались чітко відобразити концептуальну основу предмета дослідження, процесуальні компоненти, а також очікуваний результат.

Зважаючи на висвітлену вище класифікацію видів моделей, ми визначили, що *функціонально-змістова модель*, яку ми розробили, належить до інтегративних, адже містить такі компоненти, як-от: мета та завдання виховної взаємодії, методологічні підходи, зміст і принципи виховного процесу та способи (форми, методи, прийоми) його реалізації, психолого-педагогічні умови та очікуваний результат.

Утім, основними ознаками розробленої нами *функціонально-змістової моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності* все ж є те, що в ній чітко визначений *зміст* виховної взаємодії та її *функціональність*, що закладена у взаємозумовленості її складників з виокремленням педагогічних умов як стрижневого механізму досягнення мети виховного процесу.

Отже, функціонально-змістова модель, розроблена у ході дослідження (Рис. 2.4), представляє собою певну систему, яка складається з окремих, взаємопов'язаних між собою елементів і забезпечує цілісність процесу виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Концептуально-змістовий блок пропонованої моделі відображає мету, завдання, методологічні підходи, компоненти громадянської ініціативності та зміст взаємодії учасників виховного процесу.

Рис. 2.4 Функціонально-змістова модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності

Означена модель чітко визначає **мету** виховної взаємодії – виховання громадянської ініціативності старшокласників як інтегрованої якості особистості, що характеризується усвідомленням способів генерування громадянських ініціатив та власних потенційних можливостей для їх здійснення, прагненням до самореалізації у процесі досягнення самостійно поставлених суспільно значущих цілей, надситуативною активністю у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життя громадянського суспільства.

У контексті нашого дослідження сформульовано такі **завдання** виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності:

1. Сприяння усвідомленню учнівською молоддю способів генерування й реалізації громадянських ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства, своїх потенційних можливостей у цьому аспекті (розвиток когнітивного компоненту громадянської ініціативності).

2. Формування спрямованості старшокласників на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства, бажання здійснювати саморозвиток у цьому аспекті (розвиток *емоційно-ціннісного компоненту* громадянської ініціативності).

3. Забезпечення опанування старшокласниками способами прояву ініціативності у всіх сферах суспільного життя, набуття досвіду реалізації суспільно корисних ініціатив у різних видах діяльності громадянського спрямування та самовиховання цієї інтегрованої якості громадянина (розвиток *діяльнісно-практичного компоненту* громадянської ініціативності).

Для реалізації цих завдань виховна взаємодія спрямовуватиметься на сприяння засвоєнню старшокласниками знань про види громадянських ініціатив, способи генерування суспільно значущих ідей; усвідомлення учнівською молоддю цінності ініціативних дій щодо розв'язання суспільно значущих проблем місцевої громади, розвиток бажання висувати й самостійно реалізовувати власні ініціативи; формування вмінь генерувати ідеї, висувати оригінальні підходи і способи вирішення суспільно значущих проблем у різних

сферах життя громадянського суспільства, визначати і формулювати мету реалізації особистісного почину, передбачати очікувані результати, планувати та здійснювати відповідні вчинки щодо реалізації суспільно значущих ініціатив; навчання способам саморозвитку цієї морально-вольової якості особистості-суб'єкта.

Це, за нашими переконаннями, має забезпечити зміни у свідомості й самосвідомості старшокласників, їхніх ціннісних орієнтаціях та способах діяльності й поведінки як активних та ініціативних учасників суспільного життя, а також підтримуватиме прагнення учнівської молоді до самовдосконалення у цьому аспекті.

Виходячи із нашого розуміння сутності громадянської ініціативності старшокласників, виховання цієї інтегрованої морально-вольової якості учнів здійснюватиметься на засадах *особистісно орієнтованого, суб'єктно-діяльнісного та системного підходів*. Зважаючи на визначальну роль методологічних підходів у підвищенні ефективності виховання громадянської ініціативності, їх характеристики буде присвячений підрозділ 2.3 дисертації.

Зміст виховної взаємодії учасників процесу виховання громадянської ініціативності учнів визначається особливостями прояву цієї інтегрованої якості особистості-суб'єкта у різних сферах життя громадянського суспільства:

- у *соціальній сфері* суспільного життя старшокласники навчатимуться проявам активності та ініціативності як носії певних соціальних ролей і статусу, толерантні представники соціуму, суб'єкти доброчинної діяльності;

- в *економічній сфері* життя громадянського суспільства учні здійснюватимуть спроби проявляти ініціативність як споживачі матеріальних благ та майбутні суб'єкти економічних відносин (кваліфікований спеціаліст, підприємець);

- у *політичній сфері* суспільного життя старшокласники на засадах самоорганізації та самоврядування опановуватимуть вміння проявляти ініціативність у співпраці з іншими членами місцевої громади для взаємодії з

соціальною та політичною владою та встановлення рівноваги в осередку громадянського суспільства;

- у *культурній* сфері життя громадянського суспільства старшокласники навчатимуться проявам ініціативності як суб'єкти власного розвитку й саморозвитку, носії культурних традицій, цінностей, звичаїв, ознак конкретного етносу, які у складі поліетнічної української нації, проявляючи патріотичні почуття, дбають про рідну державу.

Процесуально-діяльнісний блок функціонально-змістової моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності відображує суб'єктів та принципи виховної взаємодії, педагогічні умови виховної взаємодії, методи, форми та засоби виховання цієї інтегрованої морально-вольової якості старшокласників.

Так, *суб'єктами* виховної взаємодії в аспекті дослідження визначено старшокласників, педагогів, батьківську громадськість, органи влади та місцевого самоврядування, громадські організації, благодійні фонди, місцева громада.

Виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності реалізовуватиметься на основі дотримання таких специфічних **принципів** виховної взаємодії:

1. Принцип *комплексності*, що передбачає поєднання зусиль різних інституцій – школи, сім'ї, молодіжних та інших громадських об'єднань (організацій, асоціацій, спілок тощо), державних і приватних установ та організацій, органів влади та місцевого самоврядування, засобів масової інформації – в організації виховання і самовиховання громадянської ініціативності старшокласників.

2. Принцип *культуровідповідності*, у відповідності до якого процес виховання громадянської ініціативності вибудовується в контексті демократичної громадянської культури, в основі якої лежать демократичні громадянські цінності. При цьому забезпечується ставлення до старшокласника як до вільної особистості, здатної до самостійного вибору цінностей та

напрямів прояву громадянської ініціативності у суспільному житті, самовизначення та самореалізації у всіх сферах життєдіяльності.

3. Принцип *оптимізації діяльнісної складової виховного процесу*, згідно з яким виховання громадянської ініціативності відбувається на основі підтримки суб'єктної активності учнівської молоді у різних сферах життя громадянського суспільства, що сприяє їхньому громадянському самовизначенню та самореалізації.

4. Принцип *індивідуалізації виховного впливу*, який передбачає створення умов для самовизначення, самореалізації і саморозвитку особистості старшокласника у різних видах громадянської діяльності.

У розробленій нами функціонально-змістовій моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності відображено **педагогічні умови** підвищення ефективності виховної взаємодії в контексті дослідження, а саме: програмно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, педагогічна підтримка проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників. Більш докладне обґрунтування педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності висвітлено у п. 2.4 дисертації.

За нашими переконаннями, реалізація означених вище умов забезпечить ефективність виховання громадянської ініціативності старшокласників, яка проявлятиметься не лише у громадсько-корисній та суспільно-політичній діяльності, а й у *самопізнанні, самовизначенні та саморозвитку* учнів як активних та ініціативних зростаючих громадян України.

Доцільно звернути увагу на те, що у пропонованій функціонально-змістовій моделі представлено **методи** (моделювання, класифікації, програмно-цільовий метод, методи педагогічної підтримки; організації діяльності; стимулювання; створення ситуацій та інші) і **форми** (проект, диспут, дебати, ділова гра, “круглий стіл”, “філософська студія”, тренінг, квест, флеш-моб,

акція, Інтернет-медіа-міст, “Портфоліо успішності”, “Мозковий штурм”, “Мікрофон”, “Метод-прес”, “Дерево рішень” та інші) реалізації кожної із визначених педагогічних умов. Практику використання означених форм і методів виховної взаємодії буде висвітлено у наступному розділі дисертації та у додатках.

Аналітико-результативний блок розробленої у ході дослідження функціонально-змістової моделі відображує процес визначення ефективності виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, що здійснюватиметься за допомогою **критеріїв** і **показників**, а також **рівнів** вихованості цієї інтегрованої якості учнівської молоді. Очікуваним **результатом** реалізації запропонованої моделі стане підвищення рівня вихованості громадянської ініціативності учнів старших класів.

Отже, нами розроблена функціонально-змістова модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, яка системно поєднує *концептуально-змістовий* (мета, завдання, методологічні підходи, компоненти громадянської ініціативності, зміст виховної взаємодії), *процесуально-діяльнісний* (суб’єкти та принципи виховної взаємодії, педагогічні умови, методи та форми виховання) та *аналітико-результативний* (критерії, показники та рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників, а також очікуваний результат) *блоки*.

2.3 Характеристика методологічних підходів до виховання громадянської ініціативності старшокласників

Важливим чинником підвищення ефективності педагогічної взаємодії та збагачення виховної практики є реалізація адекватних меті виховання сучасних *методологічних підходів*, які розуміються як сукупність взаємопов’язаних понять, ідей та способів організації виховного процесу, що забезпечують

підтримку процесів самопізнання, самореалізації й саморозвитку особистості вихованця.

Враховуючи висвітлений у дисертації зміст поняття “громадянська ініціативність старшокласників” та виходячи із нашого розуміння сутності досліджуваного процесу, пріоритетними методологічними підходами було обрано: *особистісно орієнтований, суб’єктно-діяльнісний та системний*.

Зупинимось на більш докладному висвітленні особливостей організації виховання громадянської ініціативності учнівської молоді у відповідності до означених методологічних підходів.

Передусім, зауважимо, що наш вибір першого методологічного підходу базується на положеннях наукових праць І. Беха [16; 17], О. Бондаревської [22], Г. Селевка [209], І. Якиманської [256] та інших вчених стосовно того, що за умов *особистісно орієнтованого підходу* дитина сприймається організаторами виховання як самоцінність, а її інтереси, потреби, особистісні здібності й можливості мають обов’язково враховуватись у педагогічній взаємодії.

Не можемо не погодитись із позицією О. Бондаревської, яка зазначає, що особистісно орієнтована освіта має на меті допомогу вихователям у знаходженні, підтримці та розвитку “людини в людині”, а також у формуванні механізмів самореалізації, саморозвитку, саморегуляції, самозахисту, самовиховання та ін., які забезпечуватимуть становлення образу Я вихованця та сприятимуть налагодженню діалогічної взаємодії зростаючої особистості з іншими людьми, суспільними інституціями та оточуючим середовищем [22, С. 17-25].

Отже, цей методологічний підхід спрямовує педагогів на розвиток особистості вихованців, пошук гуманних способів задоволення пізнавальних потреб дітей та учнівської молоді, сприяння їхньому самовизначенню та самореалізації у всіх сферах життєдіяльності.

Підтримуємо думку І. Беха про те, що особистісно орієнтоване виховання уможливорює досягнення розвивальної мети, оскільки виховна взаємодія спрямовується на сприяння усвідомленню вихованцем себе як особистості, на

забезпечення його вільного й, разом з тим, відповідального самовираження [16, С. 40-42].

Враховуючи положення наукових праць академіка І. Беха щодо особливостей реалізації особистісно орієнтованого підходу, в організації виховання громадянської ініціативності старшокласників взаємодію всіх учасників виховного процесу будемо спрямовувати на:

- створення виховних ситуацій, які забезпечуватимуть розвиток громадянської свідомості учнівської молоді, спонукатимуть старшокласників до самопізнання та самоактивності;

- моделювання ситуацій вільної та творчої співпраці, які забезпечуватимуть детермінантний вплив на особистість зростаючих активних громадян;

- залучення всіх компонентів структури особистості – *свідомості, емоцій, волі* – до соціальної й міжособистісної взаємодії у різних сферах суспільного життя;

- забезпечення старшокласникам можливості самостійно приймати та реалізовувати рішення;

- формування у вихованців здатності до саморозвитку компонентів громадянської ініціативності [там само].

Крім цього, для підвищення ефективності виховання громадянської ініціативності в контексті особистісно орієнтованого підходу створюватимуться *ситуації співучасті всіх учасників виховного процесу у створенні виховних задумів, намірів, рішень*. У ході такої співпраці на основі утвердження взаємин особистісної рівності уможливлується формування у старшокласників почуття відповідальності перед собою та іншими за прийняті та реалізовані рішення, а також становлення почуття дорослішання, яке спонукатиме учнівську молодь “звертатись до свого внутрішнього світу, оцінювати свої надбання і невикористані можливості, вибудовувати індивідуальну програму життєдіяльності на близьку і віддалену перспективу” [16, С.148].

У реалізації завдань виховання громадянської ініціативності старшокласників будемо також дотримуватись положень, висвітлених у працях С. Рубінштейна, який наголошував на необхідності усіляко заохочувати активність вихованців, допомагати їм у пізнанні самих себе; виявляти та збагачувати індивідуальний досвід зростаючої особистості; формувати мотивацію до постійного самовдосконалення, організовувати їх активне самовиховання шляхом здійснення самостійних та відповідальних учинків. Розглядаючи сутність виховання як процесу взаємодії вихователя і вихованця з метою розвитку особистісного досвіду почуттів, переживань, дій і вчинків останнього, вчений рекомендував спрямовувати активність зростаючої особистості на самореалізацію у процесі розв'язання проблем у різних сферах суспільного життя [198, С. 520].

Базуючись на працях названих вище вчених, можемо стверджувати, що для перетворення старшокласника на активного учасника виховної взаємодії, рівноправного члена спілкування й спільної діяльності, повноцінного прояву своїх особистісних здібностей, розкриття й реалізації всіх своїх потенційних можливостей щодо прояву громадянської ініціативності необхідно забезпечити реалізацію *завдань*:

- залучення учнівської молоді до суспільно корисної діяльності з урахуванням здібностей і можливостей кожного;
- створення ситуацій постійного вибору старшокласниками мети, змісту і засобів навчання, поведінки, мотивів;
- стимулювання творчого підходу до розв'язання актуальних і посильних для старшокласників проблем у різних сферах суспільного життя;
- прояви довіри до вихованців та підтримки їхніх зусиль щодо самореалізації як активних та ініціативних громадян;
- стимулювання саморозвитку громадянської ініціативності старших підлітків [16; 22; 198].

При цьому, за І. Бехом, виховна позиція педагога визначатиметься *розумінням, визнанням, прийняттям та підтримкою* старшокласників у

їхньому становленні як активних та ініціативних громадян. Це, своєю чергою, спонукатиме учнівську молодь до творчих морально-вольових вчинків у різних сферах життя громадянського суспільства [16, С. 44-68].

У контексті означених вище завдань слушною є заувага академіка І. Бега про те, що для ефективного здійснення допомоги, підтримки, захисту й особистісного розвитку особистості педагог має вивчати індивідуальні особливості та потенційні можливості кожного вихованця. Без цього неможливе повноцінне сприяння самопізнанню, самовизначенню, самореалізації та саморозвитку вихованців [там само].

Підсумуємо: відповідно до *особистісно орієнтованого підходу*, виховний процес спрямовуватиметься на залучення всіх компонентів структури особистості старшокласників – свідомості, емоцій, волі – до активної й ініціативної соціальної й міжособистісної взаємодії у різних сферах суспільного життя; на створення виховних ситуацій вільної та творчої співпраці, які забезпечуватимуть розвиток громадянської свідомості й самосвідомості учнівської молоді, спонукатимуть старшокласників до самопізнання; на формування в учнів здатності до саморозвитку компонентів громадянської ініціативності. При цьому особлива увага акцентуватиметься на створенні ситуацій співучасті всіх учасників виховного процесу у реалізації виховних задумів, намірів, рішень у суспільно корисній діяльності з урахуванням здібностей і можливостей кожного.

Ми цілком поділяємо позицію С. Рубінштейна, який наголошує, що рух особистості до власної досконалості, здатності до організації власного життєвого простору набуває оптимального характеру, якщо вихованець *виявляє позицію суб'єкта педагогічної взаємодії*. З огляду на зазначене, для досягнення ефекту у вихованні громадянської ініціативності старшокласників вважаємо за доцільне реалізувати *суб'єктно-діяльнісний підхід*.

Наш вибір базується на основних положеннях наукових праць К. Абульханової-Славської [4], А. Брушлинського [24], А. Осницького [161],

В. Слободчикова [216], В. Татенка [226] та інших вітчизняних і закордонних вчених, які зазначають, що *суб'єкт* – це:

- особистість, яка здатна осмислювати смисл, цілі, завдання і способи перетворення оточуючого світу й самої себе, організовувати та регулювати власне життя у відповідності до визначених нею самою цілей та цінностей [24, С. 20];

- ініціатор активності, здатний до самоорганізації, саморегуляції, узгодження зовнішніх і внутрішніх умов активності [198];

- конкретний індивід, що володіє свідомістю, волею та здатністю цілеспрямовано перетворювати дійсність і самого себе [187, С. 348];

- особистість, яка здатна до самовизначення і самореалізації своєї сутності та власних можливостей шляхом цілеспрямованої взаємодії з оточуючим середовищем, є детермінантою саморозвитку, спроможна здійснювати рефлексію власних учинків, набувати й нарощувати досвід пізнання, спілкування та діяльності [226, С. 336] та яка вступає в активну, ініціативну взаємодію із соціальним середовищем з позиції актуального і потенційного рівнів свого розвитку [226, С. 23-35];

- особа, яка здатна до самодетермінації, що базується на механізмах особистісної регуляції людської поведінки [80, С. 59-65];

- особистість, яка здатна проектувати, ініціювати, реалізовувати й регулювати власну активність [161, С. 316];

- індивід, здатний до цілеспрямованої активності, її ініціації та свідомої саморегуляції [94, С. 22-34].

У контексті зазначеного вище громадянська ініціативність є однією із пріоритетних якостей особистості громадянина, який позиціонує себе як суб'єкта суспільних відносин та діяльності громадянського спрямування.

Слідом за А. Брушлинським, який пріоритетною якістю суб'єкта вважав *здатність ініціювати та здійснювати зміни в оточуючому середовищі та самому собі*, зауважимо, що особистість може й не виступати суб'єктом у тому чи іншому виді людської активності. За переконаннями вченого, які ми

поділяємо, сформована особистість розподіляє свої потенційні можливості за видами активності та здійснює регуляцію міри прояву себе як суб'єкта у тому чи іншому виді діяльності [24].

Це положення підтверджено також дослідженням О. Осницького, який зауважив, що *чинниками* визначення особистістю для себе міри власної суб'єктної активності та міри власної творчості (ініціативності) в тих чи інших видах діяльності є накопичений особою досвід суб'єктної поведінки, сформованість особистісно значущих цілей та цінностей, а також усвідомлені реалії оточуючого середовища. На думку вченого, важливими також є спрямованість особистості на пізнання власних потенційних резервів, можливість вибору нею засобів здійснення діяльності, сформованість навичок саморегуляції своєї активності [161, С. 5-19].

У контексті суб'єктно-діяльнісного підходу виховання громадянської ініціативності старшокласників характеризуватиметься наступними *ознаками*:

- формуванням у вихованців здатності визначати й реалізовувати цілі власної діяльності у різних сферах громадського життя, управляти, контролювати й оцінювати процес і результат реалізації громадянської ініціативи [24];

- розвитком здатності учнівської молоді осмислювати й оцінювати власні можливості, зіставляти їх з об'єктивними вимогами та умовами реалізації громадянських ініціатив [4, С. 428-450];

- навчанням старшокласників особистісній регуляції власної активності, способам прояву ініціативності у різних сферах громадського життя [80, С. 59-65];

- формуванням ставлення до себе як активного та ініціативного діяча, який усвідомлює свободу вибору й одночасно – відповідальність за нього; здатного власними зусиллями змінювати оточуюче середовище та вдосконалювати себе; оцінювати способи і результат реалізації власних громадянських ініціатив [1, С. 336].

Реалізація суб'єктно-діяльнісного підходу до виховання громадянської ініціативності учнівської молоді відбуватиметься з урахуванням розробленого К. Абульхановою-Славською *принципу суб'єкта діяльності*, який дає змогу особистості-суб'єкту вирішувати протиріччя між реальними власними можливостями, особливостями, домаганнями, мотивами – з одного боку, а з іншого – вимогами, що висуваються громадянським суспільством до виконавця цієї діяльності (у нашому дослідженні – діяльності з реалізації власної громадянської ініціативи). Сам процес приведення особистісних можливостей і здібностей у відповідність до вимог і завдань діяльності вчений визначає як *механізм саморегуляції*, який підтримується як мотиваційними, так і вольовими механізмами та сприяє виробленню старшокласниками індивідуального способу самоорганізації у різних сферах суспільного життя [1, С. 336].

У контексті аналізованого концептуального підходу особливу увагу приділятимемо розвитку здатності старшокласників брати активну участь у життєдіяльності громадянського суспільства, проявляти ініціативність, самостійність і відповідальність у різних видах діяльності – і в результаті набувати позиції ініціативного та цілеспрямованого діяча [там само].

Відомо, що перетворення індивіда на суб'єкта відбувається у *спільній з іншими особами взаємодії*, адже саме в ній проявляється активна позиція особистості, спрямована не лише на зміну явищ суспільного життя, а й на *вдосконалення самого себе* [198]. При цьому у процесі дорослішання все більш питому вагу займає *саморозвиток* особистості-суб'єкта у спільній з іншими людьми діяльності [24, С. 4].

З огляду на зазначене, у процесі реалізації суб'єктно-діяльнісного підходу створюватимуться *виховні ситуації* спілкування та взаємодії старшокласників з однолітками та дорослими, завдяки яким учнівська молодь отримає можливість самоствердитись у різних сферах суспільного життя на основі прояву власної активності (ініціативності), самостійності та відповідальності. Особлива увага приділятиметься створенню таких виховних ситуацій, завдяки яким старшокласники зможуть проявити надситуативну активність, готовність

визначати нові, конструктивні суспільно значущі цілі та самостійно реалізовувати їх у спільній взаємодії з іншими суб'єктами. Останнє, на нашу думку, зумовлює необхідність розвитку у старшокласників навичок проектування, планування, самоорганізації діяльності та співробітництва, а також рефлексивного оцінювання результативності реалізації власних громадянських ініціатив.

Підсумуємо: згідно із *суб'єктно-діяльнісним підходом*, виховна взаємодія спрямовуватиметься на формування у старшокласників здатності визначати й реалізовувати цілі власної діяльності у різних сферах громадського життя, управляти, контролювати і оцінювати процес та результат реалізації громадянської ініціативи, осмислювати й оцінювати власні потенційні можливості, зіставляти їх з об'єктивними вимогами та умовами реалізації громадянських ініціатив. Передбачається, що розвиток у вихованців навичок проектування, планування, самоорганізації діяльності та співробітництва, а також вмінь рефлексивного оцінювання результативності реалізації власних громадянських ініціатив сприятиме формуванню в учнівської молоді ставлення до себе як активних та ініціативних діячів, які усвідомлюють свободу вибору й одночасно – відповідальність за нього, здатні власними зусиллями змінювати оточуюче середовище та вдосконалювати себе, оцінювати способи і результати реалізації власних громадянських ініціатив. Як наслідок, – старшокласники отримають можливість самореалізації та самоствердження у різних сферах суспільного життя на основі прояву власної активності, ініціативності, самостійності та відповідальності. При цьому громадянська ініціативність, як найвищий прояв суб'єктної активності старшокласників, допоможе їм краще усвідомити власні роль і місце у суспільстві, створюватиме умови для свого розвитку і саморозвитку як творця власного життя.

Необхідність упорядкування всіх виховних впливів задля досягнення мети й вирішення завдань дослідження зумовила вибір *системного підходу* до виховання громадянської ініціативності старшокласників.

Слід зазначити, що різні аспекти застосування цього методологічного підходу до цілісного процесу виховання особистості порушили у своїх працях Ю. Бабанський [10], В. Гнатюк [41], Н. Дерев'янка [54], О. Коберник [87], І. Осадчий [160] та інші вчені, які розглядають системний підхід як спосіб наукового пізнання та практичної діяльності, який:

- вимагає розгляду частин у нерозривній єдності з цілим [233];
- спрямований на розкриття цілісності педагогічних об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язків та зведення їх у єдину теоретичну картину [218];
- передбачає розгляд виховного процесу як цілісної відкритої системи, відносно відособленої від зовнішнього середовища і водночас пов'язаної з ним [87, С. 38-42].

У системному підході ключовим є поняття “система”, що трактується вченими як:

- предмет, явище чи процес, що складається з якісно визначеної сукупності елементів, які перебувають у взаємних зв'язках і стосунках та утворюють єдине ціле, здатне у взаємодії із зовнішніми умовами свого існування змінювати свою структуру [218];
- стале і міцне об'єднання певним чином взаємопов'язаних елементів [13];
- певний матеріальний (підприємство, колектив, суспільні відносини, інститути) або ідеальний (форми суспільної свідомості, громадська думка, ціннісні орієнтації) об'єкт, що розглядається як цілісне утворення [233];
- упорядкована сукупність взаємозв'язаних структурних компонентів, цілісний об'єкт, який має певні межі, структурні елементи (компоненти), що взаємопов'язані між собою і розкривають наперед послідовність і характер взаємодії вихователів і вихованців [87, С. 38-42];
- комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених компонентів (виховна мета, цілі, завдання, суб'єкти, діяльність і спілкування, взаємини, життєвий простір), яка становить цілісну соціально-педагогічну структуру і забезпечує у процесі свого функціонування та розвитку реалізацію і самореалізацію

особистості [170];

- множина елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним, створюючи певну цілісність, єдність [44, С. 347].

На основі здійсненого аналізу зроблено висновок про те, що однією із головних особливостей системи є те, що їй притаманні такі властивості, яких не має жодний її елемент. Крім цього, система завжди знаходиться у певному середовищі, а тому системний підхід має обов'язково враховувати зв'язки і відносини системи з оточуючим середовищем [233]; при цьому компонентами взаємодії системи з оточенням є *суб'єкти, процес, продукт, мета, умови, у яких вона відбувається* [218].

Доцільно зауважити, що вже під час осмислення ефективних способів досягнення мети проблеми виховання громадянської ініціативності учнівської молоді на основі системного підходу, у процесі нашого наукового пошуку ми скористались *методом системного аналізу*, який передбачав послідовну реалізацію чотирьох етапів: постановка проблеми, визначення мети і критеріїв оцінки, структурний аналіз досліджуваної проблеми, розробка концептуальних аспектів та підготовка можливих варіантів розв'язання досліджуваної проблеми, безпосередній аналіз відібраних варіантів рішень та їхніх наслідків [218].

Це дало можливість, *по-перше*, відобразити структуру виховного процесу та взаємозв'язки його компонентів у розробленій нами функціонально-змістовій моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, яка висвітлює зміст і послідовність виховної взаємодії, орієнтується на оптимальні способи досягнення мети й реалізації завдань виховного процесу, а також на відстеження динаміки показників громадянської ініціативності учнів. *По-друге*, це створило можливості для використання програмно-цільового методу, який полягав у розробленні довгострокових програм і цілевих проектів, спрямованих на досягнення мети виховання досліджуваної якості зростаючого громадянина.

Базуючись на висновках за результатами наукових досліджень

В. Гнатюка [41], О. Коберника [87], Н. Мойсеюк [135], І. Осадчого [160], І. Погорілої [170], у контексті системного підходу виховання громадянської ініціативності характеризуємо як розвивальну відкриту систему, яка на основі врахування впливів на виховний процес зовнішніх і внутрішніх факторів забезпечує створення умов для особистісного саморозвитку усіх суб'єктів педагогічної взаємодії, сприяння самореалізації потенційних можливостей кожного з них у ході реалізації громадянських ініціатив (О. Коберник); при цьому внутрішньошкільні умови є трансформацією зовнішніх факторів у конкретне соціально-педагогічне середовище загальноосвітнього навчального закладу, що відображується у постановці мети і завдань виховання, визначенні його змісту, виборі оптимальних принципів, методів і форм його реалізації (В. Гнатюк).

Творчо використовуючи положення наукових праць О. Коберника [87], виховання громадянської ініціативності учнівської молоді організовуватимемо як послідовну взаємодію всіх учасників виховного процесу, спрямовану на створення умов для активності старшокласників у різних сферах суспільного життя, використання механізмів внутрішнього і зовнішнього стимулювання проявів ініціативності старших підлітків у пізнавальній, предметно-перетворювальній, соціально-комунікативній, оцінно-орієнтаційній та інших видах громадянської діяльності. Основна увага приділятиметься моделюванню та створенню виховних ситуацій у різних видах діяльності, що характеризуються вільною і творчою співпрацею суб'єктів взаємодії та мають на меті забезпечення розвитку такого рівня активності старшокласників, який би спонукав їх до проявів ініціативності, самопізнання та самоактивності.

При цьому використання системного підходу у ході навчання учнівської молоді способам прийняття рішень щодо реалізації власних громадянських ініціатив у різних сферах суспільного життя передбачає навчання їх чіткій постановці мети, виявлення альтернативних шляхів її досягнення, врахування можливих наслідків реалізації мети, які виникають у процесі реалізації прийнятого рішення [233].

Отже, у контексті системного підходу виховання громадянської ініціативності розглядатимемо як розвивальну відкриту систему, яка на основі врахування впливів на виховний процес зовнішніх і внутрішніх факторів забезпечуватиме створення умов для виховання і самовиховання громадянської ініціативності старшокласників шляхом організації взаємодії учасників виховного процесу у різних сферах життя місцевої громади як осередку громадянського суспільства.

Підсумовуючи, зазначимо, що саме із реалізацією висвітлених у цьому підрозділі дисертації особистісно орієнтованого, суб'єктно-діяльнісного та системного підходів ми пов'язуємо можливість більш ефективного досягнення мети виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

2.4 Обґрунтування педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників

Основою нашого дослідження є положення, висвітлене у працях вітчизняних учених (І. Беха [16], П. Вербицької [29], О. Коберника [87], О. Сухомлинської [222], К. Чорної [246; 247] та інших) про те, що на виховання зростаючої особистості здійснюють вплив як *зовнішні* фактори, так і *внутрішні* чинники. Ураховуючи вплив зовнішнього соціального середовища з відповідними йому соціально-культурними інституціями і цінностями на виховання громадянської ініціативності старшокласників, основна увага в організації досліджуваного виховного процесу приділятиметься забезпеченню внутрішніх чинників, під якими розуміємо оптимальні *педагогічні умови* виховання цієї інтегрованої якості учнів старших класів.

Слід зазначити, що у сучасних дослідженнях, присвячених вихованню різних видів ініціативності особистості, у залежності від обраної автором

методології визначено та обґрунтовано необхідність реалізації тих чи інших педагогічних умов. Так, група вітчизняних учених Інституту проблем виховання НАПН України на чолі з Т. Окушко на нових теоретико-методологічних засадах усебічно дослідила особливості виховання соціальної ініціативності в умовах дитячих об'єднань [157, С. 44-52]. Зокрема, Н. Чиренко зауважує, що саме об'єднання скаутського типу мають на меті виховання відповідальної, активної, ініціативної особистості, яка прагне до самостійних дій, спрямованих на конструювання нової соціальної реальності. Науковець переконана, що дитячі громадські об'єднання скаутського типу є школою виховання активних громадян, усталеним інститутом соціалізації підростаючого покоління, у яких дитина оволодіває необхідними навичками, соціальними ролями, набуває досвіду повноцінної громадянської діяльності в інтересах суспільства [245, С. 443].

Натомість А. Данілова пропонує для формування соціальної ініціативності молоді сприяти її участі у проектній діяльності, яка забезпечуватиме поєднання власних інтересів з інтересами суспільства, утвердження життєвої й громадської позиції, розвиток творчого активного ставлення до навколишнього світу, прагнення до самовдосконалення та саморозвитку [51, С. 126-128].

Активна участь молоді у проектній діяльності неурядових організацій, їх підготовка до ініціювання, розроблення та втілення соціальних проектів для вирішення нагальних соціальних проблем місцевої спільноти, на думку А. Данілової, має відбуватись послідовно у ході діагностичного, пошукового, проектувального, діяльнісного та рефлексивного етапів. Це забезпечуватиме поетапне формування ставлення особистості до себе як до суб'єкта соціальної ініціативи, залучення її до реальної соціально значущої діяльності у місцевій громаді [49, С. 206].

За переконаннями Т. Алексєєнко, у середовищі підлітків та учнівської молоді педагогічного ефекту у вихованні ініціативності особистості можливо досягти шляхом її спрямування на добродійну діяльність з метою допомоги

соціально вразливим категоріям населення, зокрема, реалізацію учнями доброчинних проектів соціального, культурологічного та екологічного змісту [5, С. 36-39].

Аналогічної думки дотримується й А. Данілова, яка наголошує, що доброчинна діяльність спрямована на вирішення актуальних проблем, що виникають у різноманітних сферах суспільного життя, безкорисливу допомогу різним категоріям населення, які її потребують, а тому спрямування ініціативності учнівської молоді на доброчинну діяльність може бути корисним не лише для особистості учня, але й громади загалом, адже у доброчинності власні інтереси особистості поєднуються з інтересами громади, при цьому виявляється творче, активне ставлення людини до навколишнього світу, прагнення до самовдосконалення та саморозвитку. При цьому, на думку вченого, ініціативна особистість виявляє сильне, стає прагнення впливати на соціальні процеси та брати участь у суспільних справах, намагання змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи [50, С. 166-169].

Цілий комплекс педагогічних умов розвитку інтелектуальної ініціативності особистості запропоновано О. Старинською, а саме: використання інтерактивних технологій; сприяння становленню інтелектуально-свободоздатного Я-образу особистості; розвиток пізнавальної активності, інтелектуально-емоційного благополуччя та інтелектуальної соціально-орієнтованої поведінки дітей. За переконаннями вченого, реалізація названих педагогічних умов оптимально сприятиме розвитку в учнів здатності до активного та самостійного генерування задач (проблем), яка характеризується стійким інтересом до нового, потребою розібратися в ньому; стійким бажанням вийти за “межі” завдання; внутрішньою пізнавальною і прогностичною активністю; відповідальним ставленням до прийнятих рішень під час спільної діяльності; прагненням до самовдосконалення, свободоздатності [220, С. 12-21].

У контексті нашого дослідження цілком слушною є думка Н. Ханецької, яка зазначає, що прояви ініціативності й самостійності особистості у прийнятті

та розв'язанні проблем і завдань уможлиблюються завдяки дотриманню перетворюючого й цілепокладального характеру діяльності, що дозволяє її суб'єкту вийти за межі будь-якої ситуації, встати над заданою нею детермінацією, “винайти” нові засоби і способи розв'язання проблеми. При цьому у центрі уваги педагога постійно має бути розвиток таких ознак ініціативності, як-от: наявність нових пропозицій, їх оригінальність; бажання і готовність реалізовувати свої задуми, рішучість і наполегливість у здійсненні власних пропозицій, пошуку раціональних шляхів та методів розв'язання завдань, переборювання труднощів при реалізації, врахування наслідків дій [238, С. 340-345].

Оскільки, як зазначалось вище, у нашому дослідженні розглядаються прояви громадянської ініціативності як на суспільному (зовнішньому), так і на особистісному (внутрішньому) рівнях, вважаємо за доцільне звернутись до результатів наукового пошуку О. Мерзлякової, яка розглядає оптимальні умови для розвитку ініціативності особистості у контексті самокерованого процесу особистісного зростання, що складається з етапів самопізнання, самопроектування та самореалізації. Перший напрям педагогічного впливу, за переконанням дослідниці, передбачає *активізацію внутрішнього механізму саморозвитку* та пов'язується з саморефлексією особистістю-суб'єкта та плануванням нею власного життєвого простору і самопроектуванням. У той же час другий напрям спрямований на *активізацію зовнішнього механізму саморозвитку* через оцінку особистістю-суб'єктом власної стратегії взаємодії зі світом, побудову конструктивних стосунків з ним [131, С. 263–275].

Обрані нами педагогічні умови виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності визначались у залежності від необхідності ефективної реалізації системного, суб'єктно-діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів до здійснення досліджуваного процесу.

Як зазначалось вище, у розробленій нами функціонально-змістовій моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності відображено такі ***педагогічні умови*** підвищення ефективності

виховної взаємодії в контексті дослідження: програмно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, педагогічна підтримка проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників.

Наш вибір педагогічної умови *“Програмно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності”* обґрунтовується особливостями застосування висвітленого вище *системного підходу*, який надає можливість не лише відобразити структуру досліджуваного виховного процесу та взаємозв'язки його компонентів (що представлено у пропонованій вище схемі), а й використати програмно-цільовий метод, що полягає у розробленні довгострокових програм і цільових проектів, спрямованих на досягнення мети і завдань виховання громадянської ініціативності старшокласника як зростаючого громадянина, а також забезпечують реалізацію змісту виховного процесу, оптимальний вибір принципів, методів і форм його здійснення.

З метою реалізації цієї педагогічної умови у ході дослідження розроблено цільову виховну програму *“Сім днів на тиждень”* та цільовий проект *“Одинадцять сходинок до успіху”*, які забезпечуватимуть виховання громадянської ініціативності старшокласників на *суспільному* та на *особистісному* рівнях на основі взаємодії учнів, учителів, батьків та місцевої громади, а також співпраці із громадськими організаціями, органами державної влади та місцевого самоврядування.

Необхідність реалізації обґрунтованого нами суб'єктно-діяльнісного підходу до виховання досліджуваної якості пояснює вибір педагогічної умови *“Педагогічна підтримка проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності”*, згідно з якою виховна взаємодія спрямовуватиметься на активізацію старшокласників як суб'єктів громадянської діяльності, сприяння набуттю ними досвіду самореалізації у

впровадженні суспільно корисних ініціатив у різних видах індивідуальної, групової, колективної та масової форм діяльності громадянського спрямування.

При цьому враховуватимемо заувагу Л. Никифорової про те, що зовнішньою детермінантою самореалізації виступає соціальна інформація у вигляді системи цінностей, що транслуються суспільними інститутами та включають широкий набір факторів етнічних, політичних, економічних й інших обставин [154]. Це положення, на нашу думку, обґрунтовує необхідність врахування у вихованні громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності всіх зовнішніх факторів впливу на ефективність досліджуваного процесу.

Для реалізації аналізованої педагогічної умови важливими також є теоретичні висновки Н. Маринець стосовно того, що самореалізація особи відбувається через досягнення успіху (коли людина прагне досягти успіху, прагне до високих результатів у діяльності – це свідчить про наявність у неї сильної мотивації досягнення); механізм самореалізації пов'язаний із практичною реалізацією суб'єктивних якостей особистості, опредметнення її потреб, здібностей, знань, вмінь, навичок, морально-вольових якостей; соціальна активність, творчість, життєтворчість особистості, культура – саме ті способи та засоби самореалізації, завдяки яким можливе саморозгортання індивідуальності особистості, при цьому найважливіша потреба особистості – самоздійснення, самостворення [130, С. 90-98].

Таким чином, пов'язаний із активністю та ініціативністю, процес самореалізації особистості зумовлює діяльність, що характеризується цілеспрямованістю, свободою і самостійністю та здійснюється за потребою. У цьому контексті слід підтримати думку Н. Маринець про те, що засобом самореалізації є *творчість*, сутність якої розгортається завдяки виявленню суперечностей життєдіяльності особистості, в результаті чого остання стає перед необхідністю практичного вирішення проблемних ситуацій. З огляду на те, що оточуюча дійсність не подана особі в готовому вигляді, за переконаннями вченого, творчість є способом її перетворення у відповідності

до потреб людини. При цьому творча самореалізація особистості в існуючому соціокультурному просторі передбачає можливість приймати рішення і регулювати свою поведінку, враховуючи і оцінюючи ситуацію [130, С. 90-98].

Отже, важливим для реалізації аналізованої педагогічної умови виховання громадянської ініціативності є сприяння проявам творчого підходу старшокласників до перетворення існуючої дійсності та вирішення проблемних ситуацій, до визначення способів самореалізації у місцевій громаді та досягнення успіхів у цих аспектах.

У цьому контексті неможливо оминути увагою результати наукового пошуку О. Прудникової, яка наголосила на тому, що основними якостями особистості в умовах сучасного соціального розвитку повинні бути активність особистості та її прагнення до самореалізації, а значить, пошук смислу своїх вчинків, дій, прагнення людини зрозуміти своє призначення, потреба жити в єдності й гармонії з оточуючими людьми й природою. Вчений зазначає, що самореалізація особистості відбувається шляхом її активної діяльності в таких підсистемах: *природній* (як суб'єкт і об'єкт взаємодії з природою), *економічний* (як виробник і споживач матеріальних благ, суб'єкт економічних відносин), *політичний* (як активний елемент соціуму, що взаємодіє з іншими членами суспільства для встановлення та підтримки соціальної та політичної влади і рівноваги в соціальній системі), *соціокультурний* (як носій певних соціальних ролей і статусу, культурних традицій, цінностей, інтересів) та *етносоціальний* (як носій норм, звичаїв, ознак конкретного етносу). При цьому слушною є заувага дослідниці про те, що кожна людина існує, діє, розвивається, вступає в комунікації з іншими людьми *одночасно в усіх підсистемах*; поза жодною з них життя особистості немислиме, у кожній вона є носієм певних цінностей, норм, установок [186].

Це положення спрямовує наш науковий пошук на сприяння проявам громадянської ініціативності старшокласників у всіх сферах суспільного життя. При цьому в процесі реалізації аналізованої педагогічної умови особлива увага звертатиметься на виховання небайдужого ставлення до подій і явищ у

соціальній, політичній, економічній та культурній сферах суспільного життя; стимулювання інтересу старшокласників до актуальних проблем не лише найближчого кола спілкування чи навчального закладу, але й селища, села, міста, країни; навчання способам здійснення усвідомленого вибору щодо можливостей прояву ініціативи у різних сферах життя громадянського суспільства.

Означені завдання вирішуватимуться у рамках розробленої нами цільової виховної програми “Сім днів на тиждень” та завдяки колективному створенню всіма суб’єктами виховної взаємодії “Панорами дитячих громадянських ініціатив”.

Для підвищення ефективності реалізації особистісно орієнтованого підходу до виховання громадянської ініціативності старшокласників у ході дослідження було обрано педагогічну умову *“Сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників”*.

Як самокерований процес особистісного зростання, що складається з етапів самопізнання, самопроектування та самореалізації, саморозвиток громадянської ініціативності старшокласників у різних сферах життєдіяльності відбуватиметься завдяки сприянню саморегуляції учнями старших класів власної поведінки та діяльності, підтримці їхньої самореалізації як ініціативних діячів у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життя громадянського суспільства.

При цьому для розвитку навичок саморегуляції поведінки і діяльності старшокласників забезпечуватиметься навчанням учнів способам прийняття довільних рішень, добору й оцінки умов та засобів реалізації задуманого, самоаналізу власних учинків, визначення власної позиції щодо подій, ситуацій та явищ суспільного життя. Крім цього, здійснюватиметься підтримка самостійної ініціації внутрішніх та зовнішніх дій старших підлітків, спрямованих на самозмінювання. З огляду на зазначене, особлива увага приділятиметься розвитку особистісної саморегуляції ініціативної поведінки та діяльності старшокласників (розвиток *мотивації досягнення*, яка поєднує у

собі спонукальну, регулятивну й селективну функції; *цільспрямованості*, що проявляється у здатності старшокласників керуватись у своїх діях і вчинках віддаленими цілями, обумовленими їхніми потребами й переконаннями; *рефлексивних здібностей*, які передбачають уміння виділяти, аналізувати й співвідносити з предметною ситуацією власні способи дій та створюють можливості для пізнання власного внутрішнього світу; *вольового самоуправління*, яке спонукає до дії на основі самостійного прийняття свідомого рішення).

Сприяння саморозвитку учнями власної громадянської ініціативності відбуватиметься шляхом реалізації розробленого нами цільового проекту “Одинадцять сходинок до успіху”, а також завдяки самостійному заповненню та періодичним презентаціям старшокласниками своїх “Портфолію успішності”.

За нашими переконаннями, реалізація означених вище умов забезпечить ефективність виховання громадянської ініціативності старшокласників, яка проявлятиметься не лише у громадсько-корисній та суспільно-політичній діяльності, а й у *самопізнанні, самовизначенні та саморозвитку* учнів як активних та ініціативних зростаючих громадян України.

Висновки до другого розділу

У розділі висвітлено методику, хід організації та результати констатувального етапу педагогічного експерименту.

Відповідно до компонентної структури громадянської ініціативності учнів визначено *критерії* та показники її вихованості, а саме:

– *критерій* “розуміння сутності громадянської ініціативності” (відповідає когнітивному компоненту), *показники* – усвідомлення сутності громадянської ініціативності як інтегрованої якості громадянина, уявлення про способи генерування й реалізації суспільно значущих ідей, знання про власні потенційні можливості для прояву громадянської ініціативності у різних сферах суспільного

життя;

– *критерій* “спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства” (відповідає емоційно-ціннісному компоненту); *показники* – ціннісне ставлення до проявів ініціативності у громадянській діяльності, прагнення ініціювати творчі шляхи розв’язання суспільно значущих проблем, бажання здійснювати процедуру власного зростання як ініціативного й діяльного громадянина;

– *критерій* “саморегуляція громадянської активності й ініціативності” (відповідає діяльнісно-практичному компоненту); *показники* – вміння генерувати суспільно корисні ідеї, активність і самостійність у реалізації суспільно значущих ініціатив, досвід саморозвитку як ініціативного й діяльного громадянина.

Спрогнозовано та схарактеризовано *творчо-рефлексивний (високий), активно-репродуктивний (середній) та репродуктивно-пасивний (низький) рівні* вихованості громадянської ініціативності старшокласників.

У констатувальному етапі педагогічного експерименту взяли участь 561 старшокласник навчальних закладів Дніпропетровської, Рівненської та Черкаської областей; з них експериментальна група (ЕГ) – 282 учня, контрольна група (КГ) – 279 учнів 10-11 класів, та 56 педагогів.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що *творчо-рефлексивний (високий) рівень* вихованості громадянської ініціативності за усіма критеріями проявили 23,7 % старшокласників експериментальної групи та 24 % – контрольної групи. *Активно-репродуктивний (середній) рівень* вихованості громадянської ініціативності притаманний 47,9 % осіб як експериментальної, так і контрольної групи. Натомість 28,4 % учнів ЕГ та 28,1 % старшокласників КГ виявили *репродуктивно-пасивний (низький) рівень* вихованості громадянської ініціативності. На основі отриманих результатів констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи виокремлено педагогічні задачі, які необхідно буде вирішити на формуальному етапі експерименту.

Розроблено *функціонально-змістову модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності*, яка системно поєднує концептуально-змістовий (мета, завдання, методологічні підходи, компоненти громадянської ініціативності, зміст виховної взаємодії), процесуально-діяльнісний (суб'єкти та принципи виховної взаємодії, педагогічні умови, методи і форми виховання) та аналітико-результативний (критерії, показники, рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників, а також очікуваний результат) блоки.

Відповідно до *мети й завдань* досліджуваного процесу та компонентної структури громадянської ініціативності, у моделі представлено *зміст* виховання цієї інтегрованої якості старшокласників у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя. А саме: в його основу покладено *виховну взаємодію суб'єктів* (старшокласників, педагогів, батьківської громадськості, органів влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, благодійних фондів, місцевої громади), яка здійснювалась на основі системного, суб'єктно-діяльнісного та особистісно орієнтованого *підходів* за дотримання *принципів* комплексності, культуровідповідності, оптимізації діяльнісного складника виховного процесу, індивідуалізації виховного впливу.

Функціональність розробленої моделі закладена у взаємозумовленості її складників з виокремленням педагогічних умов (програмно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, педагогічна підтримка проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників) як стрижневого механізму досягнення мети виховного процесу.

Зміст розділу висвітлено у таких публікаціях автора: [147; 148; 149; 151].

РОЗДІЛ III

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-ЗМІСТОВОЇ МОДЕЛІ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1 Хід педагогічного експерименту з виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності

Експериментальна перевірка ефективності розробленої функціонально-змістової моделі та визначених педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності здійснювалась протягом чотирьох етапів.

На *I (організаційно-підготовчому) етапі* (січень – червень 2011 р.) було розроблено нормативно-правове забезпечення дослідно-експериментальної роботи, а також конкретизовано завдання педагогів експериментальних навчальних закладів та представників батьківської громади щодо вирішення завдань експерименту. Крім цього, була налагоджена співпраця з органами виконавчої влади, засобами масової інформації, громадськими організаціями та окремими представниками громадськості мікрорайону школи.

Для більш ефективної реалізації завдань дослідження були створені тимчасові творчі колективи за напрямками: “Технології виховання громадянської ініціативності учнів старших класів у позакласній діяльності”; “Роль зв’язків з громадськістю для розвитку громадянської ініціативності учнів”; “Розвиток учнівського самоврядування як чинник виховання громадянської ініціативності старшокласників”; “Психолого-педагогічний та методичний супровід процесу виховання громадянської ініціативності учнів старших класів у позакласній діяльності”.

На цьому етапі шляхом проведення різних форм методичної роботи педагогами школи були опрацьовані теоретичні засади виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Проміжні підсумки I (організаційно-підготовчого) етапу дослідно-експериментальної роботи підбивались у ході теоретичного семінару “Громадянська ініціативність особистості громадянина – запорука розвитку демократичного суспільства” (13.04.2011 р.) та семінару-практикуму “Методологічні підходи до виховання громадянської ініціативності старшокласників” (18.05.2011 р.).

У ході II (констатувального) етапу дослідно-експериментальної роботи, який тривав з серпня по грудень 2011 року, у ході проведених особисто дисертантом семінарів-практикумів продовжувалось осмислення педагогічними колективами експериментальних шкіл теоретичних засад виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, зокрема, критеріїв, показників і рівнів вихованості громадянської ініціативності старшокласників, а також методики діагностики стану вихованості громадянської ініціативності учнів старших класів.

Це уможливило проведення констатувального діагностування та виявлення рівнів вихованості громадянської ініціативності старшокласників експериментальної та контрольної груп на початку експерименту, а також дало можливість *розробити функціонально-змістову модель та визначити педагогічні умови* підвищення ефективності означеного процесу.

У рамках методичної роботи у цей період педагогічного експерименту здійснювалась підготовка педагогічних працівників експериментальних шкіл до виховання громадянської ініціативності старшокласників, яка включала лекції-діалоги, “круглі столи”, практикуми, індивідуальні та групові консультації, роботу в проблемних і творчих групах, а також самоосвіту. Особлива увага приділялась посиленню практичної спрямованості занять: використовувалась сучасна технологія педагогічної майстерні, “портфоліо”, модульний метод навчання, метод “case study” (“аналіз конкретних ситуацій”), метод проектів.

Крім цього, класні керівники шкіл-учасниць експерименту опановували способи створення функціонально насиченого виховного простору, який детермінує установку зростаючої особистості на освоєння ролі ініціативного громадянина, здійснення самооцінки своєї готовності до прояву громадянської ініціативності, прогнозування власних можливостей у цьому аспекті, активізує особистісну діяльнісну установку старшокласників на реальне виконання ролі ініціативного діяча, самореалізацію у суспільно корисній діяльності, рефлексію результатів виконаної роботи.

Здійснення методичної підготовки педагогічних працівників експериментальних шкіл уможливило реалізацію завдань наступного етапу педагогічного експерименту.

Протягом *III (формульовального) етапу дослідження*, що тривав з січня 2012 року по червень 2013 року, здійснювалась апробація функціонально-змістової моделі та педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Для досягнення мети, зафіксованій у функціонально-змістовій моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, виховна взаємодія учасників педагогічного експерименту спрямовувалась на сприяння усвідомленню учнівською молоддю способів генерування й реалізації громадянських ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства, своїх потенційних можливостей у цьому аспекті; формування спрямованості старшокласників на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства, бажання здійснювати саморозвиток у цьому аспекті; забезпечення опанування учнями старших класів способами прояву ініціативності у всіх сферах суспільного життя, набуття досвіду реалізації суспільно корисних ініціатив у різних видах діяльності громадянського спрямування та самовиховання цієї інтегрованої морально-вольової якості громадянина.

Підвищенню ефективності виховної взаємодії в контексті досліджуваної проблеми сприяло упровадження визначених та обґрунтованих педагогічних

умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, про що йтиметься у наступних підрозділах дисертації.

На *IV (контрольному) етапі експерименту*, що тривав з серпня по грудень 2013 року, здійснювалось контрольне діагностування рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності згідно з визначеними критеріями та показниками; порівнювались результати констатувального і контрольного етапів експерименту, визначалось співвідношення результатів експерименту з поставленою метою та визначеними завданнями. Це дало можливість дійти висновку про ефективність апробованих функціонально-змістової моделі та педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Далі зупинимось на більш докладному висвітленні особливостей реалізації педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності у ході формувального етапу експерименту.

3.1.1 Програмно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності

Реалізація у ході нашого дослідження *системного підходу* до виховання громадянської ініціативності старшокласників, передбачала не лише розроблення функціонально-змістової моделі досліджуваного процесу, а й використання програмно-цільового методу, який, за переконаннями І. Беґа, які ми підтримуємо, надає можливість забезпечити випереджальний характер освіти, оскільки зумовлюється не наявною ситуацією, а цілями освітнього процесу та розробленою програмою дій [17, С. 228].

На основі положень наукових праць І. Колєснікової [90], Т. Кузнецової [109], В. Слободчикова [215], які розглядають програмно-цільовий метод як

спосіб вироблення та реалізації планових управлінських рішень, що базуються на комплексному аналізі проблеми та проектуванні спрямованих на досягнення мети сукупності заходів та дій у формі програми чи проекту, можемо дійти висновку про те, що зміст педагогічного проектування, крім технологічної складової, передбачає створення творчих колективів та налагодження взаємовідносин в них на основі рефлексії особистої діяльності суб'єктів освітньої взаємодії.

Крім цього, слід зауважити, що програмно-цільовий метод у виховній діяльності передбачає розроблення специфічних планів спільної взаємодії учасників виховного процесу на основі визначення освітніх проблем та формулювання відповідних цілей. Використання програмно-цільового підходу до організації виховного процесу вимагає науково-обґрунтованого прогнозування результатів запровадження цільової виховної програми або проекту; постійний моніторинг ефективності упровадження програми; врахування реальних ресурсів і можливостей навчального закладу та учасників виховної взаємодії; організація освітнього простору, спрямованого на досягнення виховної мети, у нашому дослідженні – підвищення рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників [152, С. 17-22].

Ми виходимо з того, що цільова виховна програма – це наступний крок теоретичного представлення змісту виховання після концептуального осмислення проблеми та моделювання досліджуваного процесу. Це науково обґрунтована система педагогічних дій, що забезпечує поетапне досягнення прогнозованого результату: від визначення проблеми – до оцінки досягнутих результатів. Власне, цільова виховна програма – це сукупність взаємопов'язаних підходів, спрямованих на досягнення бажаного результату протягом чітко визначеного періоду часу. Іншими словами, цільова виховна програма висвітлює мету, зміст, план і методи виховання, а також форми роботи, розподілені у певному проміжку часу [там само].

Ми розглядаємо цільову програму як своєрідний стратегічний маршрут виховної діяльності, що надає можливість організувати ефективну модель

виховання громадянської ініціативності старшокласників з урахуванням конкретних умов їхньої життєдіяльності. З огляду на це, розроблення цільової виховної програми базується на уявленні про виховну взаємодію як сукупність складних процесів, для управління якими необхідні такі умови, як-от: цільова орієнтація, дотримання принципу цілісності, реалізація принципу продуктивного планування, цільовий розподіл наявних ресурсів, забезпечення зворотного зв'язку та коригування змісту й інтенсивності педагогічних зусиль. [152, С. 17-22].

Цілком поділяємо позицію О. Коберника, який зауважує, що у процесі реалізації цільової виховної програми особлива увага має приділятися створенню виховних ситуацій вільної та творчої співпраці суб'єктів взаємодії, які на основі використання механізмів внутрішнього і зовнішнього стимулювання проявів ініціативності старших підлітків у пізнавальній, предметно-перетворювальній, соціально-комунікативній, оцінно-орієнтаційній та інших видах громадянської діяльності забезпечуватимуть розвиток такого рівня активності старшокласників, який би спонукав їх до проявів ініціативності, самопізнання та самореалізації [87, С. 38-42].

Зважаючи на зазначене вище, а також враховуючи наше розуміння сутності громадянської ініціативності старшокласників, для реалізації цілей досліджуваного процесу нами були розроблені *цільова виховна програма “Сім днів на тиждень”*, спрямована на сприяння проявам громадянської ініціативності учнівської молоді на *суспільному* рівні на основі взаємодії учнів, учителів, батьків та місцевої громади, а також співпраці із громадськими організаціями, органами державної влади та місцевого самоврядування, та *цільовий проект “Одинадцять сходинок до успіху”*, який забезпечуватиме педагогічну підтримку саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників на *особистісному* рівні.

Так, *метою* цільової виховної програми “Сім днів на тиждень” є використання всіх можливих ресурсів школи, соціуму, сім'ї для виховання ініціативної та соціально відповідальної особистості старшокласника, яка може

проявити свій унікальний творчий потенціал і реалізувати його повною мірою (Додаток Е).

Структура цільової виховної програми складається з обґрунтування актуальності, концептуальних засад, мети і завдань, кадрового забезпечення, управління, змісту діяльності, механізмів реалізації, матеріально-технічного забезпечення, очікуваних результатів.

Цільова виховна програма відображає всю систему діяльності педагогічного, учнівського та батьківського колективів задля досягнення запланованої мети та містить перелік напрямів спільної взаємодії.

Мета програми конкретизується системою взаємопов'язаних завдань:

- налагодження демократичних, паритетних та толерантних взаємин між учнями, учителями та батьками;
- організація різноманітної природовідповідної діяльності учнівської молоді, спільної взаємодії усіх учасників виховного процесу у різних сферах суспільного життя;
- сприяння самореалізації кожного старшокласника як активної та ініціативної особистості, яка зорієнтована на успіх, готова знайти своє місце у різних сферах суспільного життя, здатна приймати усвідомлені рішення в ситуації вибору, вміє ставити мету, досягати її та відповідати за результати власних дій та вчинків;
- створення сприятливого середовища для проявів громадянської ініціативності учнів у межах школи;
- створення сприятливих умов для проявів громадянської ініціативності у місцевій громаді;
- педагогічна підтримка активності та ініціативності учнів у розв'язанні ними актуальних проблем свого розвитку, навчання, соціалізації: навчальних труднощів, проблем із вибором освітнього маршруту та майбутньої професії, проблем взаємин з однолітками, учителями, батьками;

- стимулювання цілеспрямованості, самостійності та відповідальності учнівської молоді в організації нею свого змістовного дозвілля.

В основу цільової виховної програми покладено *принципи*, що представлені у функціонально-змістовій моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності (комплексності, культуровідповідності, оптимізації діяльнісної складової виховного процесу, індивідуалізації виховного впливу).

Змістом програми передбачено створення умов для проявів громадянської ініціативності у позакласній діяльності старшокласників як у межах школи, так і в соціальній, культурній, економічній та політичній сферах життя місцевої громади як осередку громадянського суспільства, а також залучення батьків до участі у безперервному виховному процесі сім днів на тиждень.

Програма передбачає три *блоки*, кожний із яких відповідає окремому напрямку виховної взаємодії:

1. *Інтелектуально-розвивальний блок* синтезує навчально-розвивальну, інформаційно-комунікативну та творчо-прикладну діяльність учнів і реалізується у різноманітних формах: клуби, гуртки, фестивалі творчості, олімпіади, колективні творчі справи, екскурсії; інтерактивні форми виховання (дискусії, дебати, “мозкові штурми”, веб-квести, перфоманси тощо).

2. *Фізкультурно-оздоровчий блок* передбачає створення умов для фізичного та інтелектуального розвитку, а також емоційного розвантаження учнів, їхнього оздоровлення. Реалізується через такі форми: спортивні секції, змагання, ігри, походи, акції, флеш-моби тощо.

3. *Суспільно-активний блок* спрямовує старшокласників на різні види діяльності, які розвивають самоврядування в школі, інтегрують взаємодію в соціально-освітньому середовищі мікрорайону, мають суспільно корисний характер та організовуються в соціальній, культурній, економічній та політичній сферах життя місцевої громади як осередку громадянського

суспільства. Реалізується через різні види проектної діяльності, у тому числі – із використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Наголосимо, що залучення старшокласників до складання планів кожного із локальних колективних та індивідуальних проектів, що розкривають зміст виховної взаємодії у рамках програми, відбувалось завдяки використанню потенціалу інтернет-проекту “Я пропоную!” та електронної “Скриньки пропозицій”, які надавали учням можливість висунути ініціативу та висловити свої міркування щодо шляхів реалізації тієї чи іншої спільної справи. Крім цього, під час проведення “мозкових штурмів” і дискусій старшокласники мали змогу обрати найкращі ініціативи та визначити власну роль у їх упровадженні.

Очікуваним результатом від реалізації цільової виховної програми “Сім днів на тиждень” є розвиток у старшокласників здатності до самостійної та відповідальної поведінки як у школі, так і в громадянському суспільстві, стимулювання надситуативної активності учнівської молоді у різних сферах життя громадянського суспільства, їхнього добровільного спонукання до винайдення нових способів досягнення самостійно поставлених соціально значущих цілей та прагнення до самореалізації у процесі їх досягнення.

Розроблена нами цільова виховна програма є *комплексною*, оскільки визначає різнопланову діяльність у різних сферах життя громадянського суспільства, у якій старшокласники мають змогу виявити власну активність та ініціативність. *Цілісність* програми полягає в об’єднанні у єдину систему всіх дій: від визначення мети – до досягнення й оцінки результатів спільної взаємодії. *Нормативність* змісту цільової виховної програми полягає у врахуванні положень законодавства освітньої галузі та сучасних наукових концепцій, що стосуються досліджуваної проблеми.

Прогностичність програми визначається перспективністю цілей, запланованих дій та прогнозованих результатів. *Реальність* програми забезпечується вибором доцільних і потужних форм спільної діяльності на основі врахування потенційних можливостей учасників виховної взаємодії та

реальних умов життєдіяльності. *Демократичність* цільової виховної програми характеризується процедурою проектування кожного конкретної творчої справи за рахунок залучення до цього процесу широкого кола учасників виховної взаємодії. *Ефективність* цільової виховної програми визначатиметься якістю організації спільної виховної взаємодії в освітньому просторі та рівнем вихованості досліджуваного феномену – громадянської ініціативності учнів старших класів.

Отже, цільова виховна програма “Сім днів на тиждень” забезпечуватиме створення умов для проявів громадянської ініціативності старшокласників на *суспільному* рівні.

Інше призначення має розроблений нами цільовий проект “Одинадцять сходинок до успіху”: він спрямований на організацію *саморозвитку* учнями старших класів власної громадянської ініціативності (Додаток Ж).

Змістом проекту передбачено сприяння усвідомленню старшокласниками власних потенційних можливостей для проявів ініціативності у різних видах громадянської діяльності, опануванню ними вмінь планувати та здійснювати свій саморозвиток у цьому контексті, а також фіксувати успіхи власного зростання у “Портфоліо успіху”. Іншими словами, реалізація цільового проекту “Одинадцять сходинок до успіху” забезпечуватиме розвиток громадянської ініціативності учнівської молоді на *особистісному* рівні.

Досягнення мети проекту забезпечуватиметься реалізацією *завдань*: сприяння усвідомленню старшокласниками власних потенційних можливостей для проявів ініціативності у різних видах громадянської діяльності; педагогічна підтримка опанування учнівською молоддю вмінь планувати та здійснювати свій саморозвиток цієї інтегрованої морально-вольової якості; культивування вміння старшокласників ефективно керувати самовихованням, здійснювати самоаналіз, самоконтроль, самооцінювання; сприяння розвитку вміння ефективно вирішувати проблеми та конструктивно розв’язувати конфліктні ситуації; стимулювання саморегуляції діяльності старшокласників у різних

сферах життя місцевої громади, а також самоконтролю власного зростання як активного та ініціативного діяча.

Доцільно зауважити, що розроблений нами цільовий проект саморозвитку старшокласників “Одинадцять сходинок до успіху” базується на модульному підході, у відповідності до якого весь зміст виховної взаємодії, спрямованої на самовиховання учнями власної громадянської ініціативності, представлений функціональними модулями як компонентами цілісної системи, що забезпечує самостійну діяльність учнівської молоді щодо розвитку у себе цієї морально-вольової якості.

Кожний із модулів проекту шляхом самостійного вибору старшокласниками міри та способів участі в реалізації колективних та індивідуальних підпроектів сприяє здійсненню запланованої локальної мети. Для досягнення ж кінцевого прогнозованого результату – підвищення рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників – інтегруються специфічні ресурси кожного із модулів (методичне забезпечення, діагностичний інструментарій, продукти творчої індивідуальної діяльності, які відображуються у “Портфоліо успішності”).

Педагогічна підтримка саморозвитку старшокласниками власної громадянської ініціативності спрямована на забезпечення тісного взаємозв'язку із потребами та інтересами старшокласників, становлення соціально-ціннісних орієнтацій учнівської молоді, стимулювання будь-яких проявів суспільно-корисних ініціатив учнів, їхньої самостійної дозвіллевої діяльності.

Обираючи тематику модулів-“сходинок”, ми взяли до уваги визначені П. Вербицькою сфери громадянської самоідентифікації зростаючої особистості (“Я – людина”, “Я – член сім'ї”, “Я – учень школи”, “Я і друзі”, “Я – член місцевої громади”, “Я – громадянин України”) [29, С. 382], але до того ж зробили акцент на необхідності самовиховання окремих якостей ініціативного громадянина, важливих для самореалізації старшокласників у взаємодії з іншими громадянами (“Я – волонтер”, “Я – лідер”, “Я – толерантна

особистість”, “Я – культурна особистість”, “Я – громадянин демократичного суспільства”).

Розробляючи цільовий проект, ми намагались досягти гнучкості змісту кожного із його модулів, що забезпечувалось відповідністю інтересам самовизначення старшокласників у певних видах діяльності, свободою вибору та створення індивідуальної траєкторії участі у спільних справах як компонентів виховного простору, сприятливого для прояву ініціативності учнів. При цьому особливістю змісту цільового проекту “Одинадцять сходинок до успіху” стало висвітлення комунікативно-поведінкових складових діяльності старшокласника у рамках кожного модуля-“сходинок”, а також мотиваційно-ціннісних орієнтирів, що спрямовують учня на самовдосконалення як ініціативного, самостійного та відповідального суб’єкта суспільного життя.

До того ж, під час проектування кожного із модулів-“сходинок”, які є відносно самостійними частинами цільового проекту, ми намагались визначити його цільове та змістове призначення у загальній структурі виховної взаємодії, спрямованої на досягнення запланованого кінцевого результату.

Таким чином, реалізація педагогічної умови *“Програмно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності”* полягала у розробленні цільової виховної програми “Сім днів на тиждень”, яка сприятиме проявам громадянської ініціативності старшокласників на *суспільному* рівні, та цільового проекту “Одинадцять сходинок до успіху”, який стимулюватиме саморозвиток цієї інтегрованої якості старшокласників на *особистісному* рівні.

3.1.2 Педагогічна підтримка проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності

Базуючись на положенні про те, що ефективність виховного процесу великою мірою залежить від умінь педагогів актуалізувати та активізувати весь

позитивний потенціал вихованців спрямувати їхню діяльність у суспільно значуще річище (І. Бех [16], К. Альбуханова-Славська [2], С. Рубінштейн [198], В. Татенко [226] та інші), у ході формувального етапу дослідно-експериментальної роботи з метою підвищення результативності виховання досліджуваного феномену була реалізована педагогічна умова *“Педагогічна підтримка проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності”*.

Слід зазначити, що у сучасній педагогічній літературі гуманістичного спрямування сутність педагогічної підтримки трактується як:

- процес пробудження активності особистості в індивідуальному виборі та вирішенні проблемних життєвих ситуацій [125, С. 5];
- комплекс заходів педагогічного характеру, спрямованих на допомогу особі у процесі її життєдіяльності [105, С. 11];
- процес спільного з дитиною визначення її власних інтересів, мети, можливостей і шляхів подолання перешкод (проблем), які заважають їй в її індивідуальному та соціальному розвитку [39, С. 16];
- комплекс заходів, що створюють можливість для оптимізації процесу виховання підростаючого покоління [89, С. 92];
- особливий вид педагогічної діяльності, спрямований на впорядкування дій різних суб'єктів виховних впливів на особистість [111, С. 64].

З огляду на зазначене, *педагогічну підтримку проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності розглядаємо як процес створення умов для максимальної реалізації потенційних можливостей старшокласників у пошуку ними нових способів розв'язання суспільно значущих проблем, надання допомоги у плануванні діяльності учнів щодо реалізації власних ініціатив, стимулювання активності учнівської молоді у суспільно корисній діяльності, заохочення рефлексії старшими підлітками результатів упровадження ними ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства.*

З метою навчання класних керівників експериментальних шкіл методам педагогічної підтримки у системі методичної роботи дисертантом був проведений практикум “Особливості педагогічної підтримки проявів громадянської ініціативності старшокласників”, який сприяв усвідомленню педагогами положення про те, що, ґрунтуючись на ефективній взаємодії, педагогічна підтримка виступає *основою особистісно орієнтованого підходу* у вихованні, а врахування реальних і потенційних можливостей і здібностей старшокласників, розвиток потреби в успішності самостійних дій, допомога у розробці й прогнозуванні результатів індивідуальної стратегії поведінки і діяльності, стимулювання активності у реалізації учнями суспільно значущих ініціатив сприятиме підтримці у зростаючої особистості її суб’єктності, що забезпечує *суб’єктно-діяльнісний підхід* у здійсненні досліджуваного процесу. Важливим моментом заняття стало практичне опанування класними керівниками у формі рольової гри *методів педагогічної підтримки*, які допомагають створити у колективі старшокласників атмосферу доброзичливості, взаєморозуміння, співробітництва: *метод взаємної довіри, метод взаємного інформування, метод спільного планування діяльності, метод створення ситуації успіху, метод створення ситуації підвищення статусу вихованця*.

У процесі реалізації цільової виховної програми “Сім днів на тиждень” ми забезпечувалась педагогічна підтримка старшокласників у пошуку ними певних способів ініціативних дій, у створенні умов для вибору та самостійного прийняття ними рішень на основі стимулювання рефлексивних здібностей учнівської молоді.

Перед педагогами ставилось завдання: не давати конкретних підказок, а розкривати перед старшокласниками, а точніше – винаходити разом з ними варіанти можливих способів рішень та допомагати у виборі оптимального варіанту прояву громадянської ініціативності у тій чи іншій сфері суспільного життя. При цьому наголошувалось на важливості сприяння усвідомленню старшокласниками реальної суспільно-політичної ситуації, стимулювання

рефлексії власних можливостей щодо прояву громадянської ініціативності, підтримки позиції учнів як активних та ініціативних громадян.

На таких засадах старшокласники навчались: 1) досліджувати проблеми суспільного життя, які потребують проявів громадянської ініціативності учнівської молоді; 2) знаходити способи їх вирішення; 3) планувати та здійснювати спільну діяльність щодо реалізації громадянських ініціатив; 4) оцінювати результати своєї ініціативної діяльності.

Особливий наголос у ході формувального етапу експерименту робився на необхідності педагогічної підтримки проявів громадянської ініціативності учнів із заниженою самооцінкою. Базуючись на наукових працях академіка І. Беха, ми застерігали класних керівників від висміювання чи “придушення” ініціативи таких учнів, що могло би призвести до непередбачених наслідків, а, навпаки, рекомендували підтримувати будь-які позитивні починання таких старшокласників, постійно підбадьорювати їх, заохочувати їхню готовність самостійно приймати рішення та діяти у відповідності з ним [16, С. 359].

Підтримка проявів громадянської ініціативності учнів старших класів експериментальних шкіл здійснювалась завдяки:

- допомозі старшокласникам у відчутті ними впевненості у спроможності реалізувати власні ініціативи;
- розвитку у вихованців почуття власної потреби для однолітків, шкільного колективу, місцевої громади;
- допомозі у розумінні корисності реалізації власних ініціатив у різних сферах життєдіяльності;
- опорі на життєвий особистісний досвід активної та ініціативної поведінки та діяльності учнівської молоді [16, С. 359-361].

Значної уваги у ході формувального етапу дослідно-експериментальної роботи потребував *розвиток вольової регуляції* старшокласниками експериментальних шкіл власної ініціативної поведінки та діяльності, що забезпечувалось сприянням обов’язковому розробленню учнями програми досягнення самостійно поставленої мети, свідомому вибору певних способів

прояву громадянської ініціативності із ряду можливих, ретельному оцінюванню перешкод, які можуть виникнути на шляху до досягнення мети, мобілізації вольових зусиль старшокласників для подолання цих перешкод. Вирішенню цих завдань сприяло використання методики планування спільної діяльності “Метаплан”, а також проведення класних годин із використанням активних форм виховання “Як виховати власну волю”, “Як стати успішною людиною”, “Моя активна життєва позиція”, “Вчимося бути лідерами” та інших (Додатки З, К, Л, М).

Усвідомленню старшокласниками експериментальної групи сутності громадянського суспільства та себе як члена громадянського суспільства, особливостей прояву громадянської ініціативності у соціальній, економічній, політичній та духовній сферах суспільного життя сприяла організація *гурткової роботи* у рамках позакласного виховного процесу.

Так, було організовано роботу гуртка “Вибір професії”, студії “Громадянське виховання. Толерантність”, дискусійного клубу “Я себе вдосконалюю, шукаю місце у житті”. Для мотивації та стимулювання громадянської активності та ініціативності під час занять використовувались різноманітні інтерактивні форми роботи, зокрема, диспути, дебати, ділова гра “Вибори” та інші. Для старшокласників експериментальних шкіл було також організовано проведення тренінгів “Вчимося розуміти себе та інших”, “Сприйняття свого особистісного простору”, “Особисті якості члена громадянського суспільства”, “Вчимося бути ініціативними”.

Так, під час проведення тренінгу “Вчимося бути ініціативними” учні старших класів навчались *алгоритму прояву ініціативності*: оцінити обставини; зорієнтуватись, що потребує зміни; запропонувати шляхи вирішення проблеми (висунути ініціативу, поставити мету); продумати, яким чином можна досягти поставленої мети (реалізувати запропоновану ініціативу), спланувати дії; проявити вольові зусилля для самостійної діяльності, взяти на себе відповідальність за свої дії та вчинки.

Отже, старшокласники вчилися ініціювати проблеми, що потребують вирішення, самостійно планувати та організовувати діяльність щодо реалізації поставлених цілей, оцінювати результати, співвідносити результат колективної діяльності з особистим внеском у його досягнення. Аналіз спільної діяльності та самоаналіз особистого внеску допомагав учням усвідомити, що отримання бажаного результату залежить від них самих, від їхніх бажань і докладених зусиль. Так формувалась відповідальність старшокласників як за результати власної діяльності, так і за результати власного життя та життя інших людей.

У соціальній сфері суспільного життя старшокласники навчались проявляти активність та ініціативність як носії певних соціальних ролей і статусу, толерантні представники соціуму, суб'єкти доброчинної діяльності.

В економічній сфері життя громадянського суспільства учнівська молодь здійснювала спроби проявляти ініціативність як споживач матеріальних благ та майбутній кваліфікований спеціаліст або підприємець.

У політичній сфері суспільного життя учні старших класів опановували вміння проявляти ініціативність у співпраці з іншими членами місцевої громади для взаємодії із соціальною та політичною владою задля вирішення проблем місцевої громади.

У культурній сфері життя громадянського суспільства старші підлітки навчались проявам ініціативності як носії культурних традицій, цінностей, звичаїв, ознак конкретного етносу, які у складі поліетнічної української нації дбають про рідну державу.

Реалізація цільової виховної програми “Сім днів на тиждень” здійснювалась у взаємодії з іншими суб'єктами громадянського суспільства. Особливе місце у вихованні громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності було відведено *співпраці з молодіжними громадськими об'єднаннями та взаємодії з органами місцевого самоврядування* задля вирішення актуальних проблем місцевої громади.

Здійснюючи діяльність у місцевій громаді на засадах громадсько активної школи, в експериментальних навчальних закладах проводились Дні відкритих

дверей для батьків учнів, представників громадськості та місцевої влади. Так, в один із таких Днів, що відбувся у березні 2013 року у Комунальному закладі освіти “Середня загальноосвітня школа № 46” Дніпропетровської міської ради, конференція “Школа – культурний і освітній осередок міста” зацікавила проблемами життя місцевої громади, які потребують термінового вирішення. Крім проведення відкритих уроків та заходів, учнівсько-вчительсько-батьківський колектив підготував виставку творчих доробків “Я разом з родиною обираю життєвий шлях”, старшокласники оформили фотогалерею “Випускники школи - видатні люди району та міста”, презентували свої генеалогічні дерева, звертаючи увагу на активну життєву позицію представників своїх родин.

Плануючи подальшу спільну діяльність, старшокласники запропонували реалізувати пошуково-дослідницький проект “Чисте небо над рідним містом”, присвячений визволенню рідного краю від фашистських загарбників; екологічний проект-конференцію “Планета комфорту”; фестиваль екотворчості старшокласників “Обирай барвистий світ”; інтелектуальний турнір “Формула успіху”; конкурс “Майбутнє держави – це Я, це ТИ”; обговорення проблем сучасної молоді на фестивалі журналістики “За газетними рядками – справи юначі”; ярмарок-презентацію креативних лідерських проектів; міський квест для старшокласників “Видатні місця рідного краю”.

У рамках цільової виховної програми “Сім днів на тиждень” за ініціативою старшокласників та спільно з їх батьками, соціальними та громадськими службами були проведені акції “Твори добро” (для вихованців дитячих будинків); “Люби і знай свій рідний край” (акція на захист природних ресурсів рідного краю); “Я юність дідусеву крізь роки пронесу” (акція, присвячена захисникам Вітчизни) та інші.

Проектні роботи учнів експериментальних шкіл за темами “Дзвони Чорнобиля”, “Пам’ятними місцями рідного краю”, “Не залишайся байдужим до тих, хто біля тебе” та інші були представлені на районних та міських презентаціях молодіжних проектів.

Для кращого ознайомлення із культурними та історичними пам'ятками України старшокласники ініціювали проведення екскурсій та туристичних поїздок у Софіївський парк (м. Умань), до Панорами “Визволення Севастополя” (м. Севастополь); до історичного музею імені Д. І. Яворницького; до музею “Катакомби часів Великої Вітчизняної війни” (м. Одеса); до театру опери та балету (м. Одеса); на острів Хортиця (м. Запоріжжя); до с. Військове (місце форсування Дніпра) та інших.

У рамках цільової виховної програми “Сім днів на тиждень” у практиці повсякденного життя волонтерські загони старшокласників “Турбота” надавали допомогу особам похилого віку: під час акцій “Ветерани живуть поруч” та “Милосердя” учні допомогли ветеранам відремонтувати дах та облаштувати спеціальні овочеві сховища на зимовий період; звертались до місцевих органів влади із проханням підключити мешканцям похилого віку радіовузли для трансляції важливих місцевих і загальнодержавних подій.

Наведемо також декілька конкретних прикладів проявів громадянської ініціативності старшокласниками ще однієї із експериментальних шкіл – Комунального закладу освіти “Середня загальноосвітня школа № 65” Дніпропетровської міської ради. Так, учні старших класів цього навчального закладу разом із представниками Служби у справах дітей, молоді та спорту впродовж року відвідували Центр опрацювання методики роботи з дітьми-аутистами та на засадах волонтерства здійснювали шефство над такими дітьми.

За ініціативою старшокласників 11 класу відбулось обговорення проблем учнівської молоді міста на радіо-хвилі “Сіті FM” та під час проведення Інтернет-медіа-мосту.

У рамках проекту “Чисте довкілля – приємне дозвілля” учні 9-11 класів запропонували своє бачення, як зробити маленьку батьківщину “містом-садом”; звернулись до працівників ботанічного саду біологічного факультету Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара та отримали деякі рідкісні види кущів та дерев, якими обсадили пришкольну та прилеглі

території. Кожна посаджена рослина була відмічена маленькою візитівкою з прізвищем того старшокласника, хто її посадив.

Для проведення ініційованої старшокласниками профорієнтаційної гри “Вибір” у якості спостерігачів були запрошені представники вищих навчальних закладів Дніпропетровська. Запрошені гості відповіли на запитання учнів про умови прийняття, додаткові бали та курси при вищих навчальних закладах міста, а також запросили учнів школи до участі у міжнародних проектах “Розбудуємо нову Україну” (економічний проект), “Відкриємо світ разом” (проект з поглибленого вивчення іноземних мов) та у міжнародних дебатах в “Альянсі трьох держав”.

У рамках проекту “Молодь обирає дію” старшокласники звернулись до депутата районної ради О. Тараненко із пропозицією надати посильну допомогу сім'ям, які опинились у складних життєвих умовах. Як результат, – були придбані канцелярські товари для учнів із таких сімей та влаштовано ярмарок шкільної форми, що надало можливість забезпечити шкільним приладдям та формою всіх школярів.

В організації спортивного життя школи старшокласники цієї школи стали ініціаторами співпраці зі спортивним комітетом Дніпропетровського інституту фізичної культури та спорту, службою у справах дітей молоді та спорту Дніпропетровської міської ради. Після організації цікавих зустрічей із спортсменом-штангістом В. Зайцевим, Олімпійською призеркою з легкої атлетики О. Повх, міжнародними призерами з бальних танців П. Бондаренко та Д. Седляр старшокласники звернулись до адміністрації школи з ініціативою відкрити на базі спортивної зали школи секції з тхеквандо, заняття в якій у даний час разом із тренером СДЮСШ О. Криловим проводить призер України, учень 11 класу Х. Микита. Ще однією реалізованою ініціативою учнів старших класів стало відкриття секції народно-естрадного танцю “Натхнення”, де разом з педагогом-організатором Н. Рипік викладала учениця 11 класу, призерка Міжнародного хореографічного фестивалю в Болгарії “Слов'янський віночок” А. Кураженко.

Не зайвим буде наголосити, що висвітлені вище та інші конкретні прояви громадянської ініціативності старшокласників сприяли формуванню у них почуття потреби своїм одноліткам, школі та місцевій громаді, усвідомленню ними себе як активних та ініціативних громадян, які здатні здійснювати соціально значущі та суспільно корисні вчинки (Додаток Н).

Слід також зауважити, що у кожній експериментальній школі реалізовувались аналогічні ініціативи учнівської молоді, які не лише спрямовувались на вирішення тих чи інших проблем школи та місцевої громади, а й відповідали інтересам, потребам і можливостям самих учнів.

Значну роль у реалізації цільової виховної програми відігравали шкільні органи учнівського самоврядування, які виконували роль координаційних центрів організації спільної кооперативної діяльності щодо реалізації учнівських ініціатив. На засадах самоврядування учнівська молодь самостійно визначала зміст своєї діяльності у школі та місцевій громаді, приймала відповідальні рішення.

Доцільно зазначити, що реалізація цільової виховної програми “Сім днів на тиждень” здійснювалась з урахуванням принципового положення про те, що вихованню ініціативності сприяють лише ті види діяльності, які дійсно вимагають справжньої та повної самостійності, тобто *попереднього осмислення висунутої ініціативи, складання плану дій, свідомого й самостійного добору методів та форм реалізації ініціативи, рефлексії отриманих результатів*.

Як наслідок, – старшокласники опанували способи генерування суспільно значущих ідей, усвідомили цінність ініціативних дій щодо розв’язання суспільно значущих проблем місцевої громади; визначали мету реалізації особистісного почину, передбачали очікувані результати, планували та самостійно реалізовували власні ініціативи. Це, за нашими спостереженнями, забезпечило зміни у свідомості й самосвідомості старшокласників, їхніх ціннісних орієнтаціях та способах діяльності й поведінки як активних та ініціативних учасників суспільного життя, а також сприяло формуванню прагнення учнів до самовдосконалення у цьому аспекті.

3.1.3 Форми і методи сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників

Базуючись на положеннях наукових праць К. Альбуханової-Славської [2; 3], І. Беха [16;17], А. Брушлинського [24], С. Рубінштейна [198], В. Татенка [226] та інших вчених, ми обстоюємо думку про те, що для виховання громадянської ініціативності старшокласників важливо не лише розширювати сферу громадянської активності учнівської молоді, створювати умови для творчої самореалізації, розкриття кожним вихованцем своїх можливостей в соціально значущій діяльності у місцевій громаді (що відображено у попередньому підрозділі дисертації), а й сприяти пробудженню й посиленню *внутрішніх чинників* розвитку громадянської ініціативності старшокласників – потреб, мотивів, здібностей, вольових зусиль.

Саме тому у процесі формувального етапу експерименту було реалізовано педагогічну умову *“Сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників”*, у відповідності до якої дослідно-експериментальна робота здійснювалась у **двох напрямках**:

1. Активізація внутрішніх потенцій особистості як суб’єкта діяльності (сприяння опануванню учнівською молоддю навичок *саморегуляції* власної діяльності щодо реалізації громадянських ініціатив у різних сферах суспільного життя).

2. Стимулювання внутрішнього механізму *саморозвитку* та *самореалізації* старшокласника як ініціативної особистості-суб’єкта.

Здійснюючи педагогічний вплив у **першому напрямі**, ми виходили з того, що саморегуляція розглядається вченими у галузі психології як структурне утворення особистості, що відображує єдність цілеспрямованих дій, які полягають у:

- прийнятті довільних рішень;
- доборі, оцінці засобів реалізації задуманого;

- самоаналізі вчинків;
- визначенні особистісної позиції щодо подій, ситуацій та самого себе [212, С. 264-267].

Виходячи з цього, саморегуляцію старшокласниками власної діяльності щодо реалізації громадянських ініціатив у різних сферах суспільного життя ми організовували як системний процес з *ініціації, побудови, підтримки та управління* самими учнями всіма видами і формами своєї активності, спрямованої на *досягнення прийнятих ними самими цілей*.

Сприяння опануванню учнівською молоддю навичок саморегуляції власної довільної активності здійснювалось шляхом розвитку у старшокласників експериментальної групи вмій визначати мету власної ініціативної діяльності; приймати довільні рішення; визначати й оцінювати способи реалізації задуманого; складати програму виконавських дій; визначати для себе критерії успішності досягнення мети; здійснювати самоаналіз результатів реалізації власних громадянських ініціатив; визначати власну позицію до подій та ситуацій суспільного життя, а також до самого себе як ініціативного громадянина.

Це досягалось шляхом використання інтерактивних форм роботи “Мозковий штурм”, “Мікрофон”, “Метод-прес”, “Дерево рішень”, які сприяли організації пошуку старшокласниками способів реалізації висунутих ними громадянських ініціатив, обговорення найбільш ефективних з них та прийняття колективних рішень. Крім цього, для ефективної організації колективного планування спільної діяльності щодо реалізації учнівських ініціатив використовувались методика “Метаплан” та метод проектів.

При цьому під час реалізації учнями громадянських ініціатив у різних сферах життя місцевої громади предметом особливої уваги був розвиток у старшокласників експериментальної групи умінь дотримуватися мети, виконувати план своєї діяльності щодо реалізації задуманого, адекватно оцінювати себе та результати своєї діяльності, виявляти ціннісне ставлення до

ситуацій, пов'язаних із досягненням успіху в реалізації ініціатив, навичок спілкування та взаємодії у процесі спільної діяльності.

Протягом формувального етапу експерименту класні керівники за розробленою нами програмою стежили за динамікою навичок саморегуляції старшокласниками своєї діяльності щодо реалізації ініціатив, зокрема, спостерігали, як учні планують свої дії, якою мірою враховують можливі перешкоди на шляху до досягнення поставлених цілей, як вони намагаються контролювати та оцінювати власні дії, наскільки учнівська молодь здатна керувати власними емоціями, розуміти емоційні прояви інших людей, співчувати та співпереживати їм, а також наскільки старші підлітки самостійні й цілеспрямовані у здійсненні власних ініціатив та здатні враховувати зміни зовнішніх обставин.

Другий напрям діяльності класних керівників експериментальних шкіл щодо реалізації педагогічної умови “Сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників” передбачав конкретизацію виховних впливів щодо посилення внутрішніх чинників *саморозвитку старшокласниками власної громадянської ініціативності*.

Це досягалось завдяки упровадженню розробленого нами цільового проекту “Одинадцять сходинок до успіху”, який, як зазначалось вище, структурно представлений функціональними модулями-“сходінками” як компонентами цілісної системи, що забезпечує самостійну діяльність учнівської молоді щодо розвитку у себе громадянської ініціативності.

У ході реалізації кожної із “сходинок” цільового проекту старшокласники мали змогу навчитись проявляти власну громадянську ініціативність у різних сферах життєдіяльності відповідно до вікових особливостей та досягти особистого успіху.

З метою спрямування самостійної діяльності старшокласників на самовдосконалення як ініціативних, самостійних і відповідальних суб'єктів суспільного життя, до кожного модуля-“сходінки” учням були запропоновані

правила-імперативи як орієнтири-завдання для самостійної діяльності та набуття мотиваційно-ціннісного та комунікативно-поведінкового досвіду.

При цьому до учнів старших класів висувались такі вимоги:

1. Обов'язкова участь кожного у реалізації цільового виховного проекту.
2. Самостійний вибір для реалізації у кожному півріччі не менш, як половини орієнтирів кожної “сходинки”.
3. Самостійний вибір змісту своєї діяльності щодо реалізації обраних імперативів.
4. Обов'язкове планування власної діяльності щодо реалізації обраного орієнтиру-завдання з можливістю випереджального його виконання.
5. Обов'язкова фіксація результатів реалізації обраних імперативів у “Портфоліо успішності”.

Так, перша “сходинка” програми “Я – успішний активний учень” мала на меті сприяння інтелектуальному самовдосконаленню старшокласників та реалізовувалась під девізом: “Вчитель лише відкриває для тебе двері – увійти ти повинен сам!” Змістовими імперативами першої “сходинки” були такі твердження:

- Я навчаюсь із задоволенням та вмію здобувати знання сам.
- У мене є мета, і я знаю, як її досягти.
- Я вмію керувати самоосвітою задля успішного майбутнього.
- Я вмію висловлювати письмово свою думку (писати реферати, розробляти проекти).
- Я – активний учасник олімпіад та творчих конкурсів.
- Я володію сучасними засобами передачі інформації.
- Я готовий вносити пропозиції щодо покращення навчально-виховного процесу в моїй школі та брати посильну участь у реалізації цих пропозицій.

Для реалізації цих орієнтирів у рамках першої “сходинки” стимулювалась активна участь учнів в інтелектуальних конкурсах, вікторинах, предметних

олімпіадах та турнірах; здійснювалась підтримка реалізації старшокласниками колективних та індивідуальних творчих проєктів, а також самоосвіти.

Друга “сходинка” мала назву “Я і моя сім’я” та базувалась на сімейних цінностях, оскільки ми переконані, що значну роль у формуванні характеру та розвитку особистості дитини відіграє саме родина. Головна мета “сходинки” полягала у сприянні усвідомленню старшокласниками власної ролі у сьогоdnішньому та майбутньому житті своєї родини, стимулюванні активності та ініціативності учнів як продовжувачів свого роду. Це досягалось шляхом вибору самим старшокласником міри своєї участі у спільній взаємодії учнівсько-батьківсько-вчительського колективу, здійсненні зв’язку між поколіннями через тематичні збори, класні години, заняття-зустрічі.

Орієнтирами-завданнями другої “сходинки” були такі моральні імперативи-твердження:

- Я вчусь будувати взаємовідносини у родині на основі взаєморозуміння та взаємоповаги.
- Я знаю права та обов’язки дитини в сім’ї, поважаю сімейні традиції.
- Я – турботливий син (донька).
- Я поважаю людей похилого віку.
- Я допомагаю молодшим.
- Я – майбутній сім’янин.

У рамках третьої “сходинки” “Я – здорова людина” учні старших класів усвідомлювали дві найважливіші цінності особистого життя – чиста совість та здоров’я. Ця “сходинка” спрямовувала самостійну діяльність учнів старших класів у відповідності до таких імперативів-тверджень:

- Я пропагую моральну та духовну чистоту взаємовідносин.
- Я – за здоровий спосіб життя.
- Я дотримуюсь культури харчування.
- Я – учасник екологічних акцій.
- Я займаюсь спортом.
- Я підтримую моральний дух колективу.

Під час реалізації цих орієнтирів старшокласники виявляли активне ставлення до цілей, змісту та характеру спільної діяльності оздоровчого, екологічного та морально-етичного спрямування, а також прагнення мобілізувати свої морально-вольові зусилля на досягнення поставленої мети.

Спонукати старшокласників до створення сприятливого мікроклімату у класному колективі та навчити вибудовувати міжособистісні відносини на засадах гуманістичних цінностей було метою четвертої “сходинок” цільового проекту, яка мала назву “Я – друг”.

Для самовиховання громадянської ініціативності у рамках четвертої “сходинок” учням було запропоновано реалізувати такі орієнтири-завдання:

- Я можу допомогти другу у складній ситуації.
- Я ніколи не зраджу друга.
- Я вмію мирно та конструктивно вирішувати конфлікти.
- Я зможу ініціювати добру справу для інших.

Для допомоги у реалізації власних намірів і планів старшокласникам пропонувалось взяти участь у класних годинах морально-етичного спрямування. Крім цього, у ході різноманітних тренінгів з розвитку гуманних міжособистісних взаємовідносин учні розмірковували над шляхами прояву власної активності та ініціативності у взаємодії з однолітками.

П'ята “сходінка” цільового проекту “Я – волонтер” стосувалась соціальної сфери життя громадянського суспільства та спрямовувалась на стимулювання вибору самими старшокласниками міри своєї активної та ініціативної участі у волонтерській діяльності.

Самовиховання учнів старших класів у рамках п'ятої “сходинок” відбувалось у відповідності до таких імперативів-тверджень:

- Я готовий і спроможний допомагати людям за власним бажанням.
- Я – ініціативний і самостійний та хочу бути корисним у суспільстві.
- Я відкритий до проблем інших людей і готовий навчити інших тому, що знаю і вмію сам.

Ініціативність учнів у безкорисливій допомозі іншим людям проявлялась у самотійно спланованих і реалізованих акціях “Турбота”, “Діти – дітям”, “Ветеран” та інших.

Дуже важливою для становлення старшокласників як активних та ініціативних суб’єктів громадянського суспільства стала “сходинка” “Я – мешканець свого міста”, мета якої – стимулювання проявів учнями активності та ініціативності у вивченні історії та піклуванні про природу рідного краю, бажання власною працею покращити життя рідного міста.

Шоста “сходинка” спрямовувала самовиховну діяльність старшокласників згідно з такими орієнтирами-завданнями:

- Я вивчаю історію рідного міста (села, селища).
- Я піклуюсь про природу рідного краю.
- Я хочу власною працею покращити життя рідного міста (села, селища).
- Я беру участь у благоустрої шкільного подвір’я та рідного міста (села, селища).
- Я беру участь у різних заходах місцевої громади.
- Я ініціюю нові спільні справи та реалізую їх у взаємодії з місцевою владою та громадою.

У рамках цієї “сходинки” старшокласники експериментальної групи самотійно визначали міру своєї участі у благоустрої свого села, району, міста та шкільного подвір’я, різних заходах місцевої громади, а найголовніше, – ініціювали нові спільні справи та реалізовували їх у взаємодії з місцевою владою та громадою. Згідно зі змістом цього модуля, організовувались різні види проектної діяльності старшокласників.

Сприяти проявам ініціативності, самотійності та відповідальності – завдання сьомої “сходинки” до особистісного успіху, яка мала назву “Я – лідер”. Імперативами сьомої “сходинки” до особистісного успіху були такі твердження:

- Я розвиваю свої лідерські здібності та намагаюсь проявити їх у реальному житті.

- Я – активний учасник суспільно значущих проєктів.
- Я не боюсь виступати публічно й оволодіваю навичками ораторського мистецтва.
- Я вмію вести паритетний діалог, дебати та дискусії на суспільно-політичні теми.
- Я розвиваю себе як активного, самостійного та відповідального суб'єкта громадянського суспільства.

У рамках цього модулю для допомоги старшокласникам у їхньому саморозвитку організовувались тренінги з розвитку лідерських якостей, підтримувались ініційовані учнями соціальні проєкти, проводились ділові ігри, дискусії, дебати, “круглі столи”, “філософські студії” та інші заходи.

У ході реалізації “сходинки” “Я – толерантна особистість” старшокласники навчались терпимо та з розумінням ставитись до думок, особистісних позицій, культурних особливостей та способу життя інших людей. Самовиховання учнів у рамках цієї “сходинки” відбувалось згідно з такими орієнтирами-завданнями:

- Я навчаюсь розуміти думки та особистісні позиції інших громадян.
- Я толерантно ставлюсь до способу життя інших людей.

У рамках цього модулю проводились тренінги та інші форми інтерактивних занять, головною метою яких було навчитись слухати та чути думку іншого, вмінню володіти своїми емоціями.

Для розвитку у старшокласників вмінь жити у демократичному суспільстві надто важливою стала наступна “сходинка” “Я – громадянин демократичного суспільства”. Самовиховна діяльність старшокласників на цій “сходинці” організовувалась у відповідності до таких імперативів-тверджень:

- Я поглиблюю свої знання прав, свобод та обов'язків, що стосуються різних сфер життя громадянського суспільства.
- Я усвідомлюю необхідність бути носієм громадянських цінностей (культ права, демократичний устрій суспільства, соціальна справедливість, рівність можливостей).

- Я навчаюсь демократичній поведінці та діяльності.

На допомогу учням у їхньому саморозвитку організовувались відвідування засідань місцевої районної (міської, сільської) ради та нарад депутатських робочих груп; обговорення актуальних проблем країни та рідного міста під час дискусій, диспутів та дебатів; випуск шкільної газети; суспільно корисна діяльність у місцевій громаді. Старшокласники висловлювали свої думки на зборах батьків та громадських слуханнях, відповідно до вікових особливостей долучались до вирішення важливих проблем життя школи та місцевої громади.

У рамках десятої “сходинок”, яка мала назву “Я – культурна особистість”, здійснювалось сприяння самовизначенню, самореалізації та саморозвитку учнівської молоді в культурній сфері життя громадянського суспільства. Культивувалась думка, що для успіху у житті культура спілкування з людьми, різними за своїми культурними особливостями, набагато важливіша за наявність таланту. Сприяння саморозвитку учнів на цій “сходині” здійснювалось згідно з такими орієнтирами-завданнями:

- Я вивчаю культурні особливості представників різних етносів, що мешкають в Україні.
- Я ознайомлююсь із релігійними особливостями представників різних етносів моєї країни.
- Я усвідомлюю важливість культури спілкування з іншими людьми для мого успіху у житті.

Реалізації індивідуальних планів старшокласників сприяла організація дослідницьких проектів учнів, відвідування ними музеїв, виставок, мистецьких заходів. Старшокласники знайомились із культурою людей різного етнічного походження та вірувань, намагались зрозуміти її, а також краще усвідомити власні культурні особливості.

Мета цільового проекту “Одинадцять сходинок до успіху” досягалась на останній “сходинці”, яка мала назву “Я – активний та ініціативний громадянин України”. Завданнями цієї “сходинок” була організація аналітичної діяльності

старшокласників щодо оцінювання своїх умінь орієнтуватись у проблемах життя місцевої громади, своєї здатності до прояву ініціативи у різних сферах життя громадянського суспільства. Учні готували репортажі про спільну діяльність, есе, фотовиставки та інші види творчих робіт у відповідності до таких імперативів-тверджень:

- Я – громадянин України, свідомий суб'єкт громадянського суспільства.
- Я – людина з активною життєвою позицією.
- Мені небайдужі актуальні проблеми країни та рідного міста.
- Я усвідомлюю своє місце та роль у різних сферах суспільного життя.
- Я спроможний пропонувати шляхи покращення життя у місцевій громаді, здатний до активної та самостійної діяльності щодо реалізації запропонованих ініціатив, готовий відповідати за результати власних рішень, дій та вчинків.

Таким чином, у рамках кожного модуля-“сходинок” дотримувались інтереси самовизначення старшокласників у певних видах діяльності, забезпечувалась свобода вибору та створення індивідуальної траєкторії участі у спільних справах.

Результати особистісних досягнень старшокласників на кожній із “сходинок” саморозвитку власної громадянської ініціативності фіксувались ними в “Портфоліо успішності”, яке складалось із розділів:

1. Моя мотивація до особистісного вдосконалення (учні фіксували мотиви, які спонукали особисто їх до активної діяльності та прояву ініціативності на кожній із “сходинок”).

2. Особистісні якості (старшокласники визначали ті якості своєї особистості, над удосконаленням яких вони працювали).

3. Я будую особистість (учні висвітлювали власну траєкторію участі у спільній взаємодії у рамках кожної із “сходинок”).

4. Я – громадянин сучасного суспільства (старшокласники аналізували особистий успіх у власному становленні як активних, самостійних та відповідальних громадян у різних сферах суспільного життя).

Отже, реалізація розробленого нами цільового проекту “Одинадцять сходинок до успіху” у ході дослідно-експериментальної роботи здійснювалась шляхом організації у рамках кожного модуля-“сходинки” самостійної діяльності старшокласників, яка сприяла виникненню у кожної особистості відчуття себе автором своїх дій, усвідомленню зв’язку між реальним результатом та особистим вкладом у його досягнення, накопиченню досвіду самостійності та відповідальності за результати діяльності. Крім цього, самоаналіз власної ролі у спільній взаємодії призводив до поступового усвідомлення старшокласниками того, що отримання успішного результату залежить від бажання та докладених зусиль.

3.2. Аналіз результатів експерименту

Згідно із завданнями *контрольного етапу* дослідно-експериментальної роботи, у серпні-вересні 2013 року було проведене контрольне діагностування рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності згідно із визначеними критеріями та показниками, що дало можливість порівняти результати констатувального і контрольного етапів педагогічного експерименту та зробити висновок про ефективність розробленої функціонально-змістової моделі та визначених педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Передусім, слід зазначити, що аналіз підсумкових звітів класних керівників експериментальних шкіл засвідчив, що в учнів старших класів експериментальної групи завдяки реалізації розробленої у ході дослідження функціонально-змістової моделі виховання громадянської ініціативності значно збільшився інтерес до актуальних проблем навчального закладу та рідного

краю, а також до суспільно корисної діяльності, результатом якої були добрі справи для школи та мешканців місцевої громади.

За свідченнями класних керівників, проявляючи інтерес до подій і явищ у соціальній, політичній, економічній та культурній сферах суспільного життя, старшокласники все частіше намагались ініціювати певні конструктивні дії для вирішення тих чи інших проблем життя рідного села, міста, району. Проявляючи ініціативу, учні навчились самостійно приймати адекватні ситуаціям рішення, планували та організовували роботу щодо реалізації запланованого.

На думку класних керівників експериментальних шкіл, значну роль в опануванні учнями вмінь розробляти програму досягнення самостійно поставленої мети, здійснювати усвідомлений вибір певних способів прояву громадянської ініціативності із ряду можливих, ретельно оцінювати перешкоди, які можуть виникнути на шляху до досягнення мети відіграло використання запропонованої методики планування спільної діяльності “Метаплан”, а також розробленого нами алгоритму прояву ініціативності у різних видах громадянської діяльності.

У своїх підсумкових звітах класні керівники зазначили, що апробація розробленої нами цільової виховної програми “Сім днів на тиждень” сприяла змінам у свідомості та ціннісних орієнтаціях старшокласників, які все більшою мірою, у порівнянні із початком експерименту, стали позиціонувати себе як активних та ініціативних учасників суспільного життя.

За результатами педагогічного спостереження, у значної кількості учнів старших класів стали більш розвиненими навички саморегуляції своєї діяльності щодо реалізації ініціатив: старші підлітки не лише генерували суспільно значущі ідеї, а й демонстрували уміння дотримуватися самостійно поставленої мети, виконувати план своєї діяльності щодо реалізації задуманого, адекватно оцінювати себе та результати своєї діяльності, виявляти ціннісне ставлення до ситуацій, пов’язаних із досягненням успіху в реалізації ініціатив. При цьому старшокласники намагались враховувати можливі перешкоди на

шляху до досягнення поставлених цілей, контролювати та оцінювати власні дії, керувати власними емоціями, розуміти емоційні прояви інших людей, співчувати та співпереживати їм.

Класні керівники експериментальних шкіл також високо оцінили результати апробації розробленого нами цільового проекту “Одинадцять сходинок до успіху”, який, на їхню думку, допоміг організувати самостійну діяльність учнів щодо розвитку власної громадянської ініціативності, сприяв виникненню у кожного старшокласника усвідомлення зв’язку між реальним результатом та особистим вкладом у його досягнення, накопиченню досвіду самостійності та відповідальності за результати власної діяльності. Презентуючи власні “Портфоліо успішності”, учнівська молодь продемонструвала вміння здійснювати самоаналіз власної діяльності щодо саморозвитку окремих компонентів власної громадянської ініціативності, а також своєї ролі у спільній взаємодії щодо реалізації ініціатив.

На нашу думку, свідченням дієвості та ефективності апробованих у ході експерименту педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності є той факт, що експериментальні навчальні заклади продовжують реалізовувати їх і після завершення дослідно-експериментальної роботи.

Так, з початком військової агресії Росії в Криму та на сході України старшокласники шкіл-учасниць експерименту ще більшою мірою стали проявляти громадянську ініціативність у допомозі воїнам, які беруть участь у військових подіях, сім’ям загиблих та дітям із сімей вимушених переселенців.

Наприклад, старшокласники експериментальних шкіл Черкаської області стали ініціаторами мистецького проекту “Твій талант – на допомогу армії”, який був підтриманий більшістю шкіл області та за результатами якого було зібрано й відправлено на допомогу воїнам зони антитерористичної операції понад дві сотні тисяч гривень. У складі волонтерських загонів учні експериментальної групи збирали продукти, теплий одяг та інші необхідні речі для вимушених переселенців та воїнів, виготовляли листівки-звернення до

українських захисників “Повертайся додому, солдате”. Ініціювавши та організувавши проведення благодійної акції “Подаруй надію”, до якої долучилися п’ятнадцять шкіл області, старшокласники експериментальних шкіл Черкаської області зібрали понад сто тисяч гривень на протезування правої руки та реабілітацію учасника військових подій Колдуновича Романа. Крім цього, за ініціативи учнів експериментальної групи воїн-афганець, розвідник Олександр Бабенко (Саша Ворон) провів благодійні концерти у навчальних закладах Черкаської області. За виручені кошти було придбано 500 індивідуальних медичних аптечок, які він особисто доправив українським воїнам у зону бойових дій.

За ініціативи старшокласників експериментальних шкіл Дніпропетровської області періодично проводяться Благодійні ярмарки; виручені гроші направляються в обласну лікарню імені Мечникова на допомогу пораненим українським бійцям. За результатами однієї із таких ярмарок учнівською молоддю до Військового шпиталю міста був переданий сучасний інвалідний візок. Уже двічі (у 2015, 2016 роках) за ініціативою старшокласників експериментальної групи у Дніпропетровську було проведено благодійні акції “Подарунок на Великдень”, у результаті яких у зону військових дій за допомогою волонтерів було передано теплі листи, малюнки, книги та солодощі для захисників України; за порадою волонтерів, для українських воїнів було також передано 500 літрів питної води. Крім цього, постійною турботою учнів експериментальних шкіл Дніпропетровської області стало відвідування поранених бійців у лікарнях і шпиталях міста.

Перелічені вище прояви діяльнісної любові старшокласників до українського народу та рідної країни засвідчили значне зростання патріотичних почуттів старшокласників як основи їхньої громадянської ініціативності, що підтверджено результатами контрольного діагностування: на запитання – “Чи вважаєте Ви себе патріотом України?” –переважна їх більшість (98,7 %) відповіла “Так, безсумнівно”, решта 1,3 % учнів обрали відповідь “Скоріше так,

ніж ні”, отже, жоден із старшокласників експериментальної групи не зазначив про відсутність у себе патріотизму.

За результатами відповіді на друге запитання – “Чи хотіли б Ви виїхати з України?” – з 19 % (на констатувальному етапі) до 83,6 % (на контрольному етапі) зросла кількість старшокласників, які хотіли б жити і працювати в Україні, але мати можливість часто виїжджати за кордон; з 39% до 9,5 % зменшилась кількість учнів, які обрали варіант “Поїхав би ненадовго (повчитися або попрацювати), але потім повернувся до України”, а також із 47% до 6,9 % зменшилась кількість старшокласників, які залишились на позиції “Поїхав би надовго вчитися, жити і працювати в іншій країні”.

Слід зазначити, що не залишились осторонь благодійно-патріотичної діяльності і старшокласники контрольної групи, але, за нашими спостереженнями, така діяльність здійснювалась, в основному, на активно-репродуктивному рівні з поодинокими індивідуальними ініціативами.

Отже, зважаючи на зазначене вище, маємо підстави дійти висновку, що упровадження розробленої нами функціонально-змістової моделі та визначених педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності спричинило позитивні якісні зміни у свідомості, ціннісних орієнтаціях, поведінці та діяльності учнівської молоді експериментальної групи.

Ці якісні зміни підтвердились кількісними результатами, отриманими нами під час контрольного діагностування, яке здійснювалось за тією ж методикою, що і на констатувальному етапі експерименту. Так, результати діагностики рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників за критерієм *“розуміння сутності громадянської ініціативності”*, який відповідає когнітивному компоненту досліджуваної якості, засвідчили більш глибокі й усвідомлені знання про сутність громадянської ініціативності, способи генерування й реалізації суспільно значущих ідей, а також про власні потенційні можливості для прояву громадянської ініціативності учнівської

молоді експериментальної групи – і практично відсутню позитивну динаміку у цьому аспекті у старших підлітків контрольної групи.

Діагностичні дані засвідчили зменшення кількості старшокласників експериментальної групи, які проявили *репродуктивно-пасивний* (на 17,9 %: з 30% на констатувальному етапі – до 12,1 % на контрольному етапі) та *активно-репродуктивний* (на 15,9 %: з 46,2 % на констатувальному етапі – до 30,3 % на контрольному етапі) рівні вихованості громадянської ініціативності. Натомість зросла на 33,8 % (з 23,8 % на констатувальному етапі – до 57,6 % на контрольному етапі) кількість старшокласників експериментальної групи із творчо-рефлексивним (високим) рівнем вихованості досліджуваної морально-вольової якості. Позитивна ж динаміка у рівнях вихованості громадянської ініціативності старшокласників контрольної групи, як продемонстровано у таблиці 3.1, є незначною та не перевищує 1,6 %.

Отримані дані проілюструємо у таблиці 3.1:

Таблиця 3.1

**Рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників
за критерієм “розуміння сутності громадянської ініціативності”
на констатувальному та контрольному етапах експерименту
(ЕГ – 282 особи; КГ – 279 осіб)**

Рівні громадянської ініціативності	Експериментальна група					Контрольна група				
	Констатувальний етап		Контрольний етап		Динаміка % / (абс.)	Констатувальний етап		Контрольний етап		Динаміка % / (абс.)
	%	Абс.	%	Абс.		%	Абс.	%	Абс.	
Творчо-рефлексивний (високий)	23,8	67	57,6	162	+33,8 / (95)	23,7	66	24,8	69	1,1 (3)
Активно-репродуктивний (середній)	46,2	130	30,3	86	-15,9 / (44)	46,4	130	46,9	131	+0,5 / (1)
Репродуктивно-пасивний (низький)	30	85	12,1	34	-17,9 / (-51)	29,9	83	28,3	79	-1,6 / (4)

Контрольне діагностування рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників за критерієм “спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства”, який відповідає емоційно-ціннісному компоненту досліджуваної якості, засвідчило зростання кількості учнів ЕГ, які проявляють ціннісне ставлення до громадянської ініціативності як особистісної якості, до суспільно корисної діяльності та прагнуть здійснювати усвідомлений вибір щодо можливостей особистої участі у житті суспільства.

Діагностичні дані засвідчили зростання кількості учнів старших класів експериментальної групи із творчо-рефлексивним (високим) та активно-репродуктивним (середнім) рівнями вихованості громадянської ініціативності, відповідно на 18,2 % та 7,7 %, та значне зменшення (- 25,9 %) кількості старшокласників ЕГ, які виявили репродуктивно-пасивний (низький) рівень вихованості досліджуваної морально-вольової якості (див. *табл. 3.2*):

Таблиця 3.2

**Рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників
за критерієм “спрямованість на активну й самостійну реалізацію
власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства”
на констатувальному та контрольному етапах експерименту
(ЕГ – 282 особи; КГ – 279 осіб)**

Рівні громадян- ської ініціатив- ності	Експериментальна група					Контрольна група				
	Констатуваль- ний етап		Контрольний етап		Динаміка	Констатуваль- ний етап		Контрольний етап		Динаміка
	%	Абс.	%	Абс.		%	Абс.	%	Абс.	% / (абс.)
Творчо- рефлексивний (високий)	23,6	67	41,8	118	+18,2/ (51)	23,5	66	25,2	70	+1,7 (4)
Активно- репродуктив- ний (середній)	46,6	131	54,3	153	+7,7 / (22)	46,4	129	46,9	131	+0,5 / (2)
Репродуктив- но-пасивний (низький)	29,8	84	3,9	11	-25,9 / (-73)	30,1	84	27,9	78	-2,2/ (6)

Натомість позитивна динаміка у рівнях вихованості громадянської ініціативності старших підлітків контрольної групи за аналізованим критерієм є незначною та не перевищує 2,2 %.

Результати контрольного діагностування рівня вихованості громадянської ініціативності за критерієм “саморегуляція громадянської активності й ініціативності”, який відповідає діяльнісно-практичному компоненту досліджуваного феномену, виявили зростання кількості старшокласників ЕГ, які вміють генерувати нові суспільно корисні ідеї, визначати і формулювати мету реалізації особистісного почину, передбачати очікувані результати, планувати діяльність щодо реалізації суспільно значущих ініціатив, самостійно приймати рішення та організовувати діяльність задля досягнення мети, а також здійснювати саморозвиток громадянської ініціативності (див. табл.3.3).

Таблиця 3.3

**Рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників
за критерієм “саморегуляція громадянської активності й
ініціативності” на констатувальному та контрольному етапах
експерименту (ЕГ – 282 особи; КГ – 279 осіб)**

Рівні громадянської ініціативності	Експериментальна група					Контрольна група				
	Констатувальний етап		Контрольний етап		Динаміка	Констатувальний етап		Контрольний етап		Динаміка
	%	Абс.	%	Абс.	% / (абс.)	%	Абс.	%	Абс.	% / (абс.)
Творчо-рефлексивний (високий)	22,9	64	41,8	118	+18,9/ (54)	23	64	25,2	71	+2,2 (7)
Активно-репродуктивний (середній)	50,9	144	44,3	125	-6,6 / (19)	50,8	142	48,9	136	-1,9 / (6)
Репродуктивно-пасивний (низький)	26,2	74	13,9	39	-12,3 / (-35)	26,2	73	25,9	72	-0,3/ (1)

Порівняння результатів діагностики рівнів вихованості громадянської ініціативності учнів старших класів на констатувальному та контрольному етапах дослідно-експериментальної роботи за аналізованим критерієм засвідчило, що кількість старшокласників експериментальної групи, які виявили репродуктивно-пасивний (низький) та активно-репродуктивний (середній) рівні зменшилась відповідно на 12,3 % та 6,6 %. Натомість значно зросла (на 18,9 %) кількість учнів ЕГ, яким притаманний творчо-рефлексивний (високий) рівень вихованості громадянської ініціативності.

Узагальнений рівень вихованості громадянської ініціативності учнів старших класів визначався за тією ж методикою, що і на констатувальному етапі експерименту (див. табл. 3.4):

Таблиця 3.4

**Узагальнений рівень вихованості громадянської ініціативності
старшокласників експериментальної та контрольної груп
на констатувальному та контрольному етапах
експерименту (ЕГ – 282 особи; КГ – 279 осіб)**

Рівні громадянської ініціативності	Експериментальна група					Контрольна група				
	Констатувальний етап		Контрольний етап		Динаміка	Констатувальний етап		Контрольний етап		Динаміка
	%	Абс.	%	Абс.	% / (абс.)	%	Абс.	%	Абс.	% / (абс.)
Творчо-рефлексивний (високий)	23,7	67	41,8	118	+18,1 / (51)	24	67	25,2	70	+1,2 (3)
Активно-репродуктивний (середній)	47,9	135	44,3	125	- 3,6 / (10)	47,9	134	47,9	134	0 / (0)
Репродуктивно-пасивний (низький)	28,4	80	13,9	39	-14,5 / (-41)	28,1	78	26,9	75	-1,2 / (3)

Таким чином, результати діагностики засвідчили, що кількість учнів експериментальної групи, які виявила *репродуктивно-пасивний (низький)* та *активно-репродуктивний (середній)* рівні зменшилась відповідно на 14,5 % та 3,6 %. Натомість на 18,1 % (з 23,7 % на констатувальному етапі – до 41,8 % на контрольному етапі експерименту) зросла кількість учнів експериментальної групи, яким притаманний творчо-рефлексивний (високий) рівень вихованості громадянської ініціативності. Позитивна ж динаміка за всіма рівнями вихованості громадянської ініціативності старшокласників контрольної групи не перевищує 1,2 %.

Проілюструємо наведені вище дані за допомогою гістограми (рис.3.1):

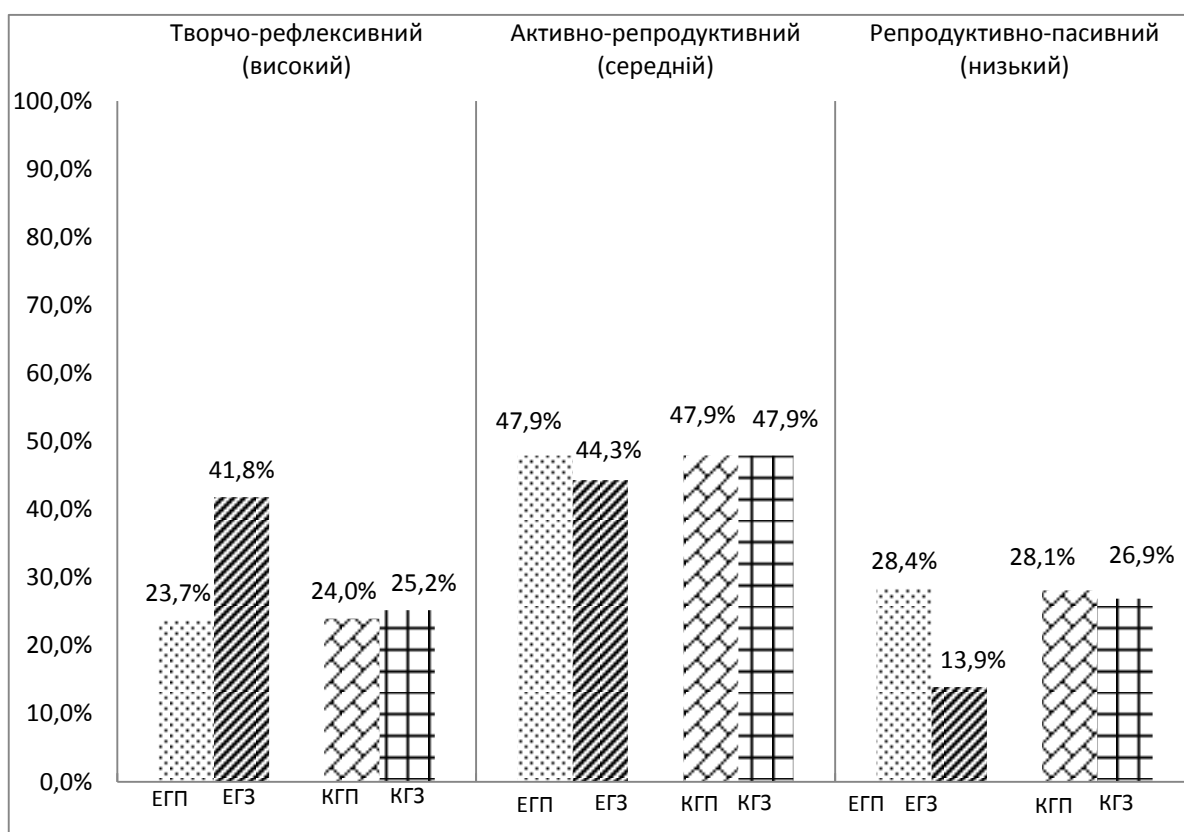

Рис. 3.1 Узагальнений рівень вихованості громадянської ініціативності старшокласників експериментальної та контрольної груп на констатувальному та контрольному етапах експерименту

Примітка: У представленій вище гістограмі значення умовних скорочень такі:

ЕГП - результат експериментальної групи на початку експерименту;

ЕГЗ – результат експериментальної групи по завершенні експерименту;

КГП – результат контрольної групи на початку експерименту;

КГЗ – результат контрольної групи по завершенні експерименту.

Тепер визначимо достовірність отриманих даних під час контрольного етапу експерименту за критерієм χ^2 Пірсона. Зауважимо, що члени кожної вибірки старшокласників (контрольна та експериментальна групи) незалежні між собою, а властивість (вихованість громадянської ініціативності) виміряна за шкалою порядку, яка має три категорії: творчо-рефлексивний (високий), активно-репродуктивний (середній), репродуктивно-пасивний (низький) рівні ($i=3$).

Для обрахунків скористаємось емпіричними даними про загальний рівень вихованості громадянської ініціативності старшокласників експериментальних і контрольних груп на констатувальному та контрольному етапах дослідно-експериментальної роботи, наведеними у таблиці 3.4. Обрахуємо значення показників *всередині кожної групи* на констатувальному і контрольному етапах експерименту.

Спочатку сформулюємо нульову і альтернативну гіпотези для перевірки виявлених відмінностей у рівнях вихованості громадянської ініціативності старшокласників *експериментальної групи*:

H_0 : Рівні вихованості громадянської ініціативності учнів старших класів експериментальної групи на констатувальному та контрольному етапах експерименту не мають істотних відмінностей

H_1 : Рівні вихованості громадянської ініціативності учнів старших класів експериментальної групи на констатувальному та контрольному етапах експерименту істотно різняться

Для кожного із рівнів вихованості громадянської ініціативності *старшокласників експериментальної групи* обрахуємо емпіричне значення критерію за формулою:

$$\chi^2_{\text{емп}} = \sum_i \frac{(n_i - n'_i)^2}{n'_i}$$

- де n_i – значення показника старшокласників експериментальної групи на *констатувальному етапі* експерименту;
- n'_i – значення показника старшокласників експериментальної групи на *контрольному етапі* експерименту.

Підставимо значення показників:

- для *творчо-рефлексивного (високого)* рівня: $(67 - 118)^2 : 118 = 22,04$
- для *активно-репродуктивний (середній)* рівня: $(135 - 125)^2 : 125 = 0,8$
- для *пасивно-репродуктивного* рівня: $(80 - 39)^2 : 39 = 43,1$

Тепер знаходимо $\chi^2_{\text{емп}}$ (емпіричне значення) критерію:

$$\chi^2_{\text{емп}} = 22,04 + 0,8 + 43,1 = 65,94$$

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} = 65,94 > 7,81 = \chi^2_{\text{кр}}$, то нульову гіпотезу спростовуємо і приймаємо альтернативну гіпотезу, тобто ***рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників експериментальної групи на констатувальному та контрольному етапах експерименту істотно різняться.***

Сформулюємо нульову і альтернативну гіпотези для перевірки виявлених відмінностей у рівнях вихованості громадянської ініціативності старшокласників *контрольної* групи:

H_0 : Рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників контрольної групи на констатувальному та контрольному етапах експерименту не мають істотних відмінностей

H_1 : Рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників контрольної групи на констатувальному та контрольному етапах експерименту істотно різняться

Аналогічно обраховуємо значення показників на констатувальному та контрольному етапі експерименту ***для контрольної групи:***

Підставимо значення показників:

- для *творчо-рефлексивного (високого)* рівня: $(67 - 70)^2 : 70 = 0,13$
- для *активно-репродуктивний (середній)* рівня: $(134 - 134)^2 : 134 = 0$
- для *пасивно-репродуктивного* рівня: $(78 - 75)^2 : 75 = 0,12$

Тепер знаходимо $\chi^2_{\text{емп}}$ (емпіричне значення) критерію:

$$\chi^2_{\text{емп}} = 0,13 + 0 + 0,12 = 0,25$$

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} = 0,25 < 7,81 = \chi^2_{\text{кр}}$, то немає підстав відкидати нульову гіпотезу, тобто ***рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників контрольної групи на констатувальному та контрольному етапах експерименту не мають істотних відмінностей.***

Отже, перевірка достовірності отриманих експериментальних даних за допомогою критерію χ^2 Пірсона підтвердила ефективність розробленої функціонально-змістової моделі та визначених педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Зважаючи на позитивні результати педагогічного експерименту, для класних керівників старших класів нами підготовлено до друку методичний посібник “Громадянська ініціативність”. Крім цього, узагальнені результати дослідно-експериментальної роботи стали основою науково-методичного посібника “Виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності”, а також висвітлені на сторінках всеукраїнського журналу “Рідна школа” (№12 за 2013 рік).

Популяризація проміжних результатів дослідно-експериментальної роботи здійснювалась під час навчального семінару “Сучасні підходи до виховання громадянської ініціативності учнів” (14.11.2012), методичного практикуму “Особливості прояву громадянської ініціативності у місцевій громаді” (19.12.2012), майстер-класу “Вчимося виховувати ініціативних громадян” (13.02.2013), науково-методичного семінару “Виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності” (27.03.2013).

У підсумку можемо дійти висновку про те, що, зважаючи на позитивні результати апробації у ході педагогічного експерименту функціонально-змістової моделі та педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, вдалося досягти мети та вирішити всі завдання дисертації.

Висновки до третього розділу

У розділі представлено хід і висвітлено результати педагогічного експерименту (формульованого та контрольного етапів), зокрема – висвітлено особливості впровадження функціонально-змістової моделі та реалізації педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Передбачалося, що цілісність функціонально-змістової моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності забезпечується реалізацією визначених та обґрунтованих *педагогічних умов* виховання досліджуваної якості.

Згідно з *першою* педагогічною умовою – “програмно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності” – на основі використання програмно-цільового методу було розроблено цільову виховну програму “Сім днів на тиждень” та цільовий проект “Одинадцять сходинок до успіху”, які спрямовувалися на упорядкування всіх виховних впливів для досягнення мети й вирішення завдань виховання громадянської ініціативності учнів та сприяння проявам цієї інтегрованої якості на суспільному та особистісному рівнях.

Отже, результатом реалізації першої педагогічної умови стало програмно-методичне забезпечення двох наступних педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників.

Упровадження *другої* педагогічної умови – “педагогічна підтримка проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності” – забезпечувало максимальну реалізацію потенційних можливостей старшокласників у пошуку ними нових способів розв’язання суспільно значущих проблем, надання допомоги у плануванні діяльності щодо реалізації власних ініціатив, стимулювало активність учнівської молоді у суспільно корисній діяльності, заохочувало рефлексію старшими підлітками результатів

здійснення ними ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства.

Це досягалось шляхом запровадження цільової виховної програми “Сім днів на тиждень”, мета якої – сприяння проявам громадянської ініціативності учнівської молоді на суспільному рівні на основі взаємодії учнів, учителів, батьків та місцевої громади, а також співпраці із громадськими організаціями, органами державної влади та місцевого самоврядування. При цьому забезпечувалась педагогічна підтримка старшокласників у спільному з ними пошуку певних способів ініціативних дій, у створенні умов для вибору та самостійного прийняття рішень на основі стимулювання рефлексивних здібностей учнівської молоді.

Під час реалізації зазначеної програми апробовано алгоритм прояву ініціативності, який передбачає таку послідовність дій: оцінити обставини; зорієнтуватись, що потребує зміни; запропонувати шляхи вирішення проблеми (висунути ініціативу, поставити мету); продумати, яким чином можна досягти поставленої мети (реалізувати запропоновану ініціативу), спланувати дії; проявити вольові зусилля для самостійної діяльності, взяти на себе відповідальність за свої дії та вчинки.

Реалізація *третьої* педагогічної умови – “сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників” – забезпечувалась конкретизацією виховних впливів щодо посилення внутрішніх чинників саморозвитку старшокласниками громадянської ініціативності. Таке посилення досягалось завдяки упровадженню цільового проекту “Одинадцять сходинок до успіху”, який структурно представлений функціональними модулями-“сходінками” (“Я – успішний активний учень”, “Я і моя сім’я”, “Я – здорова людина”, “Я – друг”, “Я – волонтер”, “Я – мешканець свого міста”, “Я – лідер”, “Я – толерантна особистість”, “Я – громадянин демократичного суспільства”, “Я – культурна особистість”, “Я – активний та ініціативний громадянин України”).

Діяльність старших підлітків щодо власного зростання як ініціативних, самостійних і відповідальних суб’єктів суспільного життя організовувалась

відповідно до правил-імперативів як орієнтирів-завдань для самостійної діяльності та набуття мотиваційно-ціннісного й комунікативно-поведінкового досвіду. У межах кожного модуля-“сходинки” дотримувались інтереси самовизначення старшокласників у певних видах діяльності, надавалась свобода вибору та створення індивідуальної траєкторії участі у спільних справах. Результати особистісних досягнень старшокласників фіксувались ними в “Портфоліо успішності”.

Ефективність реалізації педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників забезпечувалась завдяки використанню *методів* створення виховних ситуацій, методів педагогічної підтримки, методів організації діяльності, методів стимулювання та методу портфоліо.

Продуктивними *формами* виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності стали “Метаплан”, проект, круглий стіл, диспут, дебати, ділова гра, тренінг, квест, флешмоб, акція, перфоманс, інтернет-медіа-міст, “Портфоліо успішності”, “мозковий штурм”, “Мікрофон”, “Дерево рішень”, тренінги, “філософські студії”.

Результативність розробленої функціонально-змістової моделі та обґрунтованих педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності доведено кількісно-якісними змінами рівнів вихованості означеної якості в учнівської молоді. За даними контрольного діагностування, кількість старшокласників ЕГ, які виявили репродуктивно-пасивний (низький) та активно-репродуктивний (середній) рівні, зменшилась відповідно на 14,5 % та 3,6 %. Натомість, на 18,1 % зросла кількість учнів ЕГ з творчо-рефлексивним (високим) рівнем вихованості громадянської ініціативності. Позитивна динаміка рівнів вихованості громадянської ініціативності старшокласників КГ не перевищує 1,2 %. Вірогідність отриманих даних засвідчена за допомогою критерію χ^2 Пірсона.

Зміст розділу висвітлено у таких публікаціях автора: [143; 145; 146; 149; 150; 152; 153].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано новий підхід до вирішення актуальної проблеми виховання громадянської ініціативності, що полягає у розробленні й апробуванні функціонально-змістової моделі та педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників ЗНЗ у позакласній діяльності. Результати дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання завдань і стали підставою для формулювання таких висновків.

1. На основі аналізу філософсько-політологічних, соціологічних, психологічних та педагогічних наукових джерел уточнено:

– зміст поняття “громадянська ініціативність” стосовно старшокласника як інтегрованої якості особистості, що характеризується усвідомленням способів генерування громадянських ініціатив та власних потенційних можливостей для їх здійснення, прагненням самореалізації у процесі досягнення самостійно поставлених суспільно значущих цілей, надситуативною активністю у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життя громадянського суспільства;

– сутність виховання громадянської ініціативності старшокласників як цілеспрямованої педагогічної взаємодії, що забезпечує усвідомлення учнівською молоддю важливості генерування й реалізації громадянських ініціатив для демократичного розвитку країни, своїх здібностей і можливостей у цьому аспекті, опанування способів прояву ініціативності в усіх сферах суспільного життя та набуття досвіду реалізації вихованцями суспільно корисних ініціатив у різних видах діяльності громадянського спрямування, а також самовиховання цієї інтегрованої якості громадянина.

2. Виокремлено когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-практичний компоненти громадянської ініціативності старшокласників, визначено критерії й показники вихованості громадянської ініціативності учнів старших класів.

Показниками критерію “розуміння сутності громадянської

ініціативності”, який відповідає когнітивному компоненту громадянської ініціативності учнів старших класів, є: усвідомлення сутності громадянської ініціативності як інтегрованої якості громадянина, уявлення про способи генерування й реалізації суспільно значущих ідей, знання про власні потенційні можливості для прояву громадянської ініціативності у різних сферах суспільного життя.

Показниками критерію “спрямованість на активну й самостійну реалізацію власних ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства”, що відповідає емоційно-ціннісному компоненту громадянської ініціативності старшокласників, є: ціннісне ставлення до проявів ініціативності у громадській діяльності, прагнення ініціювати творчі шляхи розв’язання суспільно значущих проблем, бажання здійснювати процедуру власного зростання як ініціативного й діяльного громадянина.

Показниками критерію “саморегуляція власної громадянської активності й ініціативності”, який відповідає діяльнісно-практичному компоненту громадянської ініціативності учнівської молоді, визначено: вміння генерувати суспільно корисні ідеї, активність і самостійність у реалізації суспільно значущих ініціатив, досвід саморозвитку як ініціативного й діяльного громадянина.

Схарактеризовано творчо-рефлексивний (високий), активно-репродуктивний (середній) та репродуктивно-пасивний (низький) рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників.

3. Розроблено функціонально-змістову модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, яка забезпечує системність виховної взаємодії та містить концептуально-змістовий (мета, завдання, методологічні підходи, компоненти громадянської ініціативності, зміст виховної взаємодії), процесуально-діяльнісний (суб’єкти та принципи виховної взаємодії, педагогічні умови, методи, форми виховання) та аналітико-результативний (критерії, показники та рівні вихованості громадянської ініціативності старшокласників, а також очікуваний результат) блоки

досліджуваного процесу.

4. Обґрунтовано та апробовано педагогічні умови виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, дотримання яких забезпечило цілісність упровадження функціонально-змістової моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності: програмно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, педагогічна підтримка проявів громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, сприяння саморозвитку громадянської ініціативності старшокласників.

У межах реалізації першої педагогічної умови розроблено цільову виховну програму “Сім днів на тиждень” та цільовий проект “Одинадцять сходинок до успіху”, які склали основу реалізації решти педагогічних умов. Упровадження означених розробок сприяло впорядкуванню всіх виховних впливів для досягнення мети та вирішення завдань дослідження.

Ефективними щодо виховання громадянської ініціативності старшокласників виокремлено *методи*: створення виховних ситуацій; педагогічної підтримки; організації діяльності; стимулювання; метод портфоліо.

Ефективними *формами* виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності виявилися “Метаплан”, проект, круглий стіл, диспут, дебати, ділова гра, тренінг, квест, флешмоб, акція, перфоманс, інтернет-медіа-міст, “Портфоліо успішності”, “мозковий штурм”, “Мікрофон”, “Дерево рішень”, тренінги, “філософські студії”.

Результати контрольного діагностування засвідчили, що кількість учнів старших класів ЕГ, які виявили репродуктивно-пасивний (низький) та активно-репродуктивний (середній) рівні зменшилась відповідно на 14,5 % та 3,6 %. Натомість, на 18,1 % зросла кількість учнів ЕГ з творчо-рефлексивним (високим) рівнем вихованості громадянської ініціативності. Позитивна ж динаміка у рівнях вихованості громадянської ініціативності старшокласників

КГ не перевищує 1,2 %.

Перевірка достовірності отриманих експериментальних даних за допомогою критерію χ^2 Пірсона підтвердила ефективність розробленої функціонально-змістової моделі та обґрунтованих педагогічних умов виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності.

Дисертація не вичерпує всіх теоретичних та практичних аспектів розглянутої проблеми. *Перспективним* вважаємо вивчення гендерних аспектів виховання громадянської ініціативності учнівської молоді, дослідження потенціалу навчальних дисциплін та ролі позашкільної освіти у цьому аспекті.

Рекомендовано впровадити у педагогічну практику функціонально-змістову модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, діагностичний інструментарій для виявлення стану вихованості громадянської ініціативності учнів старших класів, цільову виховну програму “Сім днів на тиждень”, цільовий проект саморозвитку “Одинадцять сходинок до успіху”, “Портфоліо успішності” для старшокласників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. Деятельность и психология личности / К. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 336 с.
2. Абульханова-Славская К. Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософ.-психол. студії / К. Абульханова-Славская; за заг. ред. В. О. Татенка. – Київ: Либідь, 2006. – 360 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Мировоззренческий смысл и научное значение категории субъекта / К. А. Абульханова-Славская // Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. – М., 1997. – 331 с.
4. Абульханова-Славская К. А. Состояние современной психологии: субъектная парадигма / К. А. Абульханова-Славская // Теория и методология психологии: постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М.: Ин-т психологии РАН», 2007. – С. 428–450.
5. Алексеєнко Т. Ф. Соціальна ініціатива особистості як наукова категорія і як соціально-педагогічне явище // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2013 р. / Ін-т проблем виховання НАПН України; [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника]. – Івано-Франківськ: НАІР, 2014. – Вип. 4. – С. 36–39.
6. Алфімов Д. В. Виховання лідерських якостей учнів у сучасній загальноосвітній школі: монографія / Д. В. Алфімов. – Донецьк: Каштан, 2011. – 352 с.
7. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб., 2001. – 288 с.
8. Антология мировой политической мысли: в 5 т. – Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – 780с.

9. Аристотель. Політика / Аристотель; [ред. Ю. Мороз; пер. з давньогр.]. – [2-ге вид.]. – Київ: Основи, 2003. – 239 с.
10. Бабанский Ю. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: (дидакт. аспект) / Ю. Бабанский. – М.: Педагогика, 1982. – 192 с.
11. Бабкіна М. І. Діяльнісний підхід до процесу формування активної громадянської позиції підлітків / Бабкіна Майя // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: зб. наук. пр. Рівнен. економіко-гуманіт. ін-ту / Рівнен. економіко-гуманіт. ін-ту. – Рівне: РЕГІ, 2008. – Вип. VII, ч. 1. – С. 32–35.
12. Баснін О. С. Політична активність студентства в контексті трансформації суспільних відносин в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Баснін Олександр Сергійович; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2010. – 18 с.
13. Баталіна Г. Я. Система естетичного виховання старшокласників у загальноосвітній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Баталіна Ганна Яківна; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2005. – 22 с.
14. Бекірова А. Р. Формування основ громадянської культури молодших школярів у позаурочній діяльності загальноосвітніх шкіл Автономної Республіки Крим: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Бекірова Аділе Рустамівна; Ін-т проблем виховання НАПН України. – Київ, 2010. – 20 с.
15. Белухин Д. А. Основы личностно ориентированной педагогики: [курс лекций] / Д. А. Белухин. – М.; Воронеж: Ин-т приклад. психологии МОДЭК, 1996. – Ч. 2. – 304 с.
16. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех // Вибрані наукові праці: в 2 т. – Чернівці: Букрек, 2015. – Т. 1. – 840 с.

17. Бех І. Д. Виховання особистості : Підручник / Іван Дмитрович Бех – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
18. Біланюк П. Громадський устрій класу як виховний чинник / П. Біланюк // Шлях виховання й навчання. – 1938. – Ч. 1. – С. 36–42.
19. Білоусов О. С. Громадянська ініціатива в сучасній Україні / О. С. Білоусов // Нова парадигма. – 2008. – Вип. 78. – С. 115–126.
20. Білоусова Н. В. Позаурочна виховна діяльність як умова активізації самовдосконалення молодших підлітків / Н. В. Білоусова // Наук. зап. Ніжин. держ. пед. ун-ту ім. Миколи Гоголя. Серія психол.-пед. науки / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2011. – № 3. – С. 87–91.
21. Бойко А. М. Найвища цінність – людина / А. М. Бойко // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2 (7). – С. 47–55.
22. Бондаревская Е. В. Смысл и стратегия личностно-ориентированого воспитания / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 2001. – № 1. – С. 17–25.
23. Бондаренко І. Ціннісні орієнтири у формуванні державотворчих устремлінь молоді / І. Бондаренко // Шлях освіти. – 1996. – № 2. – С. 15–18.
24. Брушлинский А. В. Психология субъекта / А. В. Брушлинский. – СПб.: Алетейя, 2003. – 272 с.
25. Буюева Л. П. Человек: деятельность и общение / Л. П. Буюева. – М., 1978. – 216 с.
26. Василенко І. В. Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Василенко Ірина Віталіївна; Ін-т проблем виховання АПН України. – Київ, 2009. – 20 с.
27. Ватковська М. Г. Самореалізація особистості в умовах гуманізації системи освіти / М. Г. Ватковська // Наукове пізнання. Методологія та технологія. – 2008. – № 2. – С. 57–59.

28. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава: Полтав. вісн., 1994. – 192 с.
29. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07 / Вербицька Поліна Василівна; Ін-т проблем виховання НАПН України. – Київ, 2010. – 288 с.
30. Веселова В. В. Традиционные и новые ценности в современной системе образования США (1960-е начало 90-х гг.) / В. В. Веселова // Образование: идеалы и ценности / под ред З. И. Равкина. – М.: ИТОП РАО, 1995. – С. 422–480.
31. Выготский Л. С. Этюды по истории поведения: [науч. пособие] / Выготский Л. С., Лурия А. Р. – М.: Педагогика-прес, 1993. – 221 с.
32. Винниченко В. «Бо я – українець»: дайджест-конспект життя і творчості за матеріалами дослідж. Володимира Панченка / В. Винниченко. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 512 с.
33. Власова О. І. Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості / О. І. Власова // Соціальна психологія. – 2005. – № 2. – С. 55–63.
34. Возрастная и педагогическая психология: учеб. для студ. пед. ин-тов / В. В. Давыдов, Т. В. Драгунова, Л. Б. Ительсон [и др.]; под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1979. – 288 с.
35. Волошина Н. М. Соціально-філософський вимір патріотизму сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Волошина Наталія Миколаївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2010. – 22 с.
36. Воронцова Ж. В. Саморозвиток і самореалізація особистості старшокласників у процесі соціалізації / Ж. В. Воронцова // Соціально-педагогічні проблеми підготовки фахівців у вищих навчальних закладах / за заг. ред. В. В. Сагарди, М. В. Опачко. – Ужгород: Ужгород. нац. ун-т, 2003. – С. 42–44.

37. Воспитание детей в школе: новые подходы и новые технологии / П. И. Арапова [и др.]; под ред. Н. Е. Щурковой. – М.: Новая шк., 1998. – 207 с.
38. Джанет Г. Нові потреби громадянської освіти американського суспільства / Джанет Геринг; перекл. Ольга Батіщева // Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої наук.-практ. конф., Острог, 19 черв. 2013 р. / відп. ред. О. С. Батіщева. – Острог: ГО «Центр демократ. лідерства, Нац. ун-т «Ост», 2013. – С. 219–221.
39. Газман О. С. Педагогическая поддержка детей в образовании как инновационная проблема / О. С. Газман // Новые ценности образования: десять концепций и эссе: [сб. ст.] / Ин-т пед. инноваций Рос. акад. образования, Учеб.-воспит. центр «Инноватор»; ред. Н. Б. Крылова, С. А. Ушакин. – М.: Инноватор, 1995. – Вып. 3. – С. 58-63.
40. Гизель И. Мир с Богом человеку / Гизель Иннокентий. – Киев: Тип. Печерской Лавры, 1669. – /30/, 666, /8/, – С. 2.
41. Гнатюк В. М. Управління системою національного виховання учнів загальноосвітньої школи: метод. посіб. / В. М. Гнатюк. – Київ: Оріяни, 1998. – 120 с.
42. Говорун Т. В. Гендерна психологія: [навч. посіб.] / Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджі. – Київ: Академія, 2004. – 307 с.
43. Головатый Н. Ф. Соціологія молодіжи: [курс лекцій] / Н. Ф. Головатый. – Київ: МАУП, 1999. – 224 с.
44. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ: «Либідь», 1997. – 347 с.
45. Грінченко Б. Д. Якої нам треба школи / Б. Д. Грінченко. – Київ, 1912. – 23 с.
46. Громадянин – Держава – Громадянське виховання: антологія / упоряд.: М. П. Рогозін, О. В. Сухомлинська. – Донецьк: Донбас, 2001. – 262 с.

47. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу / М. С. Грушевський. – Київ: Веселка, 1991. – 46 с.
48. Гурій М. Шляхи та способи реалізації завдань громадянського виховання старшокласників Великої Британії / М. Гурій // Молодіжна політика: проблеми і перспективи: зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 трав. 2007 р., Дрогобич / наук. ред. С. Щудло. – Дрогобич: Вимір, 2007. – С. 306–309.
49. Данілова А. П. Педагогічні умови підтримки соціальної ініціативи студентської молоді / А. П. Данілова // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2012 р. / Ін-т проблем виховання НАПН України; [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта та ін.]. – Івано-Франківськ: НАІР, 2013. – Вип. 3. – С. 206.
50. Данілова А. П. Програма формування ініціативності учнівської молоді у добродійній діяльності / А. П. Данілова // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2013 р. / Ін-т проблем виховання НАПН України; [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта та ін.]. – Івано-Франківськ: НАІР, 2014. – Вип. 4. – С. 166–169.
51. Данілова А. П. Розвиток соціальної ініціативи студентської молоді як соціально-педагогічна проблема / А. П. Данілова // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали наук.-практ. конференції: (за результатами н.-д. роботи Ін-ту проблем виховання НАПН України у 2010 р.) / Ін-т проблем виховання НАПН України; за ред. І. Д. Бега, О. В. Мельника. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2011. – Вип. 1. – С. 126–128.
52. Дем'янюк Т. Д. Інноваційні технології духовно-морального виховання особистості у позашкільному закладі / Т. Д. Дем'янюк // Інноватика у

- навчанні та вихованні: часоп. кафедри / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, Ін-т психології і педагогіки. – Рівне: РДГУ, 2014. – Вип. 3. – С. 6–17.
53. Дерев'янка Н. Б. Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Дерев'янка Надія Павлівна; Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2004. – 24 с.
 54. Дерев'янка Н. П. Теоретичні основи системного підходу до формування громадянської культури особистості / Н. П. Дерев'янка // Наук. зап. Тернопіл. держ. пед. ун-ту / Тернопіл. держ. пед. ун-т. – Тернопіль, 2001. – № 4. – С. 7–13.
 55. Державний стандарт базової і повної середньої освіти: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 14 січ. 2004 р. № 24 // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2004. – № 1/2. – С. 5–60.
 56. Дзерович Ю. Педагогіка / Ю. Дзерович. – Львів: Накл. греко-католич. Богослов. акад., 1937. – 240 с.
 57. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: зб. док.: в 2 ч. Ч. 1. – Київ: Столиця, 1998. – 248 с.
 58. Докукіна О. М. Громадянськість особистості та особливості її виховання у молодших школярів / О. М. Докукіна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді / Нац. акад. пед. наук України; Ін-т проблем виховання. – Київ: Пед. думка, 1999. – С. 21–37.
 59. Докукіна О. М. Формування морального досвіду школярів у родинному спілкуванні / О. М. Докукіна // Виховна діяльність сучасної сім'ї: [зб. наук. пр.] / за ред. В. Г. Постового. – Київ: Пед. думка, 2001. – С. 15–22.
 60. Дубровіна І. Рабочая книга школьного психолога: [учеб. пособие] / под ред. И. В. Дубровиной. – М.: Просвещение, 1991. – 303 с.
 61. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук; голов. ред. В. Г. Кремін. – Київ: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

62. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Жабінець Наталія Валеріївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2006. – 22 с.
63. Жизномірська О. Я. Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Жизномірська Оксана Ярославівна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2010. – 277 с.
64. Завалевського Ю. І. Громадянське становлення учнів у процесі виховної діяльності / Ю. І. Завалевський // Рідна шк. – 2005. – № 6. – С. 17.
65. Задерихіна М. Виховання громадянськості школярів у процесі спілкування / М. Задерихіна // Засоби навчальної та науково-дослідницької роботи: зб. наук. пр. / Харків. держ. пед. ін.-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 1997. – Вип. 4. – С. 69–71.
66. Зайченко І. В. Педагогіка: навч. посіб. для студентів вищ. пед. навч. закл. / І. В. Зайченко. – Київ: Освіта України, 2006. – 528 с.
67. Зарицька В. В. Формування у старшокласників здатності до самореалізації: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Зарицька Валентина Василівна; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – 20 с.
68. Збірник наукових праць / ред. В. Г. Кузь; Уман. держ. пед. ін-т ім. П. Г. Тичини. – Київ: Міжнар. фін. агенція, 1998. – 263 с.
69. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – [2-е изд.]. – СПб.: Питер, 2011. – 368 с.
70. Ігнатенко П. Громадянське виховання: історичний аспект / П. Ігнатенко, Л. Крицька // Шлях освіти. – 1997. – № 1. – С. 21–27.
71. Іова В. Ю. Формування громадянської культури особистості: навч.-метод. посіб. / Іова В. Ю., Люріна Т. І. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 172 с.

72. Історія української культури: в 5 т. // Історія культури давнього населення України / за ред. Б. Є. Патона. – Київ: Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 1134 с.
73. Ївженко Ю. В. Проблеми формування соціальної активності молоді у психолого-педагогічній теорії / Ю. В. Ївженко // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2013 р. / Ін-т проблем виховання НАПН України; [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта та ін.]. – Івано-Франківськ: НАІР, 2014. – Вип. 4. – С. 71–73.
74. Калініченко М. М. Прагнення до свободи та демократії як кратологічна потреба громадянського суспільства / М. М. Калініченко // Нова парадигма. – 2005. – Вип. 48. – С. 114–126.
75. Калініченко Т. Розвиток особистості учня у системі вільного виховання / Т. Калініченко // Особистісно орієнтоване навчання і виховання учнівської та студентської молоді: зб. наук. пр. / Криворізь. держ. пед. ун-т. – Кривий Ріг: І.В.І., 2004. – Вип. 5. – С. 70–74.
76. Калин В. К. Классификация волевых качеств / В. К. Калин // Эмоционально-волевая регуляция поведения и деятельности. – Симферополь, 1983. – 215 с.
77. Канішевська Л. В. Виховуємо соціально зрілу особистість: [наук.-метод. посіб.] / Л. В. Канішевська. – Київ: Ін-т проблем виховання АПН України, 2009. – 158 с.
78. Каньоса Н. Г. Мотиви учбово-професійної самореалізації студентів вищих педагогічних навчальних закладів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Каньоса Наталія Григорівна; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2011. – 20 с.
79. Карнаух А. А. Становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства: автореф. дис. ...

- канд. політ. наук: 23.00.03 / Карнаух Анна Анатоліївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2006. – 22 с.
80. Карпинский К. В. Подходы к пониманию субъекта в психологии / К. В. Карпинский // Вестн. Гродн. ун-та. Серия 4: Психология / Гродн. гос. ун-т им. Янки Купалы. – 2006. – № 2. – С. 59–65.
 81. Карчевська О. В. Соціальна ініціативність як умова функціонування громадянського суспільства / О. В. Карчевська // Грані. – 2007. – № 2 (52). – С. 110–113.
 82. Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадянського виховання старшокласників у позакласній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Кендзьор Петро Іванович; Ін-т проблем виховання АПН України. – Київ, 2004. – 20 с.
 83. Кириченко В. Організація занять у «Школі молодіжного лідерства» / В. Кириченко, Г. Ковганич // Заст. дир. шк. – 2013. – № 3. – С. 12–16.
 84. Кириченко Т. В. Психологічні механізми саморегуляції поведінки підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Кириченко Тетяна Василівна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2001. – 20 с.
 85. Киричук О. Громадянське самовизначення: процес і результат системи національного виховання / О. Киричук, І. Тисячник // Українське народознавство і проблеми національного виховання школярів. / АПН України, Прикарпат. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ: [б.в.], 1995. – С. 23–31.
 86. Киричук О. Проблеми національно-громадянського виховання молоді / О. Киричук // Пед. газ. – 1997. – Серп. (№ 8). – С. 11–12.
 87. Коберник О. М. Системний підхід до психолого-педагогічного проектування / О. М. Коберник // Придніпров. наук. вісн. – 1998. – № 45. – С. 38–42.
 88. Ковальова А. В. Проблема самореалізації особистості в системі наук про людину / А. В. Ковальова // Засоби навчальної та науково-

- дослідницької роботи: зб. наук. пр. / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків: ОВС, 2002. – Вип. 17. – С. 34–39.
89. Козлова О. Н. Введение в теорию социального воспитания / О. Н. Козлова. – М.: Интерпракс, 1994. – 208 с.
 90. Колесникова И. А. Педагогическое проектирование: учеб. пособие для высш. учеб. заведений / И. А. Колесникова, М. П. Горчакова-Сибирская; под ред. И. А. Колесниковой. – М: Издат. центр «Академия», 2005. – 288 с.
 91. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) / А. Колодій // Незалежний культурол. часоп. – 2001. – Ч. 21. – С. 6–32.
 92. Комісаренко Н. О. Самореалізація як прояв соціального становлення особистості / Н. О. Комісаренко // Рідна шк. – 2003. – № 1. – С. 23–25.
 93. Кон И. С. Психология ранней юности: [кн. для учителя] / Игорь Семенович Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 254 с.
 94. Конопкин О. А. Осознанная саморегуляция как критерий субъектности / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2008. – № 3. – С. 22–34.
 95. Конституція України [Електронний ресурс]: прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР: [станом на 21.04.2014 р., тлумачення від 15.03.2016 р.] // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Київ, 2016. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page>. – Назва з екрана
 96. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: проект / авт. кол. О. Сухомлинська [та ін.] // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.
 97. Концепція громадянської освіти в Україні // Освіта України. – 2000. – 15 листоп. (№ 46). – С. 12.
 98. Корінна Л. В. Формування громадянських цінностей старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед.

- наук: 13.00.07 / Корінна Людмила Віталіївна; Ін-т проблем виховання НАПН України. – Київ, 2005. – 20 с.
99. Корпач Н.І. Формування громадянської позиції підлітків в процесі соціалізації в дитячих громадських організаціях / Н.І.Корпач // Збірник наукових праць. Соціальна педагогіка. Управління. – Київ, 2007. – Випуск 5. (Ч.1) . – С. 298-302;
 100. Косарева Н. Виховання громадянськості учнів на ідеях української державності / Н. Косарева // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 130–136.
 101. Косенчук О. Г. Соціально-педагогічні умови формування лідерських якостей старшокласників в діяльності учнівського самоврядування: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Косенчук Ольга Геннадіївна; Ін-т проблем виховання НАПН України. – Київ, 2013. – 200 с.
 102. Костомаров М. І. Закон Божий: (книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – Київ, 1991. – 38 с.
 103. Костомаров Микола Іванович (1817–1885) // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті / [авт.-упоряд. О. Матвійчук, Н. Струк; редкол.: В. В. Скопенко, О. В. Третьак, Л. В. Губерський та ін.]. – Київ: Світ Успіху, 2005. – С. 191–192.
 104. Костюк Г. Вікова психологія / за ред. Г. С. Костюка. – Київ: Рад. шк., 1976. – 270 с.
 105. Кочерга И. В. Социально-педагогическая поддержка педагогов среднего профессионального образования с синдромом эмоционального выгорания: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Кочерга Ирина Владимировна; Адыгейс. гос. ун-т. – Майкоп, 2007. – 25 с.
 106. Кратко М. З когорти славетних: Микола Гулак / М. Кратко // Світогляд. – 2009. – № 3. – С. 4–8.

107. Криворізька загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 65 [Електронний ресурс]: [сайт]. – Кривий ріг, 2016. – Режим доступу: <http://kzsh65.dnepredu.com/>. – Назва з екрана.
108. Крицька Л. Громадянське виховання учнів у світлі Конституції України / Л. Крицька // Рідна шк. – 1997. – № 3/4. – С. 29–33.
109. Кузнецова Т. В. Технологии реализации программно-целевого подхода к формированию личности в системе непрерывного социально-культурного образования / Т. В. Кузнецова. – М., 2009. – 103 с.
110. Куліш П. О. Виховання дітей / П. О. Куліш // Правда. – 1870. – Ч. 2. – С. 68–73.
111. Куликова Л. Н. Саморазвитие ребёнка в детской организации: психолого-педагогические возможности / Л. Н. Куликова. – Хабаровск: ИПРА, 1997. – 218 с.
112. Кутьев В. О. Внеурочная деятельность школьников: [пособие для клас. рук.] / В. О. Кутьев. – М.: Просвещение, 1988. – 287 с.
113. Кучинська І. О. Виховання громадянськості в Україні (друга половина ХІХ – ХХ ст.): монографія / І. О. Кучинська. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – 196 с.
114. Лавриненко Н. Категорії «соціальність», «духовність» і «моральність» в сучасній педагогічній науці / Н. Лавриненко // Шлях освіти. – 2004. – № 1. – С. 7–11.
115. Лисенко-Гелемб'юк К. М. Саморегуляція як чинник соціалізації особистості: історія і сучасний погляд на проблему / Лисенко-Гелемб'юк К. М. // Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України; за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2009. – Т. ХІ, ч. 1. – С. 254–263.
116. Ліга старшокласників Черкаської області [Електронний ресурс]: [сайт]. – Черкаси, 2016. – Режим доступу: <http://liga.ed-sp.net/>. – Назва з екрана.

117. Ліхневська Т. А. Громадянське виховання учнівської молоді США: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ліхневська Тетяна Анатоліївна; Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2009. – 19 с.
118. Лодатко Є. О. Моделювання освітніх систем в контексті ціннісної орієнтації соціокультурного простору / Є. О. Лодатко // Вісн. Черкас. ун-ту. Серія: Пед. науки / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007. – Вип. 112. – С. 32–40.
119. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. Т. 2 / Джон Локк. – М.: Мысль, 1985. – 560 с.
120. Логвіненко В. Г. Методична система формування пізнавальної самостійності студентів технічних спеціальностей в процесі вивчення інформаційно-комунікативних технологій / В. Г. Логвіненко // Теорія та методика навчання фундаментальних дисциплін у вищій школі: зб. наук. пр. / Криворіз. нац. ун-т. – Кривий Ріг: Видав. від. НацМетАУ, 2005. – С. 190–195.
121. Локшина О. І. Зміст шкільної освіти в країнах Європейського Союзу: (теорія і практика): монографія / О. І. Локшина. – Київ: Богданова А.М., 2009. – С. 161-165.
122. Лукашевич М. П. Становлення понять «громадянськість» і «громадянський розвиток» в основних психологічних теоріях / М. П. Лукашевич // Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Вип. 23. – С. 354–365.
123. Лущикова Д. В. Психологічні складові схильності особистості до само змінювання: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Лущикова Діана Вікторівна; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2009. – 22 с.

124. Макаренко А. С. Методика організації виховального процесу / А. С. Макаренко. – М.: Просвещение, 1988. – 190 с.
125. Макеева Т. В. Концепция педагогики индивидуальности в русле оказания педагогической поддержки школьникам / Т. В. Макеева // Ярослав. пед. вестн. – 2002. – № 4 (33). – С. 1–13.
126. Малазонія С. В. Психологічні засоби формування у майбутнього педагога здатності до довільної саморегуляції поведінки: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Малазонія Світлана Валеріївна; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2004. – 20 с.
127. Мальцева Т. Є. Формування громадянської культури особистості в українській школі: сучасний стан та перспективи / Т. Є. Мальцева // Освіта Донбасу. – 2003. – № 5/6. – С. 84–87.
128. Манвелівська середня загальноосвітня школа Васильківського району Дніпропетровської області: [Електронний ресурс]: [сайт]. – Режим доступу: <http://school626.klasna.com/>. – Назва з екрана.
129. Манько В. А. Педагогічні умови формування пізнавальної ініціативності старшокласників у процесі навчання / В. А. Манько // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. пр. / Запоріз. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти. – Запоріжжя: Запоріз. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, 2008. – Вип. 48. – С. 197–204.
130. Маринець Н. В. Теоретико-методологічні проблеми дослідження життєвого потенціалу особистості / Н. В. Маринець // Вища освіта України. – 2009. – № 2. – С. 90.
131. Маслоу А. Самоактуалізація личности и образования / Абрахам Маслоу пер. с англ. Г. Балл; Ин-т психологии АПН Украины и др.. – К.; Донецк, 1994. – 52с.
132. Мерзлякова О. Л. Психологічні чинники саморозвитку старшокласників та шляхи активізації цього процесу в умовах навчання / О. Л. Мерзлякова // Проблеми сучасної психології: зб. наук.

- пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. 3. – С. 263–275.
133. Методика воспитательной работы / под ред. Л. И. Рувинского. – М., 1989. – 55 с.
 134. Михеев В. И. Моделирование и методы теории замерений в педагогике / В. И. Михеев. – [3-е изд., стереотип.]. – М.: КомКнига, 2006. – 200 с.
 135. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. – [4-е вид.] – Київ: [б. в.], 2003. – 615 с.
 136. Монахов В. М. Педагогическое проектирование – современный инструментарий дидактических исследований / В. М. Монахов // Школ. технологии. – 2001. – № 5. – С. 14–19.
 137. Москаленко В. В. Социализация личности (философский аспект) / В. В. Москаленко. – Киев: Вища шк., 1986. – 200 с.
 138. Москвіна Т. Ф. Погляди Івана Огієнка та його сподвижників щодо розвитку національної системи освіти / Т. Ф. Москвіна // Огієнко Іван і сучасна наука та освіта. Серія: Історична та філологічна: наук.зб. / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т; за ред. Сохацької Є. І. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2009. – Вип. VI. – С. 110–114.
 139. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество, юность / В. С. Мухина. – М.: Издат. центр «Академия», 2002. – 456 с.
 140. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів: монографія / Г. А. Назаренко. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. – 394 с.
 141. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні: [проект] // Освіта України. – 2004. – 3 груд. (№ 94). – С. 6–10.

142. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки: [затв. Указом Президента України від 25 черв. 2013 р. № 344/2013] // Шк. б-ка плюс. 2013. – Листоп. (№ 21/22). – С. 11–26.
143. Нємцева Т. О. Виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності: з досвіду роботи ЗОШ № 65 м. Дніпропетровська / Нємцева Т. О. // Гуманітарний корпус: [зб. наук. ст. з акт. проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. – Вип. 5. – 226 с.
144. Нємцева Т. О. Виховання у старшокласників громадянської ініціативності як педагогічна проблема / Нємцева Т. О. // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2012. – № 7. – С. 165–172.
145. Нємцева Т. О. Волонтерська діяльність як засіб виховання громадянської ініціативності старшокласників / Нємцева Т. О. // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2015. – Вип. 3. – С.
146. Нємцева Т. О. Громадянська ініціативність: виховні можливості позакласної діяльності зі старшокласниками / Нємцева Т. О. // Зб. наук. пр. Міжнар. ун-ту упр. персоналом / Міжнар. ун-т упр. персоналом. – Київ: Персонал, 2012. – Вип. 7. – С. 373–377.
147. Нємцева Т. О. Інноваційні форми роботи зі старшокласниками загальноосвітніх навчальних закладів з метою виховання громадянської ініціативності / Нємцева Т. О. // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матеріали XVII Всеукр. наук.-практ. конф. / ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький: Вид-во ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди», 2015. – С. 164–167.
148. Нємцева Т. О. Критерії, показники та рівні формування громадянської ініціативності старшокласників / Нємцева Т. О. // Психолого-

- педагогічні проблеми сільської школи: зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. – Вип. 54. – С. 123–134.
149. Нємцева Т. О. Сучасні підходи до виховання громадянської ініціативності старшокласників : наук.- метод. посіб. / Т. О. Нємцева . – Черкаси : ЧОПОПП, 2014. – 120с.
 150. Нємцева Т. О. Організаційно-методичне забезпечення виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності / Нємцева Т. О. // Вісн. Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Серія: Пед. науки / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – 2016. – № 1. – С. 78-82.
 151. Нємцева Т. О. Педагогічні умови виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності / Нємцева Т. О. // Рідна шк. – 2013. – № 12. – С. 66–70.
 152. Нємцева Т. О. Реалізація програмно-цільового підходу до виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності / Нємцева Т. О. // Рідна шк. – 2013. – № 12. – С. 17–22.
 153. Нємцева Т. О. Шляхи розвитку конкурентноспроможної особистості учня громадсько-активної школи / Нємцева Т. О. // Світ виховання. – 2010. – № 4. – С. 44–45.
 154. Никифорова Л. А. Особистість і форми її самореалізації: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Никифорова Лілія Анатоліївна; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 22 с.
 155. Нікітіна Н. П. Громадянська позиція особистості в системі громадянського виховання / Н. П. Нікітіна // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. пр. / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Вид. Г. С. Прокопенко, 2004. – Вип. 21. – С. 156–161.
 156. Нова українська школа. Простір освітніх можливостей [Електронний ресурс]: [проект концепції] / М-во освіти і науки України. – 2016. –

Режим доступу:

<http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/08/21/2016-08-17-3-.pdf>. – Назва з екрана.

157. Окушко Т. К. Формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому громадському об'єднанні / Т. К. Окушко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. / Кіровогр. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. – Кіровоград: Імекс-ЛТД. – 2013. – Вип. 17, кн. 2. – С. 44–52.
158. Оришко С. П. Патріотичне виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Оришко Світлана Петрівна; Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2010. – 20 с.
159. Оржеховська В. М. Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, моделі: [практ.-зорієнт. навч. посіб.] / В. М. Оржеховська, В. І. Кириченко, Г. Г. Ковганич. – Харків: Вид-во Точка, 2007. – 192 с.
160. Осадчий І. Г. Концепція громадянського виховання учнів у системі загальної середньої освіти України: авт. проект: [Електронний ресурс] / І. Г. Осадчий // Народна освіта. – 2015. – Вип. № 2 (26). – Режим доступу: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3324. – Назва з екрана.
161. Осницький А. К. Деятельностное и личностное в проявлениях субъекта / А. К. Осницький // Субъектный подход в психологии / под ред. А. Л. Журавлева, В. В. Знакова, З. И. Рябикиной [и др.]. – М.: Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 314–324.
162. Основні шляхи формування соціальної відповідальності вихованців шкіл-інтернатів для дітей-сиріт: метод. рек. / уклад.: Л. С. Дробот, Б. С. Кобзар, Є. П. Постовойтов. – Київ: ІЗМН, 1997. – С. 18–19.

163. Остапенко А. А. Моделирование многомерной педагогической реальности: теория и технологии / А. А. Остапенко. – М.: Нар. образование, 2005. – 384 с.
164. Патнам Р. Д. Творення демократії / Р. Д. Патнам. – Київ: Основа, 2001. – 302 с.
165. Пащенко Т. М. Самостійність як риса особистості / Т. М. Пащенко // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. / Ін-т інновац. технол. змісту освіти АПН України. – Київ: [б.в.], 2004. – Вип. 36. – С. 285–293.
166. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. – Київ: Пед. думка, 2001. – 514 с.
167. Петренко І. В. Особливості саморегуляції довільної активності у школярів із різними навчальними досягненнями / І. В. Петренко // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ: ТРОЯ, 2008. – Вип. 36. – С. 266–275.
168. Писання Маркіяна Шашкевича / видав М. Возняк. – Львів, 1912. – 145 с.
169. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: [уч. для студ. пед. вузов]: в 2 кн. / Подласый И. П. – М.: Гумманит. издат. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
170. Погоріла І. О. Організаційно-педагогічні умови становлення виховних систем сучасних гімназій: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Погоріла Ірина Олегівна; Ін-т проблем виховання АПН України. – Київ, 2005. – 20 с.
171. Подолянко Л. А. Свобода особистості як форма її самореалізації (історико-філософський аспект): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Подолянко Леонід Андрійович; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2002. – 20 с.
172. Поздняков В. Про витоки і сутність цілісного суспільствознавчого знання / В. Поздняков // Матеріали звітної наукової конференції, 26–

- 28 березня 2002 р. / Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2002. – Ч. 1. – С. 95–96.
173. Позняк С. І. Уявлення школярів про громадянина і формування в них громадянської компетентності / С. І. Позняк // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 4. – С. 83–9 .
 174. Полоцький С. Обід душевний. Вечеря душевна / С. Полоцький // Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упоряд. О. О. Любар. – Київ: Знання, 2003. – С. 95–100.
 175. Пономаренко Л. П. Особенности ценностных ориентаций студенческой молодежи с позиций мотивационно-смысловой теории ценностей Ш. Шварца / Л. П. Пономаренко // Наука і освіта. – 2004. – № 6/7. – С. 224–227.
 176. Поплужний В. Л. Патріотичні почуття і їх формування в школярів / В. Л. Поплужний // Педагогіка і психологія: вісн. акад. пед. наук України. – 1993. – № 1. – С. 14–17.
 177. «Поучення» Володимира Мономаха // Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упоряд. О. О. Любар; ред. В. Г. Кремень. – Київ: Знання, 2003. – С. 40–42.
 178. Про вищу освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII: [станом на 24 груд. 2015 р.] // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Київ, 2015. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page>. – Назва з екрана.
 179. Про загальну середню освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 13.05.1999 р. № 651-XIV // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Київ, 2016. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/651-14>. – Назва з екрана.
 180. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та Методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх

навчальних закладах [Електронний ресурс]: наказ М-ва освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641 // Міністерство освіти і науки України: офіц. веб-сайт. – Київ, 2015. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ru/about-ministry/normative/4068>. – Назва з екрана. – Додатки: Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді; Заходи щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді; Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах.

181. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс]: наказ М-ва у справах сім'ї, молоді та спорту, М-ва освіти і науки України, М-ва оборони України, М-ва культури і туризму України від 27.10.2009 № 3754/981/538/49 // Освіта.ua. – 2016. – <http://osvita.ua/legislation/other/5397/>. – Назва з екрана.
182. Про освіту [Електронний ресурс]: Закон України із змінами від 11 черв. 2008 р. № 1060-XII / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://www.osvita.org.ua/pravo/law_00/. – Назва з екрана.
183. Про основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України [Електронний ресурс]: Наказ М-ва освіти і науки України № 1243 від 31 жовт. 2011 р. // Освіта.ua. – 2016. – http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565/. – Назва з екрана.
184. Про професійно-технічну освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 10.02.1998 р. № 103/98-ВР // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Київ, 2015. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.
185. Прокопович Ф. Духовний регламент / Ф. Прокопович // Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упоряд. О. О. Любар. – Київ: Знання, 2003. – С. 114–122.

186. Прудникова О. В. Людський вимір у сучасному концепція соціального прогресу (філософсько-історичний аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Прудникова Олена Вікторівна; Харків. ун-т повітр. сил ім. Івана Кожедуба. – Харків, 2007. – 19 с.
187. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. – Київ: Академвидав, 2006. – 424 с.
188. Психологический словарь / под. общ. ред. А. Петровского, М. Ярошевского. – [2-е изд. испр. и доп.]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
189. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник / уклад. М. В. Лемак, В. Ю. Петрище. – [2-е вид., виправл.]. – Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. – 616 с.
190. Радул В. В. Соціально-педагогічна зрілість : [навч.-метод. посіб. для студентів вищ. навч. закл.] / Валерій Вікторович Радул. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2002. – 243 с.
191. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб.: Питер, 2000. – 656 с.
192. Реан А. А. Психология изучения личности: учеб. пособие / А. А. Реан. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 288 с.
193. Реан А. А. Социальная педагогическая психология: [учеб. пособие] / А. А. Реан, Я. Л. Коломенський. – СПб., 1999. – 45 с.
194. Рехтета Л. О. Громадянське виховання учнів основної школи в позаурочній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Рехтета Любов Олександрівна; Ін-т проблем виховання АПН України. – Київ, 2003. – 20 с.
195. Роджерс К. Свобода учится: монография / Карл Роджеос, Джером Фрейберг; [пер. с англ. А. Б. Орлова и др.]; науч. ред. А. Б. Орлов. – М.: Смысл, 2002. – 527 с.

196. Рожков М. І. Развитие самоуправления в детских коллективах: учеб. метод. пособие / М. И. Рожков. – М.: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 2002. – 206 с.
197. Розенберг А. Біля джерел громадянського виховання / А. Розенберг // Рідна шк. – 2001. – № 4. – С. 52–54.
198. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
199. Руденко Ю. Д. Концепція формування світогляду громадянина України / Ю. Д. Руденко // Освіта. – 1996. – 20 листоп. – С. 5.
200. Рудик П. А. Психология / П. А. Рудик. – М.: Учпедгиз, 1995. – 428 с.
201. Русова С. Моральні завдання сучасної школи / С. Русова // Рідна шк. – 1938. – Ч. 7. – С. 109–113.
202. Русова С. Ф. Нова школа / С. Ф. Русова // Світло. – 1914. – Кн. 7/8. – С. 3–16.
203. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2 т., Т. 2 / Ж.-Ж. Руссо; сост. А. Н. Джуринский; под. ред. Г. Н. Джибладзе. – М.: Педагогика, 1981. – 336 с.
204. Савченко К. В. Розвиток вольових якостей молодших школярів як умова їх навчальної успішності: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Савченко Катерина Віталіївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2007. – 20 с.
205. Садова М. А. Психологічні складові потенціалу самореалізації особистості / Мирослава Анатольевна Садова // Вісн. Одес. нац. ун-ту. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2009. – Вип. 17, т. 14. – С. 102–109.
206. Сапріяничук А. П. Соціальна ініціатива особистості як суттєва риса її суспільної активності / А. П. Сапріяничук // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. Серія: Пед. науки / Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – 2010. – Вип. 54. – С. 158–161.

207. Сахневич І. Д. Формування громадянського самовизначення молоді як історико-педагогічна проблема / І. Д. Сахневич // Антон Макаренко і сучасність: зб. наук. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка; за ред. проф. Левківського М. В. – Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 103–114.
208. Сахневич І. Д. Формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Сахневич Ірина Дем'янівна; Житомир. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – Київ, 2010. – 20 с.
209. Селевко Г. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. / Г. Селевко. – М.: НИИ школ. технологий, 2006– . – Т. 1. – 2006. – 816 с.
210. Селиванов В. С. Основы общей педагогики: Теория и методика воспитания: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В. А. Сластенина. – М.: Издат. центр «Академия», 2000. – 336 с.
211. Сігова А. Г. Педагогічні умови формування громадянської позиції студентської молоді: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Сігова Ануш Геннадіївна; Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. – Київ, 2008. – 267 с.
212. Сидоренко Н. І. Особистісні аспекти усвідомленої саморегуляції поведінки майбутніх педагогів / Н. І. Сидоренко // Наука і освіта. – 2004. – № 6. – С. 264–267 .
213. Сидоренко Н. І. Розвиток усвідомленої саморегуляції довільної активності майбутніх вчителів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Сидоренко Наталія Іванівна; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2005. – 178 с.
214. Сковорода Г. С. Вдячний єродій / Г. С. Сковорода // Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упоряд. О. О. Любар. – Київ: Знання, 2003. – С. 122–129.

215. Слободчиков В. И. Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры / В. И. Слободчиков // Новые ценности образования: культурные модели школ. – М.: Смысл, 1997. – Вып. 7: Инноватор Bennett Colledge. – С. 34–52.
216. Слободчиков В. Основы психологической антропологии. Психология человека. Введение в психологию субъективности: учеб. пособ. для вузов / В. Слободчиков, Е. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 2000. – 384 с.
217. Смотрицький Мелетій (бл. 1578–1634). Тренос // Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / за ред В. Кременя. – Київ, 2005. – С. 74–75.
218. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. – Київ: «ЕксОб», 2004. – 304 с.
219. Союз старшокласників «Лідер» [Електронний ресурс]: [сайт] молодіжної громадської організації міста Вінниці. – Вінниця, 2016. – Режим доступу: <http://lider.edu.vn.ua/dialnist.html>. – Назва з екрана.
220. Старинська О. В. Інтелектуальна ініціативність та рівень розвитку інтелекту дитини / О. В. Старинська // Зб. наук. пр. Бердян. держ. пед. ун-ту. Серія: Психол. науки / Бердян. держ. пед. ун-т. – Бердянськ: [б.в.], 2006. – С. 12–21.
221. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки [Електронний ресурс]: затв. Указом Президента України від 13 жовт. 2015 р. № 580/2015 // Освіта.ua. – 2016. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/pozashk_osv/48106/print/. – Назва з екрана.
222. Сухомлинська О. В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 105–111.
223. Сухомлинский В. О воспитании / В. А. Сухомлинский. – М.: Политиздат, 1982. – 270 с.

224. Сущенко Т. І. Позашкільна педагогіка: навч. посіб. / Т. І. Сущенко. – Київ: ІСДО, 1996. – 144 с.
225. Тараненко І. Громадянська освіта в Україні: стан та перспективи розвитку / І. Тараненко // Історія в шк. України. – 2000. – № 3. – С. 15-18.
226. Татенко В. А. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы / В. А. Татенко // Психол. журн. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 23–35.
227. Терлецька Л. Шкільна психодіагностика / Л. Терлецька. – Київ: Ред. заг.-пед. газ., 2003. – 120 с.
228. Терских Н. В. Проблема формирования инициативности как качества личности будущего учителя в учебном процессе [Электронный ресурс] / Н. В. Терских. – Режим доступа: <http://old.kspu.ru/annual/an3/p5-9.doc>. – Назва з екрана.
229. Тертична Н. А. Психологічні особливості становлення ініціативи молодшого школяра в учбовій діяльності: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Тертична Надія Анатоліївна; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 1997. – 187 с.
230. Трошкін О. В. Педагогічні умови розвитку ініціативності майбутніх дизайнерів у процесі навчально-творчої діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Трошкін Олександр Васильович; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2004. – 227 с.
231. Український радянський енциклопедичний словник: в 3 т. / [редкол.: А. В. Кудрицький та ін.]. – [2-ге вид.]. – Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986–. – Т. 1. – 1986. – 756 с.
232. Учнівське самоврядування [Електронний ресурс.] // Спаська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів Новомосковської районної ради Дніпропетровської області: [сайт]. – Спаське, 2016. – Режим доступу: <http://spaska.klasna.com/uk/site/pupil-autonomy.html>. – Назва з екрана.

233. Філософія політики / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко (керівник) [та ін.]. – Київ: Знання України, 2003. – 400 с.
234. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. для студентів вищ. пед. закл. освіти / М. М. Фіцула. – Київ: Академія, 2002. – 528 с.
235. Формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому об'єднанні: монографія / Т. К. Окушко, Ж. В. Петрочко, Н. В. Чиренко [та ін.]; наук. ред. Т. К. Окушко. – Харків: «Друкарня Мадрид», 2015. – 318 с.
236. Франко І. Я. Твори: в 20 т. / І. Я. Франко; редкол. О. Є. Корнійчук [та ін.]. – Київ: Держлітвидав України, 1954– . – Т. 18: Літературно-критичні статті. – 1955. – 560 с.
237. Франко І. Чого хоче Галицька, робітницька громада / І. Франко // Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упоряд. О. О. Любар. – Київ: Знання, 2003. – С. 306–353.
238. Ханецька Н. В. Якісний аналіз структури суб'єкта навчання / Н. В. Ханецька // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України; за ред. Максименка С. Д. – Київ, 2004. – Т. VI, ч. 4. – С. 340–345.
239. Черкасенко Спиридон Феодосійович // Усі письменники і народна творчість: довідник / голов. ред. Д. В. Марков. – Київ, 2007–2008. – С. 372–374.
240. Чернуха Н. М. Виховуючи громадянина України / Н. М. Чернуха // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія: Пед. науки / Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2000. – № 2. – С. 290–293.
241. Чернуха Н. М. Основні шляхи громадянського виховання молоді в сучасному освітньому просторі / Н. М. Чернуха // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 3–5 листоп. 2005 р. – Київ, 2005. – С. 143–149.

242. Чернуха Н. М. Формування громадянськості учнівської молоді: інтеграція соціальних впливів суспільства: [монографія] / Н. М. Чернуха. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 306 с.
243. Чернуха Н. М. Ціннісні орієнтири сучасної української школи та громадянське виховання / Н. М. Чернуха // Ціннісні пріоритети освіти у ХХІ столітті: орієнтири та напрямки сучасної освіти: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. (Луганськ, 2–5 жовт. 2005 р.) / АПН України, Міжнар. акад. наук пед. освіти, Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – Ч. 3. – С. 18–26.
244. Чижма Д. М. Психологічні особливості особистісної саморегуляції у підлітковому віці: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Чижма Діана Миколаївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2011. – 22 с.
245. Чиренко Н. В. Виховання соціальної ініціативності підлітків у дитячих об'єднаннях скаутського типу / Н. В. Чиренко // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2012 р. / Ін-т проблем виховання НАПН України; [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта та ін.]. – Івано-Франківськ: НАІР, 2013. – Вип. 3. – С. 443–451.
246. Чорна К. Виховання громадянина, патріота, гуманіста: [навч.-метод. посіб.] / К. Чорна. – Київ: ТОВ «Хік», 2004. – 95 с.
247. Чорна К. Уроки громадянського виховання в старших класах / К. Чорна // Шлях освіти. – 2000. – № 4. – С. 27–33.
248. Шапран В. Ю. Ініціативність як психологічний феномен; різні підходи до його вивчення / Шапран В. Ю. // Освіта регіону. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 1. – С. 160–168.
249. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник.- Харків: Пропор, 2004.-640с.

250. Швець Т. Е. Підвищення ефективності громадянської соціалізації старшокласників у позакласній діяльності / Т. Е. Швець // Вісн. Харків. держ. акад. культури./ Харків. держ. акад. культури. – Харків, 2010. – Вип. 31. – С. 277–285.
251. Шевченко Т. Г. Буквар южнорусській / Т. Г. Шевченко // Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упоряд. О. О. Любар. – Київ: Знання, 2003. – С. 166–176.
252. Шимановський М. Зміст і дидактика історичної освіти та громадянське виховання / Шимановський М. М. // Інформ. бюл. проекту «Освіта для демократії в Україні». – 2001. – Вип. 5. – С. 3–4.
253. Школа лідерів Сарненського району «Сузір'я лідерів»: [Електронний ресурс] // Відділ освіти, молоді та спорту Сарненської РДА: [сайт]. – Сарни, 2016. – Режим доступу:
<http://osvita.sarny.com.ua/samovradyvannya/ychni.htm>. – Назва з екрана.
254. Щуркова Н. Е. Программа воспитания школьника / Н. Е. Щуркова. – М.: Пед. общ-во России, 1998. – 48 с.
255. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; общ. ред. и предисл. Толстых А. В.; пер. с англ. – М.: Издат. гр. «Прогресс», 1996. – 344 с.
256. Якиманская И. С. Техгология личностно-ориентированного обучения в современной школе / И. С. Якиманская. – М.: " Сентябрь", 2000.- 176с.
257. Яременко Н. В. Самостійна робота студентів у процесі вивчення навчальної дисципліни «Дозвіллезнавство»: навч.-метод. посіб. / Н. В. Яременко. – [2-е вид., стереотип.]. – Біла Церква, 2003. – 53 с.
258. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 366 с.
259. Яцків М. Завваги про самоуправління молоді / М. Яцків // Укр. шк. – 1933. – Ч. 3–5. – С. 67–78.

260. Associationfor for Advanced Trainingin in the Behavioral Sciences
[Electronic resource]. – Mode of access:
https://my.thechicagoschool.edu/community/studentresources/careerservices/Documents/EPPP_Strategies.pdf.
261. Beckstrom D. C. Balancing Civic Values and Parents' Free Exercise Rights
[Electronic resource] / Darryn Cathryn Beckstrom. – Mode of access:
<https://www.law.gonzaga.edu/law-review/files/2011/01/45-Gonz-L-Rev-149.pdf>.
262. Bergounioux A. L'éducation civique au collège et au lycée [Electronic
resource] / Bergounioux Alain. – Mode of access:
<http://media.education.gouv.fr/file/88/3/20883.pdf>
263. Beyond Social Inclusion Towards Cultural Democracy [Electronic
resource] / [Walter Benjamin, Paulo Freire]. – Scotland: Cultural Policy
Collective, 2004. – Mode of access:
<http://www.variant.org.uk/pdfs/issue20/Pamphlet.pdf>.
264. Cours d'éducation civique pour le primaire et le collège [Electronic
resource]. – Mode of access: <http://www.maxicours.com/se/fiche/civ/>
265. Daubner L. Demokratie lernen – Eine Aufgabe der Schule?! [Electronic
resource] / Erdsiek-Rave, Marei John-Ohnesorg Mode of access:
<http://library.fes.de/pdf-files/studienfoerderung/12035.pdf>
266. Drescher T. Demokratiepädagogik und Medienbildung in der Schule
[Electronic resource] / Drescher Thomas. – Mode of access:
<http://library.fes.de/pdf-files/studienfoerderung/12035.pdf>
267. Edelstein W. Demokratie als Praxis und Demokratie als Wert [Electronic
resource] / Edelstein Wolfgang. – Mode of access: <http://library.fes.de/pdf-files/studienfoerderung/12035.pdf>
268. Edelstein W. Werte und Kompetenzen für eine zukunftsfähige Schule
[Electronic resource] / Edelstein Wolfgang. – Mode of access:
<http://www.ganztaegig-lernen.de/werte-und-kompetenzen-fuer-eine-zukunftsaehige-schule>

269. Edvard N. Civic culture and democracy / Edvard N., Mitchell A. // *The American Political Science Review*. – 1994. – Vol. 88. – p. 635–652.
270. Einarsdottir J. Democracy, caring and competence: values perspectives in ECEC curricula in the Nordic countries / Johanna Einarsdottir, Anna-Maija Purola, Eva Marianne Johansson // *International Journal of Early Years Education*. – 2014. – Vol. 4. – P. 97–114.
271. Enseignement moral et civique [Electronic resource]. – Mode of access: <http://eduscol.education.fr/pid33120/enseignement-moral-et-civique.html>
272. Erikson E. H. *Childhood and society* / by Erik H. Erikson. – [2-nd ed.] – New York: Norton & Company, 1993. – 449 p.
273. Garcia E. E. *Language, Culture, and Education* / E. E. Garcia // *Review of Research in Education*. – 1993. – Vol. 19. – P. 51–98.
274. Gert B. *Civic Learning, Democratic Citizenship and the Public Sphere* [Electronic resource] / editors: Biesta Gert, De Bie Maria, Wildemeersch Danny. – Dordrecht; Heidelberg; New York; London, 2013. – 214 p.
275. Gordon T. *Parent Effectiveness Training: The Proven Program for Raising Responsible Children* / dr. Thomas Gordon's. – Harmony, 2000. – 384 p.
<http://ecap.crc.illinois.edu/eecearchive/books/multicul/fu.html>
276. Kliphuis M. *Creative process therapy: the Creative Process* / M. Kliphuis // *Art Psychotherapy*. – 1975. – Vol. 2, Issues 3/4. – P. 283–285.
277. Koliba C. *Democracy and Education Schools and Communities* [Electronic resource] / Christopher Koliba. – Mode of access: <http://www.uvm.edu/~dewey/articles/Democonc.html>
278. Kvieskienė G. *Civic Education in Pre-Service Training Program for Teachers and Children Welfare Professionals* / Giedrė Kvieskienė // *Social Work & Society*. – 2006. – Vol. 4, Issue 1. – P. 123–139.
279. Laker J. *Civic Pedagogies in Higher Education Teaching for Democracy in Europe, Canada and the USA (Palgrave Studies in Global Citizenship Education and Democracy)* [Electronic resource] / Laker J., Naval C. – Mode of access: <http://www.palgrave.com/us/book/9781137355584>.

280. Lansdown G. Every child's rights to be heard [Electronic resource] / Gerison Lansdown. – Mode of access: http://www.unicef.org/french/adolescence/files/Every_Childs_Right_to_be_Heard.pdf.
281. LeMahieu D. L. A Culture for Democracy: Mass Communication and the Cultivated Mind in Britain / D. L. LeMahieu. – Oxford: Clarendon Press, 1988. – 396 p.
282. Philippe M. L'instruction civique en France. Quelques éléments d'histoire [Electronic resource] / Marchand Philippe // SPIRALE-Revue de Recherches en Éducation. – 1992. – № 7. – P. 11–42.
283. Programme d'enseignement d'éducation civique, juridique et sociale en classe de première, de seconde et de terminale [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.education.gouv.fr/cid56295/mene1109954a.html>
284. Ranimer les valeurs démocratiques et émancipatrices [Electronic resource] / Loeffel Laurence. – Mode of access: http://www.laligue.org/wp-content/uploads/2014/10/Article4_222.pdf.
285. Sliwka A. Bürgerbildung. Demokratie beginnt in der Schule / Anne Sliwka. – Belts, 2008. – 222 p.
286. Training from the Citizenship Foundation [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.doingsmsc.org.uk/training/#british-values/>
287. Victoria R. Culture, Schooling, and Education in a Democracy Multiculturalism in Early Childhood Programs [Electronic resource] / Victoria R. – Mode of access:
288. Waage T. Modern Childhood. The Image of the Child in our Society [Electronic resource] / by Trond Waag. – Mode of access: <http://www.gov.scot/resource/doc/136953/0034036.pdf>

Додаток А

Авторський опитувальник

“Що я знаю про громадянську ініціативність?”

Шановний старшокласнику! Перевір свої знання про сутність громадянської ініціативності особистості, завершивши подані нижче речення:

1. Ініціатива – це ...
2. Ініціативність – це якість особистості, яка ...
3. Громадянська ініціативність проявляється у таких сферах суспільного життя: ... *(яким чином?)*, ... *(яким чином?)* ...
4. Процес ініціювання, на мою думку, відбувається таким чином: ...
5. Для започаткування та реалізації громадянських ініціатив особистості мають бути притаманні такі якості: ...
6. Мені притаманна громадянська ініціативність *(далі для відповіді оберіть лише один із підпунктів)*:
 - а) високого рівня, тому що я ...
 - б) середнього рівня, тому що я ...
 - в) низького рівня, тому що ...
7. Для розвитку власної громадянської ініціативності, вважаю, що мені варто ...

Підрахунок результатів. Відповіді з №1 по №5 оцінюються за шкалою:

повна правильна відповідь – 3 бали

частково правильна відповідь – 2 бали

неправильна відповідь – 1 бал

відсутність відповіді – 0 балів.

Відповіді №6 та №7 оцінюються у взаємозв'язку (однією оцінкою, тобто всього за анкету буде сума шести оцінок), з урахуванням сутності поняття

Продовження додатку А

“громадянська ініціативність”, а також характеристик рівнів вихованості цієї інтегрованої якості за шкалою:

відповідь №6 у повній мірі адекватна відповіді №7 – 3 бали

відповідь №6 частково адекватна відповіді №7 – 2 бали

відповідь №6 неадекватна відповіді №7 відповідь – 1 бал

відсутність відповіді – 0 балів.

Найвища кількість балів, які можна отримати за відповіді, – 18.

Від 16 до 18 балів свідчить про *творчо-рефлексивний (високий) рівень* розвитку когнітивного компоненту громадянської ініціативності старшокласників.

Від 9 до 15 балів – про *активно-репродуктивний (середній) рівень* розвитку когнітивного компоненту громадянської ініціативності учнівської молоді.

Від 8 балів і нижче – про *репродуктивно-пасивний (низький) рівень* розвитку когнітивного компоненту громадянської ініціативності учнів старших класів.

Додаток Б

Проективна методика самооцінювання

“Я – активний та ініціативний громадянин”

Шановний старшокласнику! Спробуй оцінити, у якій мірі тобі притаманні наведені нижче ознаки громадянської ініціативності: від 1 (ознака найменш притаманна) до 9 (ознака найбільш притаманна). Відповідну, на твою думку, цифру обведи кружечком, потім з'єднай обведені цифри вертикальною лінією.

За результатами самооцінювання спробуй визначити для себе, подальший розвиток яких із ознак громадянської ініціативності потребує твоїх зусиль.

Ознаки громадянської ініціативності	Кількість балів								
Я небайдуже ставлюсь до подій у соціальній, політичній, економічній та культурній сферах суспільного життя селища, села, міста, країни	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Я усвідомлюю значущість ініціативності громадян для демократичних перетворень у моїй країні	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Я відчуваю інтерес до суспільно корисної діяльності та бажання її здійснювати	1	2	3	4	5	6	7	8	9
У процесі осмислення суспільних проблем я намагаюсь пропонувати способи їх вирішення	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Я знаю способи ініціювання шляхів вирішення суспільно значущих проблем	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Я знаю свої потенційні можливості для реалізації громадянських ініціатив та спроможний здійснити усвідомлений вибір щодо можливостей особистої участі у житті суспільства	1	2	3	4	5	6	7	8	9

<i>Продовження додатку Б</i>										
Я вмію пропонувати оригінальні підходи і способи вирішення суспільно значущих проблем	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Я завжди беру активну участь у реалізації мною запропонованих ініціатив у різних сферах життя громадянського суспільства	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Я вмію визначати мету реалізації особистісного почину, передбачати очікувані результати	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Я вмію планувати реалізацію суспільно значущих ініціатив та організовувати виконання цього плану	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Я усвідомлюю важливість свого саморозвитку як активного й ініціативного діяча	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Я відчуваю бажання здійснювати саморозвиток власної громадянської активності й ініціативності	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Я знаю способи виховання у себе громадянської ініціативності	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Я готовий відповідати за результати реалізації власних ініціатив щодо нових способів вирішення громадських проблем	1	2	3	4	5	6	7	8	9	

Підрахунок результатів. Найвища загальна кількість балів, які можна отримати за відповіді, – 126.

Від 98 до 126 балів свідчить про *творчо-рефлексивний (високий) рівень* розвитку когнітивного компоненту громадянської ініціативності старшокласників.

Від 56 до 97 балів – про *активно-репродуктивний (середній) рівень* розвитку когнітивного компоненту громадянської ініціативності учнівської молоді.

Від 55 балів і нижче – про *репродуктивно-пасивний (низький) рівень* розвитку когнітивного компоненту громадянської ініціативності учнів старших класів.

Продовження додатку В					
Вміє планувати діяльність щодо реалізації суспільно значущих ініціатив					
Виявляє прагнення реалізувати нові способи дій і види громадської діяльності					
Виявляє прагнення мобілізувати свої морально-вольові зусилля на отримання бажаних результатів					
Вміє самостійно приймати рішення					
Вміє самостійно організовувати діяльність задля досягнення мети					
Проявляє у суспільно корисній діяльності :					
а) активність					
б) самостійність					
в) відповідальність					
г) цілеспрямованість					
д) наполегливість					
Здійснює саморозвиток громадянської ініціативності, прагне змінити на краще самого себе як суб'єкта громадської діяльності					

Підрахунок результатів. Найвища загальна кількість балів, які можна отримати за експертне оцінювання, – 76.

Від 66 до 76 балів свідчить про *творчо-рефлексивний (високий) рівень* вихованості громадянської ініціативності старшокласників.

Від 45 до 65 балів – про *активно-репродуктивний (середній) рівень* вихованості громадянської ініціативності учнівської молоді.

Від 44 балів і нижче – про *репродуктивно-пасивний (низький) рівень* вихованості громадянської ініціативності учнів старших класів.

Додаток Д

Анкета для виявлення рівня готовності педагогів до виховання громадянської ініціативності старшокласників

1. Чи існує проблема виховання громадянської ініціативності у нашій школі?

2. З якого віку, на Вашу думку, ця проблема стає актуальною?

3. Чи потребує особливої уваги проблема виховання громадянської ініціативності в наш час і чому?

4. Чим, на Вашу думку, можна мотивувати та стимулювати ініціативність?

5. Які на вашу думку більш дієві методи виховання в наш час?
 - *словесне виховання*
 - *практична діяльність*
 - *виховання завдяки використанню новітніх технологій*
 - *особистий приклад*
 - *мотивація*
 - *підсвідомий рівень*
 - *групові форми роботи*
 - *інше*
6. Якими методами оперуєте саме Ви під час роботи зі старшокласниками?

7. Чи готові Ви поділитись досвідом виховання учнів у позаурочний час?
(так, ні, відчуваю потребу у набутті такого досвіду)

Додаток Е

ЦІЛЬОВА ВИХОВНА ПРОГРАМА “СІМ ДНІВ НА ТИЖДЕНЬ”

Цільова виховна програма спрямована на сприяння проявам громадянської ініціативності учнівської молоді на суспільному, культурному, економічному та політичному рівнях на основі взаємодії учнів, учителів, батьків та місцевої громади, а також співпраці із громадськими організаціями, органами державної влади та місцевого самоврядування. Розроблена цільова виховна програма є комплексною, оскільки визначає різнопланову діяльність у різних сферах життя громадянського суспільства, у якій старшокласники мають змогу виявити власну активність та ініціативність.

Мета цільової виховної програми “Сім днів на тиждень” - використання всіх можливих ресурсів школи, соціуму, сім’ї для створення сприятливого виховного простору для розвитку громадянської ініціативності учнів, виховання соціально відповідальної особистості старшокласника, яка може проявити свій унікальний творчий потенціал і реалізувати його повною мірою.

Завдання цільової виховної програми

- організація різноманітної природовідповідної діяльності учнівської молоді, спільної взаємодії усіх учасників виховного процесу у різних сферах суспільного життя;
- сприяння самореалізації кожного старшокласника як активної та ініціативної особистості, яка зорієнтована на успіх, готова знайти своє місце у різних сферах суспільного життя, здатна приймати усвідомлені рішення в ситуації вибору, вміє ставити мету, досягати її та відповідати за результати власних дій та вчинків;
- створення сприятливого середовища для проявів громадянської ініціативності учнів у межах школи;
- створення сприятливих умов для проявів громадянської ініціативності у місцевій громаді;

Продовження додатку Е

- педагогічна підтримка активності та ініціативності учнів у розв'язанні ними актуальних проблем свого розвитку, навчання, соціалізації: навчальних труднощів, проблем із вибором освітнього маршруту та майбутньої професії, проблем взаємин з однолітками, учителями, батьками;

- стимулювання цілеспрямованості, самостійності та відповідальності учнівської молоді в організації нею свого змістовного дозвілля.

Цільова виховна програма відображає всю систему діяльності педагогічного, учнівського та батьківського колективів задля досягнення запланованої мети та містить перелік напрямів спільної взаємодії, опис цілей програми (вимоги до рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників); плани реалізації кожного із локальних колективних та індивідуальних проектів, що розкривають зміст, організаційні форми та методи виховної діяльності.

Цілісність програми полягає в об'єднанні у єдину систему всіх дій: від визначення мети – до досягнення й оцінки результатів спільної взаємодії.

Нормативність змісту цільової виховної програми полягає у врахуванні положень законодавства освітньої галузі та сучасних наукових концепцій, що стосуються досліджуваної проблеми.

Прогностичність програми визначається перспективністю цілей, запланованих дій та прогнозованих результатів.

Реальність програми забезпечується вибором доцільних і посильних форм спільної діяльності на основі врахування потенційних можливостей учасників виховної взаємодії та реальних умов життєдіяльності.

Демократичність цільової виховної програми характеризується процедурою проектування кожного конкретної творчої справи за рахунок залучення до цього процесу широкого кола учасників виховної взаємодії.

Ефективність цільової виховної програми визначатиметься якістю організації спільної виховної взаємодії в освітньому просторі та рівнем

вихованості досліджуваного феномену – громадянської ініціативності учнів старших класів.

Цільова виховна програма передбачає три блоки, кожний із яких відповідає окремому напрямку виховної взаємодії, детальний опис кожного блоку представлений у таблиці (1).

1. *Інтелектуально-розвивальний блок* синтезує навчально-розвивальну, інформаційно-комунікативну та творчо-прикладну діяльність учнів і реалізується у різноманітних формах: клуби, гуртки, фестивалі творчості, олімпіади, колективні творчі справи, екскурсії; інтерактивні форми виховання (дискусії, дебати, “мозкові штурми”, веб-квести, перфоманси тощо).

2. *Фізкультурно-оздоровчий блок* передбачає створення умов для фізичного, інтелектуального та емоційного розвантаження учнів, їхнє оздоровлення. Реалізується через такі форми: спортивні секції, змагання, ігри, походи, акції, флеш-моби тощо.

3. *Суспільно-активний блок* спрямовує старшокласників на різні види діяльності, які розвивають самоврядування в школі, інтегрують взаємодію в соціально-освітньому середовищі мікрорайону, мають суспільно корисний характер та організовуються в соціальній, культурній, економічній та політичній сферах життя місцевої громади як осередку громадянського суспільства. Реалізується через різні види проектної діяльності, у тому числі – із використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Очікуваним результатом від реалізації програми є розвиток у старшокласників здатності до самостійної та відповідальної поведінки як у школі, так і в громадянському суспільстві, стимулювання надситуативної активності учнівської молоді у різних сферах життя громадянського суспільства, їхнього добровільного спонукання до винайдення нових способів досягнення самостійно поставлених соціально значущих цілей та прагнення до самореалізації у процесі їх досягнення.

Продовження додатку Е

Програма “Сім днів на тиждень” забезпечуватиме створення умов для проявів громадянської ініціативності як у межах школи, так і в соціальній, культурній, економічній та політичній сферах життя місцевої громади як осередку громадянського суспільства, а також залучення батьків до участі у безперервному виховному процесі сім днів на тиждень.

Опис блоків цільової виховної програми “Сім днів на тиждень”

(на прикладі закладів освіти Дніпропетровської області)

1. Інтелектуально-розвивальний блок	
№ з\п	Рекомендовані заходи
<i>Факультативна робота</i>	
1.	“Громадянське виховання. Толерантність” спецкурс 11 клас
2.	“Громадянське виховання” спецкурс 10 клас
3.	“Етика. Духовні засади” спецкурс 10 клас
4.	“Рідний край” програма курсу за вибором 10-11 клас
<i>Гурткова робота</i>	
1.	“Вибір професії” 10-11 клас
2.	“Мистецтво жити у громаді” 10 клас
3.	“Ерудит” 10-11 клас
4.	Дружина Юних Пожежників – рятівників “Вогник” 10-11 клас
5.	Загін юних інспекторів руху “Світлофор” 10-11 клас
6.	Науково-практичний семінар “Права дитини” 10-11 клас
7.	Гурток військово- патріотичного виховання “Школа безпеки” 10-11 клас

<i>Продовження додатку Е</i>	
1.1. Тренінги	
1.	“Вчимося розуміти себе та інших”
2.	“Сприйняття свого простору”
3.	“Особисті якості члена громадянського суспільства”
4.	“Я будую власну особистість”
5.	“Моє місце в колективі”
6.	“Самоорганізація та самоконтроль”
7.	“Ескалація конфлікту”
1.2. Учнівські проекти	
1.	“Лідерський марафон”
2.	“Неси добро крізь серце у долонях”
3.	“Кроки до успіху”
4.	“Лідер III тисячоліття”
5.	“Ми - нове покоління”
6.	“Україна - наш спільний дім”
7.	“Пам’ятними місцями Дніпропетровщини”
8.	Проектно-дослідницька робота “Краєзнавство – моя мала Батьківщина”
9.	Екологічні проекти: <ol style="list-style-type: none"> 1. “Чисте довкілля – приємне дозвілля” 2. “Планета комфорту” 3. “Дзвони Чорнобиля”
10.	“Не залишайся байдужим до тих, хто біля тебе”
11.	Книга пам’яті “Галерея слави” (присвячена ветеранам ВВВ, праці, що мешкають у мікрорайоні школи)
12.	Всеукраїнська історико-географічна експедиція “Історія сіл і міст України”
1.3. Круглі столи	

<i>Продовження додатку Е</i>	
1.	“Молодь за здоровий спосіб життя”
2.	“Що таке громада?”
3.	“Шкільне та місцеве самоврядування”
4.	“Твої права – твої обов’язки”
5.	“Основи податкових знань”
6.	Профорієнтаційна гра “Вибір – 20..”
7.	“Шкільна демократія”
8.	“Сприяння творчого розвитку особистості, ініціативності, підготовка до дієвої участі у житті школи та суспільства” за участі представників місцевого самоврядування
1.4. Шкільні етапи районних, міських конкурсів	
1.	Міський інтелектуальний конкурс серед старшокласників “Формула успіху”
2.	Інтелектуальна гра “ЩО? ДЕ? КОЛИ?”
3.	Фестиваль журналістики “За газетними рядками – справи юначі”
4.	Конкурс “Майбутнє держави – це Я, це ТИ”
5.	Ярмарок презентацій креативних лідерських проєктів “EVVIVA”
6.	Фестиваль екотворчості серед старшокласників “Обирай барвистий світ”
7.	Міський квест “CITY-DNEPR”
8.	Районний конкурс дитячої творчості “З перших сторінок”
9.	Літературний конкурс “Собори наших душ”
1.5. Колективні творчі справи	
1.	Грайливий ярмарок розваг до Дня міста
2.	Бал аномальних явищ до Дня вчителя
3.	День учнівського самоврядування
4.	“Ігри патріотів ” до дня Захисника Вітчизни

<i>Продовження додатку Е</i>	
5.	Літературний вечір “А им вчера опять Афган приснился...”
6.	“Азбука безпеки для малят” виступ агітбригади 10 кл. “ДЮП” та “ЮІД” у початковій школі, серія вікторин, ігор з безпеки життєдіяльності
7.	Випуск шкільної газети “ВООК-ва”
1.6. Екскурсії	
1.	Екскурсії до театрів та музеїв міста: <ul style="list-style-type: none"> • Історичний музей Д.І. Яворницького • Театр опери та балету • Театр ім.. Т.Шевченко • Театр ім.. М. Горького • Аматорський український молодіжний театр • Флотилія • Діорама “Битва за Дніпро” • ДК Машинобудівельників ЦПРДТ “Альтаір”
2.	Екскурсія до с. Петриківка
3.	Екскурсія до Миколиного хутора, центру української культури у Дніпропетровській області
4.	Софіївський парк у м. Умань
5.	Панорама “Визволення Севастополя” у м. Севастополь
6.	Острів Хортиця, біля міста Запоріжжя
7.	с. Військове – місце форсування р. Дніпро
8.	Бібліотека Дніпропетровського Національного університету
1.7. Анкетування	
1.	“Спрямованість на здобуття знань”

Продовження додатку Е	
2.	“Хто я, та який я?”
3.	“Бути чи не бути волонтером?”
4.	“Чому я дружу з...”
5.	“Мої можливості”
2. Фізкультурно-оздоровчий блок	
1.	Шкільна Спартакіада
2.	Гра “Козацькі розваги”
3.	Змагання “Веселі старту”
4.	Шкільний чемпіонат з футболу
5.	Шкільна першість з волейболу та баскетболу
6.	Флешмоб “Майданс”
3. Соціальний блок	
3.1 Акції та свята для мешканців мікрорайону школи	
1.	День міста - свято “Осінній ярмарок розваг”
2.	“Народні гуляння біля різдвяної ялинки
3.	Свято “Салют Перемого – зустріч поколінь”
4.	Акція “Ветерани живуть поруч”
5.	Акція “Милосердя”
6.	Акція “Роби добро” допомога вихованцям дитячих будинків
7.	Акція “Люби і знай свій рідний край”
8.	Акція “Турбота”. Цільова допомога людям похилого віку
9.	Акція “Діти дітям” до дня Святого Миколая
3.1. Співпраця	
1.	“Передай добро по колу” - батьківська спільнота
2.	“Інтерактивна школа комунікації” міський канал 34, редакція газети “Вісті Придніпров’я”
3.	“Школа безпеки” - вибухово-технічна служба УВС в Дніпропетровській області

<i>Продовження додатку Е</i>	
4.	“Чисте довкілля – приємне дозвілля” - Корпорація “Біосфера”
5.	“Ветерани живуть поруч” ТОВ “АТП 11263”
6.	“Здорова родина – здорова країна” Міська лікарня №7
7.	“Моє здоров’я” - Корпорація “Мікролайф”
8.	“Перлина творчості” - ЦПРДТ “Альтаір”
3.3. Робота з батьками	
1.	“Школа ініціативних батьків”
2.	“Батьківська альтанка” - Бесіди батьків з учнями “Сходінками мудрості”
3.	Тренінги з батьками майбутніх випускників
4.	Родинне свято “Хобі моєї сім’ї”
5.	Родинне свято “Мамо, тато, я”
6.	Конференція “Батьки – акумулятор життя людини”

Додаток Ж

ЦІЛЬОВИЙ ВИХОВНИЙ ПРОЕКТ СОМОРОЗВИТКУ

“ОДИНАДЦЯТЬ СХОДИНОК ДО УСПІХУ”

Шановний старшокласнику!

До твоєї уваги представляємо цільовий виховний проект саморозвитку

“ОДИНАДЦЯТЬ СХОДИНОК ДО УСПІХУ”

Цей проект для тебе, якщо:

- ти прагнеш бути носієм громадянських цінностей;
- хочеш бути обізнаним зі своїх громадянських прав;
- хочеш знати демографічний устрій суспільства;
- хочеш усвідомлювати що таке соціальна справедливість або рівність можливостей всіх людей;
- хочеш орієнтуватися у проблемах життя громадянського суспільства;
- хочеш бути готовим до активних і самостійних дій у громадянському суспільстві;
- ти - старшокласник із активною життєвою позицією;
- тобі не байдужі актуальні проблеми країни;
- ти з повагою ставишся до національних символів;
- бажаєш знати більше про Закони України.

Під час участі у цільовому проекті саморозвитку ти:

- відвідаєш засідання місцевої районної ради та наради депутатів;
- долучишся до вирішення важливих проблем в межах школи;
- висловиш свою думку на зборах батьків та громадських слуханнях та багато іншого.

Продовження додатку Ж

У чому унікальність проекту:

- розроблений цільовий проект спрямований на твій саморозвиток;
- цільовий проект саморозвитку базується на модульному підході;
- всі модулі є цілісними і тематичними;
- модулі спрямовані на виховання власної громадянської ініціативності;
- ти матимеш змогу постійно спілкуватися з цікавими людьми.

У результаті цього проекту ти:

- сформуєш громадянські ціннісні орієнтири;
- будеш ініціативним, самостійним та відповідальним суб'єктом суспільного життя;
- сформуєш стійкі загальногромадянські цінності випускника школи;
- будеш спроможний конструктивно виконувати різні соціальні ролі;
- будеш готовий до постійного пошуку знань, самоосвіти, самовдосконалення.

Іноваційність і креативність цього проекту:

- кожний із модулів проекту втілюється шляхом самостійного вибору способів участі;
- реалізація колективних та індивідуальних підпроектів;
- сприяння здійсненню запланованої локальної мети;
- інтегрування специфічних ресурсів кожного із модулів (методичне забезпечення, діагностичний інструментарій);
- продукти твоєї творчої індивідуальної діяльності відображуються у "Портфоліо успішності".

Задачі проекту навчити тебе як:

- ефективно керувати саморозвитком;
- здійснювати самоаналіз, самоконтроль, самооцінювання;

- ставити мету та досягати її реалізації;
- плідно працювати в команді та розвивати навички ініціативності;
- самостійно приймати рішення та спонукати до їх виконання;
- конструктивно вирішувати проблеми, керувати конфліктами, стресами, емоціями;
- розвивати громадянські якості.

Шановний старшокласник! Запрошуємо тебе до першої сходинки “Я успішний активний учень”!

Перша “сходинка” програми спрямована на сприяння інтелектуального самовдосконалення та реалізується під девізом: *“Вчитель лише відкриває для тебе двері - увійти ти повинен сам!”*.

У рамках цієї “сходинки” ти:

- прийматимеш активну участь в інтелектуальних конкурсах, вікторинах;
- будеш учасником колективних та індивідуальних творчих проєктів;
- прийматимеш участь у предметних олімпіадах та турнірах .

Здолавши першу сходинку ти матимеш можливість позитивно стверджувати:

- Я вчусь із задоволенням та вмію знаходити знання сам;
- В мене є ціль і я знаю як її досягти;
- Я вмію керувати самоосвітою;
- Я вмію висловлювати письмово свою думку писати реферати, розробляти проєкти);
- Я активний учасник олімпіад та творчих конкурсів;
- Я володію сучасними технологіями.

Запрошуємо тебе до другої “сходинки” “Я і моя сім’я”!

У рамках цієї “сходинки” ти:

Продовження додатку Ж

- матимеш змогу усвідомити власну роль у сьогоdnішньому та майбутньому житті своєї родини;
- проаналізуєш міру можливості своєї участі у спільній взаємодії учнівсько-батьківсько-вчительського колективу;
- здійсниш зв'язок між поколіннями через тематичні збори, класні години, заняття-зустрічі.

Здолавши другу сходинку ти матимеш можливість позитивно стверджувати:

- Я вчусь будувати взаємовідносини у родині на основі розуміння та взаємоповаги;
- Я вивчаю права та обов'язки дитини в сім'ї;
- Я майбутній сім'янин: Я знаю та поважаю сімейні традиції;
- Я поважаю похилий вік;
- Я допомагаю молодшим;
- Я турботливий син (донька).

Запрошуємо тебе до третьої сходинки “Я – здорова людина”!

У рамках цієї “сходинки” ти:

- усвідомиш дві найважливіші цінності особистого життя – чиста совість та здоров'я;
- зможеш виявити активне ставлення до цілей, змісту та характеру спільної діяльності у різних сферах життя;
- мобілізуєш свої морально-вольові зусилля на досягнення поставленої мети.

Здолавши третю сходинку ти матимеш можливість позитивно стверджувати:

- Я пропагую моральну та духовну чистоту взаємовідносин;
- Я за здоровий спосіб життя;
- Я володію культурою харчування;
- Я учасник екологічних акцій;

- Я займаюсь спортом;
- Я підтримую моральний дух колективу.

Приєднуйся до четвертої “сходинок” цільового проекту, яка має назву “Я – друг”!

У рамках цієї “сходинок” ти:

- Дізнаєшся як створити сприятливий мікроклімат в класному колективі;
- навчишся будувати міжособистісні відносини з учителями та однокласниками.

Здолавши четверту сходинку ти матимеш можливість позитивно стверджувати:

- Я вмію мирно вирішувати конфлікти;
- Я можу допомогти другу у складній ситуації;
- Я ніколи не зраджу друга;
- Я можу зініціювати добру справу для інших.

Запрошуємо до п'ятої “сходинок” цільового проекту “Я – волонтер”!

У рамках цієї “сходинок” ти:

- спробуєш виховати у собі ініціативу безкорисливої допомоги людям;
- будеш стимульований у виборі своєї активної та ініціативної участі у безкорисливій допомозі іншим людям;
- самостійно сплануєш та реалізуєш благодійні акцій “Турбота”, “Діти – дітям”, “Ветеран” та інших;

Здолавши цю сходинку ти матимеш можливість позитивно стверджувати:

- Я готовий допомагати людям за власним бажанням;
- Я відкритий до проблем та бід інших людей і готовий навчити інших тому, що знаю сам;

- Я ініціативний та самостійний і хочу бути корисним у суспільстві.

Запрошуємо до шостої “сходинок” цільового проекту “Я мешканець свого міста”!

Мета цієї сходинки:

- прищеплювати любов до рідного краю, його історії і природи;
- виховувати повагу до праці;
- стимулювання прояви активності та ініціативності у вивченні історії та піклуванні про природу рідного краю;
- мотивувати бажання власною працею покращити життя рідного міста.

У рамках цієї “сходинок” ти зможеш:

- самостійно визначати міру своєї участі у благоустрої свого району, міста та шкільного подвір'я, різних заходах місцевої громади;
- ініціювати нові спільні справи та реалізувати їх у взаємодії з місцевою владою та громадою;
- вивчати історичні та традиційні перлини рідного краю.

*Ми допоможемо тобі у розвитку твоїх лідерських навичок, прояві ініціативи та самостійності; створенні реальних ситуацій для формування характеру задачі на **сьомій сходинці: “Я - лідер”!***

У рамках цієї “сходинок” ти зможеш:

- приймати участь у тренінгах які розвивають лідерські якості;
- брати участь у соціальних проектах, ділових іграх, проходити тести та співбесіди.

Здолавши цю сходинку ти матимеш можливість позитивно стверджувати:

- Я розвиваю в собі лідерські здібності та намагаюсь проявити їх у реальному житті;
- Я не боюсь виступати публічно і оволодіваю навичками ораторського мистецтва;

- Я вмію вести діалог, політичні дебати та дискусії;
- Я розвиваю себе як особистість;
- Я – активний учасник проектів.

Запрошуємо тебе до “сходинки” “Я – толерантна особистість”!

Ти навчишся:

- терпимо та з розумінням ставитись до думок;
- гідно сприймати поразку;
- поважати культурні особливості та спосіб життя інших людей.

Ти зможеш взяти участь у тренінгах та інших формах інтерактивних занять з розвитку толерантності – навчитись слухати та чути думку іншого, вмінню володіти своїми емоціями.

Ми живемо в демократичному суспільстві, тому наступна “сходинка” **“Я – громадянин демократичного суспільства”** є дуже важливою складовою досягнення успіху.

Пропонуємо тобі на цій сходинці наступне:

- поглибити свої знання прав громадянина;
- знати свободи та обов’язків, що стосуються різних сфер життя громадянського суспільства;
- усвідомити необхідність бути носієм громадянських цінностей (культ права, демократичний устрій суспільства, соціальна справедливість, рівність можливостей).

Запрошуємо на такі заходи:

- засідання місцевої районної ради та наради депутатських робочих груп;
- збори батьків та громадські слухання, обговорення актуальних проблем країни та рідного міста;

- диспути та дебати в онлайн режимі;
- випуск шкільної газети.

У рамках наступної “сходинки”, яка має назву **“Я – культурна особистість” ти матимеш змогу:**

- самоаналізуватись та саморозвиватись у культурній сфері життя громадянського суспільства;
- спілкуватися з людьми, різними за своїми культурними особливостями;
- шляхом відвідування музеїв, виставок, мистецьких заходів ознайомитися з культурою людей різного етнічного походження та вірувань, краще усвідомити власні культурні особливості.

Мета проекту досягається на останній “сходинці”, яка має назву **“Я – активний та ініціативний громадянин України”**.

Ти зможеш проаналізувати уміння орієнтуватись у проблемах життя громадянського суспільства, свою здатність до прояву ініціативи, активних і самостійних дій у різних сферах життя громадянського суспільства.

Твої результати особистісних досягнень на кожній із “сходинок” саморозвитку власної громадянської ініціативності фіксуватимуться у **“Портфоліо успішності”!**

 Я – активний та ініціативний громадянин України

Я – культурна особистість

 Я – людина демократичного суспільства

Я – толерантна особистість

 Я – лідер

Я – мешканець свого міста

 Я – волонтер

Я – друг

 Я – здорова людина

Я і моя сім'я

 Я – успішний активний учень

Я – УСПІШНИЙ АКТИВНИЙ УЧЕНЬ

Я вчусь із
задоволенням та
вмію здобувати
знання сам.

У мене є мета, і я
знаю як її
досягнути.

Я – активний
учасник олімпіад
та творчих
конкурсів.

Я вмію керувати
самоосвітою
задля успішного
майбутнього.

Я вмію висловлювати
письмово свою думку
(писати реферати,
розробляти проекти).

Я готовий вносити пропозиції
щодо покращення навчально-
виховного процесу в моїй школі
та брати посильну участь у
реалізації цих пропозицій.

Я володію сучасними
засобами передачі
інформації.

Я І МОЯ СІМ'Я

Я ЗДОРОВА ЛЮДИНА

Я - ДРУГ

Я - ВОЛОНТЕР

Я готовий і спроможний
допомагати людям за
власним бажанням.

Я відкритий до
проблем інших
людей і готовий
навчити інших тому,
що знаю і вмію сам.

Я – ініціативний і
самостійний та
хочу бути
корисним у
суспільстві.

Я – МЕШКАНЕЦЬ СВОГО МІСТА

Я - ЛІДЕР

Я розвиваю свої
лідерські здібності та
намагаюсь проявити
їх у реальному житті.

Я – активний
учасник суспільно
значущих проектів.

Я вмію вести
паритетний діалог,
дебати та дискусії на
суспільно-політичні
теми.

Я розвиваю себе як
активного, самостійного
та відповідального
суб'єкта громадянського
суспільства.

Я не боюсь виступати
публічно й оволодіваю
навичками
ораторського
мистецтва.

Я – ТОЛЕРАНТНА ОСОБИСТІСТЬ

Я навчаюсь розуміти
думки та особистісні
позиції інших
громадян.

Я вмію слухати і
співчувати, цінити
точку зору інших.

Я толерантно
ставлюсь до способу
життя інших людей.

Я – ЛЮДИНА ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Я усвідомлюю необхідність бути носієм громадянських цінностей (культ права, демократичний устрій суспільства, соціальна справедливість, рівність можливостей).

Я навчаюсь демократичній поведінці та діяльності.

Я поглиблюю свої знання прав, свобод та обов'язків, що стосуються різних сфер життя громадянського суспільства.

Я – КУЛЬТУРНА ОСОБИСТІСТЬ

Я вивчаю культурні
особливості
представників різних
етносів, що мешкають
в Україні.

Я ознайомлююсь із
релігійними
особливостями
представників різних
етносів моєї країни.

Я усвідомлюю
важливість культури
спілкування з іншими
людьми для мого
успіху у житті.

Я – АКТИВНИЙ ТА ІНІЦІАТИВНИЙ ГРОМАДЯНИН УКРАЇНИ

Я спроможний пропонувати шляхи покращення життя у місцевій громаді, здатний до активної та самостійної діяльності щодо реалізації запропонованих ініціатив, готовий відповідати за результати власних рішень, дій та вчинків.

Я – громадянин України, свідомий суб'єкт громадянського суспільства.

Я – людина з активною життєвою позицією.

Мені небайдужі актуальні проблеми країни та рідного міста.

Я усвідомлюю своє місце та роль у різних сферах суспільного життя.

Додаток 3

Розробка заняття

“Як виховати власну волю!”

Мета: формування здатності особистості до самовиховання сили волі

Завдання: - усвідомлення важливості самодисципліни, самовладання, наполегливості;

-мотивація до здорового способу життя;

-підвищення рівня знань про самовідповідальність.

ХІД ЗАНЯТТЯ

1.Вступне слово класного керівника:

Доброго дня! Чи знаєте ви давньогрецьку легенду про двох братів-близнюків - Геракла та Іфікла? Вони народилися абсолютно однакові, “на одне обличчя”; росли, вчилися, але вирости несхожими один на одного. Рано піднімається з-за гір вогненний Геліос - сонце. Іфікл натягує на голову ковдру і продовжує спати, а Геракл відкидає його геть, вибігає з дому і біжить босоніж по росяній траві до холодного струмка вмиватися. Ось брати йдуть по дорозі. На шляху калюжа. Геракл перестрибує через перешкоду, Іфікл, невдоволено бурмочучи, шукає обхідний шлях. Бігти, коли втомився. Стрибати, коли можна обійти. Це шлях до маленьких, непомітних, дуже важким щоденним перемогам над собою. Так став Геракл, як свідчить переказ, героєм 12 подвигів. Стародавні легенди не так прості, як це може здатися. В них все непросто. У всьому - прихований зміст і повчання.

Друзі, назвіть головну якість, яка у вчинках відрізняла Геракла від його брата (відповіді школярів можуть бути різними, але Геракла відрізняла від свого брата сильна воля).

Як би ви сформулювали тему нашої класної години? (Виховання волі)

2. “Мозковий штурм”:

КК: Що таке воля? Які асоціації виникають у вас, коли ви чуєте слово “воля”?

Відповіді: Воля -

- 1) витримка
- 2) рішучість
- 3) стійкість
- 4) цілеспрямованість
- 5) сила характеру
- 6) наполегливість
- 7) здатність здійснити поставлену мету і т. д.

3. Робота з джерелами, що дають уявлення про поняття “воля”.

КК: Що таке воля? Звернемося до різних джерел: філософський словник (за ред. І.Т.Фролова) говорить: воля - свідомо цілеспрямованість людини на виконання тих чи інших дій; тлумачний словник Ожегова дає таке визначення: воля - здатність здійснювати свої бажання, поставлені перед собою цілі.

А які вислови вам здалися найбільш підходящими, такими, що більшою мірою розкривають зміст поняття “воля”? (учні зачитують вислови відомих людей про волю, знайдених ними в різних джерелах)

І закінчити цей ряд висловів хочеться думкою С.Смайлса:

“Кожен з нас сам викарбовує ціну своєї особистості; людина буває велика чи мала, залежно від власної волі”.

4. Вправа “Закінчіть речення”:

КК: Виконаємо наступну вправу. закінчить пропозицію

“Воля - це ...”

“Вольова людина - це людина ...”

“Безвольний людина - це ...”

Продовження додатку 3

Отже, воля - це витримка, стійкість, цілеспрямованість, сила характеру, рішучість, наполегливість, здатність здійснити поставлену мету.

Вольова людина - це людина з твердим характером, з великою витримкою (вміє себе контролювати), рішучий, стійкий, цілеспрямований (має мету в житті), наполегливий (доводить до кінця початі справи).

Безвольна людина - це людина, яка не вміє себе контролювати, невитримана, не має мети в житті, не доводить справу до кінця.

5. Читання і обговорення оповідання-казки “Орел і пустеля”.

КК: Недавно я прочитала оповідання-казку “Орел і пустеля”. Мені вона здалася дуже цікавою. Пропоную прочитати і обговорити її (читання та обговорення оповідання-казки).

“Орел і пустеля”

В похмурій, безкрайній пустелі жив самотній орел. Кругом лежали мертві сипучі піски: ні кущика, ні струмочка. Одного разу злетів орел високо - високо, окинув поглядом чотири сторони світу і побачив: на сході хлюпається синє безмежне море, на півдні пестить погляд смарагдова зелень лугів, на заході розквітають сади. І подумав орел: “Як бідний і похмурий мій край!” Вирішив він перетворити свій край, наносити води, удобрити землю, посадити квітучі дерева. Багато днів працював орел, а вечорами подовгу не міг заснути, він думав про свою денну роботу. Він витратив багато сил, але пустеля все також залишалася сухою і похмурою. У хвилини відчаю орел казав собі: “Так, важка справа, яку я затіяв! Працюєш, а кінця трудам і не видно! Але моє рішення тверде. Може бути, з мене будуть сміятися, але я доб'юся свого, і коли - небудь в моїй пустелі будуть дзюрчати струмки і шуміти лісу ”. І кожен новий ранок заставало орла за роботою.

Запитання до оповідання- казки:

1. Що таке мета? (мета - кінцевий, бажаний результат, те, що хочеться здійснити).

2. Яку мету поставив собі орел?
3. Чи можна назвати мета орла високою? Чому?
4. Які якості розвиває прагнення до високої мети?

Висновок (робиться разом з учнями):

Найбільша перемога - це перемога над собою. Людина повинна бути господарем своєї волі. Воля, напруга духовних сил - ось джерело, з якого людина черпає здатність творити добро і боротися проти зла.

6. Тест “А у вас є сила волі?”

КР: Проведемо тест “А у вас є сила волі?” Потрібно відповісти на запитання Тест “А у вас є сила волі?”

- 1) Чи здатні ви, якщо треба, вставати вранці з ліжка, як би рано це не було?
- 2) Чи прагнете ви дотримуватися режиму дня?
- 3) Чи кожне ранок ви робите зарядку?
- 4) Як би вас не відволікали, чи можете ви на уроках робити те, що вимагається?
- 5) Чи виконуєте ви доручення, які вам не зовсім приємні?
- 6) Перебуваючи на грані того, щоб з кимось посваритися, чи можете ви цього не зробити?
- 7) Чи здатні ви без нагадувань приймати лікування строго за приписом лікаря?
- 8) Чи можете подолати своє боягузтво, увійшовши в темне приміщення?
- 9) Добиваєтесь ви поставленої мети?
- 10) Чи приймаєте ви рішення у відповідальних випадках без коливань?

Умови оцінки: “так” - 2 бали; “ні” - 0 балів; “не зовсім, не завжди” - 1 бал (учні виконують тест, самостійно підраховують бали і відповідно до шкали визначають, чи є сила волі чи ні, і як допомогти своїй волі). Інтерпретація: більше 15 балів - Ви вольовий, надійна людина; 8-14 балів - сила волі у вас

Продовження додатку 3

середня; менше 8 балів - з силою волі у вас не склалося, треба над собою працювати.

КК: Як допомогти своїй волі? У важкі хвилини вам допоможуть прийоми самонавіювання: “У мене сильна воля. Я можу домогтися, чого хочу! Я вірю в себе і люблю своє майбутнє! Невдачі не можуть похитнути моєї впевненості! У мене достатньо сил для перемоги! Я доб'юся успіху! Я прийду до мети! ”

7. Чи можна виховати волю?

Учні: відповідь: так.

8. Як виховати волю? Вправа “Самооцінка волі”:

К вправі “Самооцінка волі”

Я - вольове	1	2	3	4	5
Самодисципліна (вимогливість до себе)					
Самовладання (спокій, впевненість)					
Самоконтроль					
Доведеність розпочатої справи до кінця					
Наполегливість (подолання труднощів)					
Відмова від нерозумних бажань, спокус					
Подолання тривоги, страхів					

5 - червоний 4-оранжевий 3-жовтий 2 - зелений 1 - синій

КК: Виконаємо вправу: оцініть за 5 бальною системою свої зусилля у вихованні вольових якостей, представивши своє “Я - вольове”. Ваш “коефіцієнт волі” (за самооцінкою) може бути визначений як середній бал за всіма показниками.

9. Рекомендації “Як виховувати волю”:

Продовження додатку 3

КР: Почніть з малого, але самого ефективного засобу: виконуйте режим дня (вивчення режиму школяра 14-17 років).

Зразковий режим дня школяра 14-17 років

1	Підйом, ранкова зарядка, водні процедури, прибирання ліжка, туалет	7.00-7.30
2	Сніданок	7.30-7.50
3	Дорога до школи (прогулянка до початку занять)	7.50-8.20
4	Навчальні заняття в школі, сніданок, позакласні заняття, громадська робота	8.30-14.30
5	Дорога зі школи (прогулянка після занять)	14.30-15.00
6	Обід	15.00-15.30
7	Заняття фізичною культурою (прогулянки, рухливі ігри, секції)	15.30-17.00
8	Полудень	17.00-17.15
9	Приготування домашніх завдань	17.15-20.00
10	Вечеря	20.00-20.30
11	Вільні заняття (малювання, конструювання, вишивання, читання літератури), допомога по дому	20.30-22.00
12	Приготування до сну, приведення в порядок одягу взуття, провітрювання кімнати	22.00-22.30
13	Сон	22.30-7.00

Які пункти включені в режим школяра? Які пункти ви виконуєте? Які пункти відсутні в вашому режимі?

Продовження додатку 3

10. Ситуації - проби: (учні обговорюють ситуації в групах, потім озвучують відповідь)

1) Ви обіцяли мамі, що залишитеся вдома, щоб їй допомогти, але ваш друг тільки що зайшов за вами з двома квитками в цирк. Ваше рішення?

2) Ви згадали, що не зробили домашню роботу з математики на завтра, коли вже лягли спати. Ваше рішення?

3) Ви попросили у друга диск з грою і випадково загубили його. У вас немає грошей, щоб купити такий же диск. Ваше рішення?

4) У вас часто виникають напружені ситуації з батьками? Одна-дві фрази і починається роздратування з чийогось боку, а далі перепалка і скандал. Сформулюйте відповідь на докір матері: “Ти знову не виніс відро для сміття! Ти нічого не хочеш робити по дому!” Спробуйте замість того, щоб виправдовуватися та сперечатися, проявити спокій і навіть висловити часткову згоду. Щоб сказати це з гідністю, щиро, потрібна воля.

11. Поради “Як перемогти свого внутрішнього” Іфікла ”або 5 “ Треба”:

- Треба поспостерігати за собою і визначити, яких з перерахованих вольових якостей бракує у вашому характері;
- Треба починати боротися з недоліками, проявляючи і посилюючи свої позитивні якості;
- Треба переконувати себе і наказувати собі чинити правильно;
- Треба наполегливо контролювати свої дії. Складати пам'ятку щовечора на наступний день, відзначаючи те, що вдалося виконати; відзначати те, що завадило довести справу до кінця;
- Треба підбадьорювати себе, заохочувати прогулянкою, відпочинком, маленьким сюрпризом самому собі.

12. Рефлексія.

Продовження додатку 3

КК: Наша розмова про виховання сили волі добігає кінця. Ваша програма по самовихованню поповнилася ще одним важливим словом “воля”, а наша розмова про виховання волі можна представити у вигляді алгоритму:

1. Що таке воля? Хто така вольова людина? Хто така безвольна людина?
2. Як допомогти своїй волі?
3. Чи можна виховати волю?
4. Як виховати волю?

Яку оцінку ви поставите своїй роботі на класній годині? (учні коментують оцінку кольоровими картками: червона - відмінна робота, жовта - хороша робота, синя - задовільна робота).

Оцініть класну годину (учні відповідають на питання):

- Що сподобалося?
- Що не сподобалося?
- Що знали раніше і що дізналися нового?
- Про що б хотіли дізнатися ще?

Спасибі за цікаву розмову. Пам'ятайте слова Конфуція: “Всі перемоги в житті починаються з перемоги над собою!”.

Бережіть себе!

Додаток К

Розробка заняття “Як стати успішною людиною?”

Мета: ознайомити з поняттям “успішність” і умовами становлення успішної особистості

Завдання:- розвиток індивідуальних особливостей учнів;

- виховання потреби особистості реалізувати власні здібності;
- формування громадянської ініціативності;
- формування вміння висловлювати власну думку.

Епіграф:

Самовдосконалення є ключовим моментом у вашому успіху.

*Постійне самовдосконалення призводить до того, що не існує межі
вашим досягненням.*

Брайан Трейсі

ХІД ЗАНЯТТЯ

I. Вступна частина.

1. Постановка проблеми, звернення до епіграфа.

Учитель. В сучасному світі поняття “успішна людина” дуже широке. Сьогодні ми спробуємо розібратися і відповісти на питання:

- Як стати успішним?

2. Актуалізація наявних знань.

Робота в групах (формування груп відбувається до класної години). Лідери груп шляхом жеребкування вибирають картки із завданнями.

1, 2, 3, 4-а групи: Що таке успішність? Як стати успішним?

Учні висловлюють свою думку.

Час на обговорення 3-5 хвилин.

II. Основна частина.

Формування та уточнення уявлень про успішність на прикладах з життя.

1. Гра “Згадати все”.

Кожна група згадує прізвища, імена людей, які досягли успіху в якій-небудь області.

2. Плакати:

Щоб СТАТИ успішним, потрібно працювати над собою, потрібно розвивати якості, які сприяють розвитку успішної людини.

1) Здатність відкрито говорити про свої бажання і вимагати від першої особи. Ніяких “Ми”. Я - перша, а не остання буква в вашому алфавіті!

2) Здатність відкрито говорити про свої почуття. Відкрито висловлювати свої почуття, цим Ви тільки викликаєте повагу в оточуючих Вас людей.

3) Здатність сказати “Ні”. Цим ви заощадите багато часу, нервів, здоров'я. А поваги оточуючих, як це не парадоксально, це тільки додасть! “Посміхайтесь і говорите “ Ні ”.

4) Уміння встановити контакт, підтримати розмову, та й просто вміння викликати довіру.

5) Постійно знаходити нові застосування своїм талантам і здібностям і постійно вчитися. Задавати дурні питання, якщо Ви хочете дізнатися щось нове.

6) Здатність бути оптимістом завжди! При будь-яких проблемах і невдачах! Заведіть собі звичку радіти невдачам. Сприймайте невдачу не як трагедію, а як досвід, і виймайте з цієї невдачі користь.

7) Здатність в будь-якій ситуації залишатися при світлій пам'яті. Багато хто називає це самовпевненістю, але краще назвати це упевненістю в собі. Впевненість, що будь-яка проблема вирішувана швидко і легко.

8) Здатність радіти навіть малим своїм успіхам та досягненням. Хваліть себе! Дозволяйте собі маленькі і великі радощі.

9) Здатність безкорисливо і щиро допомагати іншим. Це потрібно, насамперед, Вам, для підняття власної самооцінки.

Продовження додатку К

10) І головне! Усвідомте свою унікальність! Ніколи не думайте: “А що люди про мене скажуть?”. Головне - що Ви говорите самі собі про самого (саму) себе.

Людина живе в суспільстві. Люди завжди впливали на інших людей. Процвітаюча людина не зможе потягнути за собою всіх, швидше, люди зтягнуть її назад в середину існування. Тому потрібно завжди триматися тих людей, хто досяг, хто хоче і може досягти успіху. Потрібно більше спілкуватися, заводити нові знайомства, вчитися і вчити інших людей.

Демонстрація:

Хлопець встає на стілець і подає руку дівчині

Учитель запитує: Якщо хлопець буде піднімати дівчину на стілець, а дівчина буде стягати хлопця зі стільця, то хто з них виявиться у виграші?

Учні: Звичайно дівчина! (Їй достатньо присісти і хлопець нагнеться)

Учитель: Якою б не була людина успішною, його завжди можна опустити на ступень нижче або взагалі “спустити з гірки”. Успішній людині завжди потрібна допомога, і він підніме Вас на свій рівень або навіть вище.

Хлопець тягне дівчину на стілець, вона підіймається і всі аплодують. (При словах “Чи навіть більше” можна взяти дівчину на руки)

III. Заключна частина

Отже, 4 найважливіших якості, які потрібно розвинути, щоб жити в сучасному Світі:

1. Впевненість у собі!

Хто з вас впевнений, що стане успішним?

Хто не впевнений?

Ми не народжуємося з самовпевненістю. Ми можемо її побудувати.

Чому ми повинні бути впевненими в тому, що наш твір найкращий?

Продовження додатку К

1. Тому що цей твір вже унікальне, в Світі немає жодного схожого!
2. Тому що ви пишете його для отримання високого бала!
3. Тому що це ваш труд!

Розвинути впевненість в собі просто

Треба взяти товстий зошит і на обкладинці великими літерами написати “Щоденник успіху”. В цей зошит потрібно записувати 5 успіхів кожен день. Це можуть бути найменші успіхи:

змусили засміятися;
перевели бабусю через дорогу;
допомога батькам;
нарешті просто вимили руки перед їжею.

Цей щоденник повинен бути з вами все життя, не вистачить місця, вклейте листочки.

2. Повна відповідальність!

1. Не перекладайте відповідальність на інших.
2. Потрібно усвідомити свій успіх або поразку.
3. Ніколи не звинувачуйте обставини або інших людей. Тому, кого ви звинувачуєте, ви віддаєте владу.

3. Постійне навчання і зростання!

- 1) Читайте більше хороших книг.
- 2) Відвідуйте всі заняття, семінари.
- 3) Ведіть щоденник успіху.
- 4) Тримайтеся успішних людей.

Якщо ви спілкуєтесь з людиною і відчуваєте прилив енергії, сил, це та людина якій потрібні ви і яка потрібна вам. Обходьте стороною тих, хто забирає вашу енергію.

4. Тримати слово!

Потрібно вчитися дисципліні.

В нас має бути дві людини, начальник і підлеглий, ви повинні в першу чергу давати слово собі.

Приміром, включимо уяву

Дорогою до школи Маша зустріла Машу.

Маша 1 запропонувала Маші 2 виконувати все правильно і вчасно. І за це, Маша 1 водитиме Машу 2 щосуботи на дискотеку.

Але якщо Маша 2 не встигне або не виконає хоч одне доручення Маші 1, то на цьому тижні Маша 2 не піде на дискотеку.

Успішна людина - це вільна, незалежна людина. Постійно вчіться і розвивайтесь, відкривайте для себе нове. Так ви будете завжди цікаві оточуючим. Спілкуйтеся з людьми, на яких хочете бути схожі, переймайте їхній досвід. Шліфуйте свої знання та вміння, і ви станете незамінні. Любіть і цінуйте себе. Пам'ятайте, що життя - в русі. Ніколи не зупиняйтеся.

Все що вам потрібно - це впевненість в собі, повна відповідальність, постійне вчення,

IV. Підбиття підсумків.

Узагальнення знань та інформації.

Гра "Продовж фразу"

- Яким я буду ...
- Чого я доб'юся ...
- Кому принесу щастя ...
- Хто буде зі мною поруч через десять років ...

V. Рефлексія.

- Що сподобалося?
- Що не сподобалося?

- Про що я розповім вдома батькам.

ДОДАТКОВІ ВПРАВИ:

Учитель. Щовечора, коли на небі немає хмар, стають видно мільярди зірок, виходить місяць, але зірки є не тільки на небі, не тільки на екранах телевізора. Зірки тут, в цій кімнаті. Це ми з вами. Сьогодні я пропоную вам поговорити про нас, як про зірки і з'ясувати, хто ж з нас - найяскравіші зірочки, лідери.

Лідер - це значить перший,

Від нього залежить багато.

Звучить лірична музика.

Учитель. Спочатку давайте поговоримо: хто такі “перші”, на вашу думку, якими якостями володіють ці люди і чим вони займаються?

Я хочу розповісти Вам притчу:

На одній планеті жили люди, метою життя яких було діло: вони переносили вантаж. Він був упакований в мішки різної величини, зручні і незручні для перенесення. Кожна людина підходила і брала мішок зручніше, відносила його на місце і поверталася назад, щоб вибрати для себе такий же вантаж. Лише одна людина щоразу зітхнувши, звалювала на себе найважчу ношу, і насилу доставляла її на місце. Одного разу її запитали, навіщо вона добровільно вибирає собі ношу важче, адже є люди, які сильніше за неї? Людина лише відповіла: “Комусь же треба її нести. Нехай це буду я! ”

Відбувається обговорення.

Учитель. Зараз я пропоную вам з'ясувати, що ми дізналися один про одного за час навчання разом, а робити це ми будемо так: Я хочу розповісти про таку яскраву зірочку, яка знаходиться в цій кімнаті, а ім'я цієї зірочки - ...!

Учитель починає розповідь про яку-небудь людину в класі, ця людина продовжує, розповідаючи про іншого, і так далі.

Продовження додатку К

Учитель. Навколо нашої свічки лежать різні висловлювання, питання, повчання. Я пропоную тому, на кому закінчилося наше обговорення, витягнути перший папірець, прочитати і висловити свою точку зору.

Можливі картки:

- Лідер завжди знайде елегантне, просте рішення складних проблем.
- Будьте самоучками! Не чекайте, щоб Вас навчило життя!
- Чого не знає людина? ..
- Лідер ніколи не програмує себе на поразку.
- Він не знає хіба що межі своєї сили!
- Лідер завжди сам визначає головне для себе.
- “Ведіть, а ведені знайдуться” (Лао-Цзи).
- “Не дерево вибирає птицю, а птиця дерево” (Конфуцій).
- “Хто обережніше в своїх обіцянках, той точніше в їх виконанні”
(Ж.-Ж. Руссо).
- Найстрашніша невіра - це невіра в самого себе.
- “Розділяй і володарюй” - мудре правило; але “об'єднуй і направляй” - ще

краще!

- Лідером може бути ...
- Назви тих людей, яких ти вважаєш лідерами.
- Лідер - це кожен, лідер - це і ти! Так це чи ні?
- Найголовніша якість лідера. (Одне!)
- Одягаючи шкуру лева, ти повинен відчувати себе левом.
- Східна мудрість: “Не можеш надіти шкуру левову - носи лисячу”

(Бальтазар Граціан).

Відбувається обговорення.

Учитель. Але чи завжди ми знаємо справжніх “перших”? Про це пісня

А. Макаревича “Про перші”.

Звучить пісня А. Макаревича “Про перші”.

Відбувається обговорення наявності лідерів в класі.

Продовження додатку К

Учитель. Крім ваших лідерських здібностей, хотілося б визначити сьогодні вашу готовність до вибору професії за допомогою тесту.

Учням пропонується прочитати нижчеперелічені твердження і висловити свою згоду або незгоду з ними відповідями “так” чи “ні”.

1. Ви вже твердо вибрали майбутню професію?
2. Основний мотив вибору - матеріальні інтереси?
3. В обраній професії Вас приваблює, перш за все, сам процес праці?
4. Ви вибираєте професійний навчальний заклад тому, що туди пішли вчитися Ваші друзі?
5. Ви обираєте місце роботи (навчання) тому, що воно недалеко від дому?
6. Якщо Вам не вдасться отримати обрану професію, то у Вас є запасні варіанти?
7. Ви читаєте періодичні видання, пов'язані з майбутньою професією?
8. Вам відомі протипоказання, які існують для обраної професії?
9. Не важливо, ким працювати, важливо, як працювати?
10. Ви думаєте, що з вибором професії не треба поспішати, спочатку слід отримати атестат?
11. Вам відомо, яких якостей, важливих для майбутньої професійної діяльності, Вам бракує?
12. Ви займаєтеся розвитком професійно значущих якостей?
13. Чи згодні Ви з тим, що здоров'я не впливає на вибір професії?
14. Вчителі схвалюють Ваш вибір майбутньої професії?
15. Ви знаєте про неприємні сторони майбутньої професії?
16. Вам вдалося здійснити пробу сил в діяльності, близькій до майбутньої професії?
17. Ви консультувалися про вибір професії у лікаря?
18. Головне у виборі професії - можливість вступити до професійного ВИШу?
19. Ви знаєте про умови вступу до обраного навчального закладу?

Продовження додатку К

20. Вам відомо про можливості працевлаштування за обраною професією?
21. Ви впевнені, що родичі допоможуть Вам влаштуватися на роботу (навчання)?
22. Ви знаєте про можливі заробітки у представників, обраної Вами професії?
23. Якщо не вдасться вступити до обраного навчального закладу, то Ви будете намагатися ще раз?
24. Для правильного вибору професії досить Вашого слова “хочу”?

Додаток Л

Розробка заняття “Моя активна життєва позиція”

Мета: сприяти формуванню позитивної мотивації дітей до розвитку активної життєвої позиції.

Завдання:

- Розкрити поняття “активна життєва позиція”;
- Сприяти розвитку рівня усвідомлення дітьми значущості активної життєвої позиції;
- Організувати діяльність відповідального вибору кожною дитиною активної життєвої позиції;
- Сприяти розвитку комунікативних, рефлексивних умінь учасників класної години;

Обладнання: Тлумачний словник під редакцією Ожегова; дошка, крейда; три різнокольорових листи з написами “так”, “ні”, “не знаю”; мікрофон, аудіозапис V симфонії І. С. Баха.

ХІД ЗАНЯТТЯ

Добрий день, всі небайдужі. Існує думка, що щаслива людина - це успішна в житті людина.

- Як ви вважаєте, що саме дозволяє успішній людині бути такою? (класний керівник підводить учнів до таких понять як відповідальність вчинків, вибору; ініціативність та ін.).

- Дорослі в таких випадках говорять про наявність активної життєвої позиції. Сьогодні я пропоную поговорити саме про це. Отже, я оголошую тему нашої класної години “Активна життєва позиція”.

Продовження додатку Л

- Що таке активна життєва позиція? Як ви це розумієте? (відповіді дітей, узагальнення відповідей дітей класним керівником)

А тепер давайте звернемося до тлумачного словника і з'ясуємо, який зміст вкладають у це поняття вчені. В тлумачному словнику Ожегова шукають значення слів:

активна - 1. Діяльна, енергійна;

2. Розвивається, посилено діюча.

позиція - 1. Положення розташування;

2. Смуга, ділянка місцевості або акваторії;

3. Точка зору, думка в якомусь питанні;

4. Положення тіла, поза.

З позиції чогось: маючи що-небудь підставою для своїх поглядів; перебуваючи в якомусь положенні, стані.

Як ви змогли побачити, слово “позиція” дуже багатозначне. Яке ж з безлічі значень потрібно нам? (відповіді дітей служать мотивацією для активної участі в класній годині) таким чином, вийшло, що “активна життєва позиція”, за визначенням науковців і нас, це - ... визначення записується на дошку.

Активна життєва позиція - точка зору людини, що є підставою для його дій.

Наш клас поділений на три зони “так”, “ні”, “не знаю”. Будь ласка, прореагує на моє твердження відповідно до зон відповідей та будьте готові, до того, що я попрошу Вас обґрунтувати свою думку. Допускається зміна наявної думки.

Педагог позначає життєву ситуацію.

1. Один чоловік створив штучний астероїд і запустив його на наше місто. Ця людина має активну життєву позицію.

2. Інша людина створила ліки від захворювань серця, прийнявши курс яких в дитинстві, ви уникнете серйозних неприємностей протягом усього життя. Але, проводячи його випробування, людина загинула. Ця людина теж проявив

Продовження додатку Л

АЖП. (Діти фіксують і аргументують свій вибір; можливо в відповідях дітей будуть позначені наслідки такої активності, орієнтація на себе та ін.)

- Таким чином, кажучи про активну життєву позицію, ми виявили, що існує два її види: активна життєва позиція зі знаком плюс і зі знаком мінус.

(Діти підводяться до того, що, не дивлячись на проявлену активність, що характеризується розробкою ідеї та втіленням її в реальність, необхідно мати моральну позицію).

- З ваших висловлювань я зрозуміла, що найважливіше в активній життєвій позиції - це позитивне ставлення до світу і прийняття відповідальності за власні рішення і вчинки.

- В літературі я прочитала про такий випадок.

Вагонетка зійшла з рейок, впала набік і краєм кузова розплющила підвішений до металевій стійці броньований кабель. Блакитна змійка вогню, зловісно тремтячи, повзла по кабелю до трансформатора. Через кілька секунд вона добереться до камери і станеться невиправне трансформатор вибухне. Спалахне пожежа, а в лавах люди. Скоріше!

“Відключити! - Сергій біжить до камери. - Ручку вліво, до клацання. Корпус осередки, напевно, під напругою. Там смерть. Миттєва. В попіл там же шість тисяч вольт! ”

- Як ви думаєте, чим закінчилася ця історія?

Ви праві, Сергій запобіг загибелі людей, але сам позбувся обох рук.

- Як ви вважаєте, ця історія - правда чи вигадка?

- У мирний або у воєнний час стався цей випадок?

- Що змусило Сергія ризикувати життям?

- Побіг би він, якби знав, що позбудеться рук?

- Як би ви вчинили в цьому випадку?

Додати реальну ситуацію зі шкільного життя: наприклад, бути чесним з другом, незважаючи ні на що.

Продовження додатку Л

3. Деякі стверджують: моє навчання - це особисте, тому старання в навчанні не є проявом активної життєвої позиції. А яка ваша думка?

Діти займають зону відповіді у відповідності зі своєю думкою і аргументують свій вибір. Діти приходять до того, що їх освіта запорука успішності колективу, школи тощо, тобто спрямованість на себе є благо для інших в кінцевому результаті. Може бути використано й інше твердження, наприклад про шкідливі звички, пасивна позиція при необхідності надати допомогу і ін.

4. Дати списати одному - це прояв активної життєвої позиції. Позначте, будь ласка, свою згоду або незгоду з даного твердженням.

Говорячи про різні види активної життєвої позиції, скажіть, який з них вам більш симпатичний? (дітям пропонуються імпровізовані ваги або два різних кошика з написами: АЖП плюс, АЖП мінус.) Мені приємно, що для вас найбільш значимими є освіта, здоров'я, сім'я (дані взяті з діагностичних матеріалів). А найменш цінні для вас - розваги та безтурботне життя. Отже, свідомо чи несвідомо, але ви підтримуєте вічні цінності, а значить, ваша життєва позиція складається успішно, і ви робите заділ для майбутнього щасливого життя.

6. Кожна людина має активну життєву позицію. Поясніть свою відповідь (класний керівник підводить дітей до того, що активна життєва позиція формується самою людиною шляхом роботи над собою).

- Що ми можемо зробити, щоб наша активна життєва позиція розвивалася? (відповіді школярів)

Мені хочеться розповісти вам одну притчу.

Старий дідусь пояснює маленькому онуку, що таке життя:

СТАРИЙ: Бачиш, життя - це постійна боротьба всередині тебе двох вовків. Один вовк уособлює собою страх, ненависть, зло, неприязнь. А другий вовк уособлює любов, повагу, доброту, радість.

ОНУК: А який же вовк зрештою перемагає?

- Як ви думаєте, що відповів дідусь?

СТАРИЙ: Той, якого ти годуєш ...

Тільки від нас самих залежить, якою буде наша життєва позиція: запустимо чи ми астероїд на місто або космічний корабель на іншу планету, кожен вибирає по собі - руйнувати або творити, але люди з АЖП роблять саме так, співпрацюючи з іншими людьми.

Зараз кожен з вас має право висловитися про сьогоднішню класну годину.

Ви можете використовувати наступні формулювання:

Я дізнався ...

Я задумався ... написано на дошці

Я відчув

У ваших висловлюваннях заборонено використання слів: “цікаво чи нецікаво”, “сподобалося чи не сподобалося”.

Отже, я пускаю мікрофон по колу ...

А закінчити нашу класну годину хотілося б словами з вірша Е. Межелайтіса: (або притчу)

“У житті по-різному можна прожити:

В горі прожити, і в радощі,

Вчасно поїсти, вчасно попити,

І вчасно робити гідоти.

А можна і так:

На світанку встати

І, пам'ятаючи про диво,

Рукою оголеної сонце дістати

І дарувати його людям ”.

Завжди будьте Сонцями!

Очікувані результати:

Продовження додатку Л

- у підлітків з'явиться мотивація до розвитку активної життєвої позиції, вчиненню морально схвалюваних вчинків;
- школярі набудуть знань про активну життєву позицію та її види;
- підлітки усвідомлюють значущість активної життєвої позиції;
- учні отримають практичний досвід здійснення відповідального вибору в різних ситуаціях;
- школярі замисляться про взаємозв'язок власних вчинків і життєвої успішності;
- підлітки отримають досвід побудови аргументованих висловлювань;
- учні отримають практичний досвід з розвитку рефлексивних умінь;

Література:

- С.І. Ожегов “Словник російської мови”. М. “Російська мова” 1990
- “Антологія радянської поезії”. М. “Художня література” 1986
- А. Лопатіна, М. Скребцова “Притчі для дітей та дорослих” М. “Ампіта-Русь” 2009
- С.Тітов “Всім смертям на зло”. Донецьк “Донбас” 1979

Додаток М

Розробка заняття “Вчимося бути лідерами”

Мета: створити психолого-педагогічні умови для підвищення ефективності виховної системи “Ідея. Спілкування. Досвід” за допомогою подальшого розвитку лідерських якостей школярів та залучення учнів класу в особистісно та соціально значиму діяльність.

Завдання:

1. На основі порівняння різних трактувань і типологій лідерства, сформулювати та обґрунтувати власне бачення завдань лідера у взаємодії з групою, суспільством.
2. Виявити особистісні якості, що характеризують лідерський стиль поведінки, і ступінь сформованості цих якостей у власному характері.
3. Сприяти позитивним змінам в лідерській позиції учня в класі.

Очікувані результати:

Учні 10 класу доповнять свої уявлення про сутність лідерства та ролі людей, що виходять на лідерські позиції в колективі, суспільстві в цілому. В ході спілкування з класним керівником і однолітками підліткам вдасться виділити ключові якості лідера. На класній годині будуть створені рефлексивно-оціночні ситуації, в рамках яких, школярі проаналізують, які якості особистості їм належить сформувати. Для вирішення завдань класної години використовуються фронтальні, групові та індивідуальні форми роботи. При організації заходу класний керівник буде використовувати такі прийоми роботи, як бесіда, обмін думками, розповіді учнів з елементами бесіди, гра. Школярам належить працювати з “Портфоліо”, створити “Автопортрет лідера”, взяти участь в діагностиці “Мішень”

Вік учнів – 15-16 років.

Продовження додатку М

Попередня підготовка: індивідуальна робота з учнями 10 класу, прогнозування можливих питань однокласників, підготовка виступів по темі класної години.

Тривалість заходу: 40 хвилин.

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Вступне слово класного керівника.

Учитель: Сучасне суспільство вимагає від нас таких якостей, як рішучість і цілеспрямованість, які в сукупності з іншими рисами характеру формують в людині лідера. Як учитель з великим досвідом, я з упевненістю можу сказати, що потенціал лідера видно ще в дитинстві. Спостерігаючи за дітьми, відразу можна помітити, як дитина взаємодіє з оточуючими: чи активний він в спілкуванні з іншими хлопцями або, навпаки, всіляко уникає заводити дружбу. Тенденція до лідерства продовжує розвиватися і в старшому віці. Хлопці, які беруть участь у громадській діяльності, що тягнуться до спілкування, мають більше шансів стати лідерами в своєму класі, школі або компанії. Але як бути тим дітям, які з яких-небудь причин не можуть розкрити свої лідерські якості в повній мірі? Не впадайте у відчай, якщо поки не виходить стати ініціатором цікавої справи, згуртувати навколо себе однодумців і змусити навколишніх прислухатися до своїх поглядів на життя. Я переконана, що лідерами не народжуються, ними стають!

2. Визначення проблеми. “Мозковий штурм”.

Учитель: На які питання, на вашу думку, відповідь наша сьогоднішня класна година?

Учні класу методом “Мозкового штурму” визначають коло питань, на які їм хотілося б знайти відповідь. Учні обговорюють питання в малих групах або парах. Далі питання записуються на дошці.

Зразкові питання учнів:

- Як виникло слово “лідер”?
- Яку людину ми маємо право назвати лідером?
- Чи кожен чоловік може стати лідером?
- Як виховати в собі лідерські якості?
- Навіщо суспільству потрібні лідери?
- Чи всі лідери однакові?
- Як змінювалися уявлення про лідерів у різні історичні епохи і в різних культурах?

3. Виступ “незалежних експертів” - учнів, які індивідуально, у співпраці з класним керівником, на етапі підготовки до класної години постаралися спрогнозувати питання однокласників і підготували виступи.

Матеріали для виступів учнів - “незалежних експертів”:

А) Представлення про лідерів в різних цивілізаціях.

У Древній Греції лідером визнавалася людина, що має красиву статуру, фізично розвинена, культурна, красномовна, громадянин і сім'янин, гідно захищає цінності сучасної йому цивілізації.

У Стародавніх східних культурах лідер мав широкі пізнання, що межують з мудрістю, був відкритий і доброзичливий у ставленні до людей. При цьому він не нав'язував іншим цього товариства і був дещо іронічний по відношенню до себе і своїх переваг.

В індійській культурі на роль лідера міг претендувати удачливий мисливець і хоробрий вояк, що володіє фізичною витривалістю, що захищає жінок, дітей і старих свого племені.

У сучасній американській культурі основні прикмети лідера виражаються у конкурентній наполегливості, цілеспрямованості в досягненні своїх цілей, підкресленні своїх переваг, що часом межує з вихвалянням.

Філософ Н.К. Михайлівський на роль лідера ладив героя: “Героєм ми будемо називати людину, захопливого своїм прикладом масу на добре чи погане, найблагородніше або підле, розумну або безглузду справу”.

Б) Що значить слово “лідер”? Яке його походження?

“Лідер” (leader) - це англійське слово, що походить від дієслова "lead" (вести за собою, керувати, очолювати, бути першим). "Leader" - людина, що поведе за собою інших, керівний ними, який очолює якусь справу, колектив.

Wikipedia дає таке визначення: Лідер (від англ. Leader - ведучий, перший, що йде попереду) - особа в будь-якій групі (організації), яке користується визнанням авторитетом, що володіє впливом, який проявляється як керуючі дії. Член групи, за яким вона визнає право приймати відповідальні рішення в значущих для неї ситуаціях, тобто найбільш авторитетна особистість, яка відіграє головну роль в організації спільної діяльності і регулюванні взаємостосунків у групі.

В) Які якості виділяють лідера із загальної маси людей?

Насамперед слід розібратися, які саме якості виділяють лідера із загальної маси. Для цього достатньо згадати однокласника або друга, який вселяє вам повагу і прагнення відповідати йому. Які якості властиві таким людям? Коротко перерахуємо основні з них. Отже, лідер:

- 1) вміє ставити цілі і прагне до їх досягнення - тобто цілеспрямований;
- 2) заряджає оточуючих ентузіазмом, своїм прикладом спонукає їх до дії;
- 3) в екстремальних ситуаціях він завжди - біля керма;
- 4) легко адаптується до нових умов, здатний пережити невдачі й рухатися далі.

До перерахованого вище можна додати зовнішній вигляд. Звичайно, фотомоделлю бути не обов'язково, маються на увазі охайність, витриманість стилю, гарна фізична форма. Кволий, безглуздо одягнений і постійно скаржитися на здоров'я лідер - це з розряду фантазій. На питання, чи варто розвивати в собі лідерські якості, напевно, кожен відповість “так”. І це

природно, адже людина, що володіє такими якостями, домагається в житті більшого, користується підвищеною увагою, і життя його набагато цікавіше і більш насичене.

Г) Як розвинути в собі лідерські якості?

Звичайно, всі люди не можуть бути лідерами (інакше хто ж буде веденим), але стати індивідуальністю може кожен, і ніхто не заборонить вам прагнути до лідерства. Розвинути ці якості можуть все. Якщо ви прийшли до думки, що це вам просто необхідно, то починайте змінювати себе прямо зараз!

Крок 1 - ставимо мету. Передусім необхідно навчитися чітко і ясно бачити перед собою цілі і постійно прагнути до їх досягнення. Почніть з малого. Просто поставте перед собою якусь неважку задачу і виконайте її. І нехай спочатку це будуть зовсім не глобальні цілі - нічого страшного, адже ми вчимося. Тут важливий сам факт роботи над собою. Постановка цілей та їх досягнення повинні стати звичкою. Досягнувши результату, фіксуйте його в зошити. І щодня зачитуйте свої перемоги, це дасть вам стимул рухатися далі. Коли почне виходити, ви будете почувати потребу продовжувати роботу - апетит адже приходить під час їжі. Наприклад. Увечері ви ставите перед собою мету прокинутися завтра і йти на пробіжку. Йдучи на урок, ви маєте на меті на початку заняття підняти руку, вийти до дошки і красивим, голосним голосом відповісти урок. І виконуєте все беззастережно.

Крок 2 - стаємо ентузіастом. Наступний етап - ентузіазм. Здавалося б, навчитися цій якості неможливо, але, тим не менше, вихід є. Починаючи з сьогоднішнього дня, ви перестаете скаржитися навколишнім на що-небудь. Позбавтеся від цього, як від шкідливої звички. Люди цураються невдах, тому, спілкуючись з ними, дайте їм зрозуміти, що у вас усе в порядку. Якщо ж сталася якась неприємність, розкажіть про неї з гумором. Зверніть увагу: шановні вами люди, швидше за все, саме так і роблять. У людей, що дивляться на життя з гумором, є чому повчитися. Розкажіть про свої проблеми чи недоліки в жартівливій манері. Діліться позитивними новинами, прагнете

Продовження додатку М

робити це якомога частіше, адже тим самим ви будете вселяти ентузіазм у ваших співрозмовників. Незабаром після того, як ви візьмете це собі за правило, оточуючі будуть впевнені, що дружба з вами - не тягар, а задоволення.

Крок 3 - стаємо героєм. Третій пункт - гідна поведінка в екстремальних ситуаціях. Щоб у таких ситуаціях вести себе гідно, потрібно звикнути до них. В цьому допоможе близьке знайомство зі спортом. Екстремальні ситуації бувають різні, тому потрібно бути завжди готовим до несподіванок, що само по собі досить складно. Однак прийнявши таку позицію як даність, ви зробите рішучий крок на шляху до лідерства.

Крок 4 - адаптуємося. Ще одна особливість лідера в тому, що він вміє швидко адаптуватися до мінливих умов і рухатися далі, незважаючи ні на що. Навчитися цьому, мабуть, найскладніше. Щоб психологічно себе підготувати до такої життєвої позиції, має сенс спочатку просто відслідковувати ці самі умови, що змінюються. Наприклад, привчіть себе стежити за останніми подіями в світі, літературними новинками, тенденціями в моді, сучасними технічними пристроями, новими комп'ютерними програмами. Коли ви звикнете перебувати в курсі останніх нововведень і жити в ногу з часом, то і ця лідерська якість буде вашим.

Крок 5 - стежимо за зовнішнім виглядом. Зрозуміло, свій зовнішній вигляд потрібно підтримувати. Дотримуйтесь вимог до стилю одягу: в класі - діловий, на відпочинку - більш вільний, повсякденний або спортивний, на святковому заході - яскравий, що дозволяє підкреслити ваші переваги. Слідкуйте за своєю фізичною формою. Іншими словами, робіть все можливе, щоб виглядати краще.

Отже, підіб'ємо підсумки. Якщо ви відчуваєте себе в рядах відстаючих, ваша думка далеко не вирішальна і вам недостатньо уваги з боку дорослих і однолітків, то пора починати змінювати себе в кращу сторону. Дані поради - тільки початок, вони покликані допомогти вам зробити перші кроки на шляху до власного розвитку. І на цьому шляху стільки всього цікавого, так що – вперед, до перемог!

4. Обмін думками.

Учитель у вільній формі пропонує школярам стисло висловитися з питань: Навіщо суспільству потрібні лідери? У чому полягає їхня місія? Чи може суспільство людей існувати без лідерів? Кого з відомих людей б ви могли назвати “лідером на всі часи”? Чому?

5. Гра на виявлення лідерів.

Учитель: Давайте трохи відвернемося від серйозних роздумів. Хочу вам показати одну гру, вона називається “Велика сімейна фотографія”. До речі, її можна провести в компанії друзів, знайомих і родичів, поєднавши розвагу з вивченням характерів людей. Запрошую групу бажаючих прийняти участь в цій грі прямо зараз. Отже, перед грою потрібно звернутися до граючих з такими словами: “Ви всі велика сім'я. Уявіть, що сьогодні до вас прийшов фотограф, щоб зробити спільне фото. Він повинен розташувати всю сім'ю для фотографування. Першим в родині вибирається “дідусь”. Він теж може брати участь в розстановці членів “сім'ї”. Більше ніяких пояснень давати не треба. Потрібно включити негучну, приємну музику і поспостерігати за цією цікавою картиною! А коли ваша “сім'я” займе місця перед уявним об'єктивом фотографа, можна зробити чудові знімки, і не уявні, а цілком реальні!

(Група дітей виконує умову гри: розподіляють ролі, всідаються на стільці, займають місця).

Учні класу: А як же ця гра пов'язана з виявленням лідерів?

Учитель: Все досить просто. Давайте пригадаємо, як йшов розподіл ролей. Хто взяв на себе ініціативу першим і попросив головні ролі? Хто активно шукав краще “місце під сонцем”, а хто стояв осторонь, чекаючи, коли вляжуться пристрасті з розсаджуванням? Роль “фотографа” і “дідуса” зазвичай беруться виконувати прагнучі до лідерства люди. Однак не виключені елементи керівництва інших “членів сім'ї”. Під час такої гри дуже цікаво спостерігати за розподілом ролей, активністю або, навпаки, пасивністю у виборі місця

Продовження додатку М

розташування. Якщо така гра проводиться серед дітей (не тільки в класі, але і в дитячому таборі, на вечірці), то вона може відкрити нових лідерів і показати, хто кому найбільше або найменш симпатичний в даній групі. До речі, що незвичайного вам вдалося помітити в ході нашої гри? Все було звично, передбачувано або деякі граючі повели себе по-новому?

(Діти діляться своїми спостереженнями).

6. Робота зі сторінкою портфоліо “Я - ЛІДЕР”.

Учитель: Настав час проаналізувати, наскільки ви, учні класу, наблизилися до образу справжнього лідера. Починаємо заповнювати сторіночку Портфоліо “Я - лідер”. Для оцінки ступеня сформованості якості використовуйте різні кольори.

Я розвиваю в собі лідерські якості та прагну проявляти їх в реальних життєвих ситуаціях	
Я можу надихнути інших і організувати корисну справу. Я активний учасник соціальних проектів	
Я формую характер	
Я пізнаю і розвиваю себе як особистість Я не боюся виступати публічно і опановувати навички ораторського мистецтва Я вмію вести діалог і приймати участь в дискусіях	

Прямокутники праворуч замальовуються різними кольорами: червоний позначає “лідерська якість сформована в повній мірі”, жовтий - “дана якість особистості знаходиться в стані розвитку і вимагає постійної роботи”, зелений - “дана характеристика поки не присутня в моєму” лідерському арсеналі”, тому

її варто сформулювати!” Учні працюють самостійно, в індивідуальному режимі, потім представляють результати самодіагностики фронтально.

Складання “Автопортрета лідера”.

Учитель: Завдання “Який ти лідер?” Передбачає написання в Портфоліо декількох пропозицій про те, яким за типом лідером є кожен з вас. Текст пишеться на основі наступних типологій:

за змістом діяльності: а) натхненник; б) виконавець; в) натхненник + виконавець;

за характером діяльності: а) універсальний, утримує за собою лідерські позиції в будь-якій обстановці; б) ситуативний, що висувається на лідерську позицію в конкретній діяльності;

за характером внутрішньої групової ролі: а) організатор; б) ініціатор; в) ерудит; г) генератор; д) емоційний регулятор; е) умілець;

по внутрішньому колективним функціям: а) інструментальний, орієнтований на ділову сторону життя групи; б) емоційний, що створює доброзичливі взаємини; в) змішаний, який реалізує обидві функції;

по сфері взаємодії: а) формальний, призначений на лідерські позиції; б) неформальний, що володіє загальновизнаним авторитетом; в) одночасно формальний і неформальний;

за стилем взаємодії: а) авторитарний; б) демократичний; в) об’єднує і те, і інше;

за спрямованістю взаємодії: а) позитивний; б) негативний.

Учні працюють самостійно, в індивідуальному режимі.

7. Підбиття підсумків класного години. Рефлексія.

Дослідження класу за допомогою методики “Мішень”. Рефлексія за результатами діагностики.

Учні класу підходять до дошки (звичайною або інтерактивною) і ставлять знаки “+” в дві “мішені”, показуючи таким чином, свою актуальну і бажану лідерську позицію в колективі.

ДОДАТКОВІ ВПРАВИ:

Учитель. Щовечора, коли на небі немає хмар, стають видно мільярди зірок, виходить місяць, але зірки є не тільки на небі, не тільки на екранах телевізора. Зірки тут, в цій кімнаті. Це ми з вами. Сьогодні я пропоную вам поговорити про нас, як про зірки і з'ясувати, хто ж з нас - найяскравіші зірочки, лідери.

Лідер - це значить перший,

Від нього залежить багато.

Звучить лірична музика.

Учитель. Спочатку давайте поговоримо: хто такі “перші”, на вашу думку, якими якостями володіють ці люди і чим вони займаються?

Я хочу розповісти Вам притчу:

На одній планеті жили люди, метою життя яких було діло: вони переносили вантаж. Він був упакований в мішки різної величини, зручні і незручні для перенесення. Кожна людина підходила і брала мішок зручніше, відносила його на місце і поверталася назад, щоб вибрати для себе такий же вантаж. Лише одна людина щоразу зітхнувши, звалювала на себе найважчу ношу, і насилу доставляла її на місце. Одного разу її запитали, навіщо вона добровільно вибирає собі ношу важче, адже є люди, які сильніше за неї? Людина лише відповіла: “Комусь же треба її нести. Нехай це буду я!”

Відбувається обговорення.

Учитель. Зараз я пропоную вам з'ясувати, що ми дізналися один про одного за час навчання разом, а робити це ми будемо так: Я хочу розповісти про таку яскраву зірочку, яка знаходиться в цій кімнаті, а ім'я цієї зірочки - ...!

Продовження додатку М

Учитель починає розповідь про яку-небудь людину в класі, ця людина продовжує, розповідаючи про іншого, і так далі.

Учитель. Навколо нашої свічки лежать різні висловлювання, питання, повчання. Я пропоную тому, на кому закінчилося наше обговорення, витягнути перший папірець, прочитати і висловити свою точку зору.

Можливі картки:

- Лідер завжди знайде елегантне, просте рішення складних проблем.
- Будьте самоучками! Не чекайте, щоб Вас навчило життя!
- Чого не знає людина? ..
- Лідер ніколи не програмує себе на поразку.
- Він не знає хіба що межі своєї сили!
- Лідер завжди сам визначає головне для себе.
- “Ведіть, а ведені знайдуться” (Лао-Цзи).
- “Не дерево вибирає птицю, а птиця дерево” (Конфуцій).
- “Хто обережніше в своїх обіцянках, той точніше в їх виконанні” (Ж.-Ж. Руссо).
- Найстрашніша невіра - це невіра в самого себе.
- “Розділяй і володарюй” - мудре правило; але “об'єднуй і направляй” - ще краще!

- Лідером може бути ...
- Назви тих людей, яких ти вважаєш лідерами.
- Лідер - це кожен, лідер - це і ти! Так це чи ні?
- Найголовніша якість лідера. (Одне!)
- Одягаючи шкуру лева, ти повинен відчувати себе левом.
- Східна мудрість: “Не можеш надіти шкуру левову - носи лисячу” (Бальтазар Граціан).

Відбувається обговорення.

Учитель. Але чи завжди ми знаємо справжніх “перших”? Про це пісня

А. Макаревича “Про перші”.

Звучить пісня А. Макаревича “Про перші”.

Відбувається обговорення наявності лідерів в класі.

Учитель. Крім ваших лідерських здібностей, хотілося б визначити сьогодні вашу готовність до вибору професії за допомогою тесту.

Учням пропонується прочитати нижчеперелічені твердження і висловити свою згоду або незгоду з ними відповідями “так” чи “ні”.

1. Ви вже твердо вибрали майбутню професію?
2. Основний мотив вибору - матеріальні інтереси?
3. В обраній професії Вас приваблює, перш за все, сам процес праці?
4. Ви вибираєте професійний навчальний заклад тому, що туди пішли вчитися Ваші друзі?
5. Ви обираєте місце роботи (навчання) тому, що воно недалеко від дому?
6. Якщо Вам не вдасться отримати обрану професію, то у Вас є запасні варіанти?
7. Ви читаєте періодичні видання, пов'язані з майбутньою професією?
8. Вам відомі протипоказання, які існують для обраної професії?
9. Не важливо, ким працювати, важливо, як працювати?
10. Ви думаєте, що з вибором професії не треба поспішати, спочатку слід отримати атестат?
11. Вам відомо, яких якостей, важливих для майбутньої професійної діяльності, Вам бракує?
12. Ви займаєтеся розвитком професійно значущих якостей?
13. Чи згодні Ви з тим, що здоров'я не впливає на вибір професії?
14. Вчителі схвалюють Ваш вибір майбутньої професії?
15. Ви знаєте про неприємні сторони майбутньої професії?
16. Вам вдалося здійснити пробу сил в діяльності, близькій до майбутньої професії?
17. Ви консультувалися про вибір професії у лікаря?

Продовження додатку М

18. Головне у виборі професії - можливість вступити до професійного ВИШу?
19. Ви знаєте про умови вступу до обраного навчального закладу?
20. Вам відомо про можливості працевлаштування за обраною професією?
21. Ви впевнені, що родичі допоможуть Вам влаштуватися на роботу (навчання)?
22. Ви знаєте про можливі заробітки у представників, обраної Вами професії?
23. Якщо не вдасться вступити до обраного навчального закладу, то Ви будете намагатися ще раз?
24. Для правильного вибору професії досить Вашого слова “хочу”?

Додаток Н
ПАНОРАМА ДИТЯЧИХ ІНІЦІАТИВ

СОЦІАЛЬНА СФЕРА

Допомога та підтримка дітей, які знаходяться на лікуванні у реанімаційному відділенні дитячої міської лікарні №6

Акція «Подаруй дитині надію». Матеріальна допомога Морозу Максиму, вихованцю дитячого садочка №309 та Лаутнер Дар'ї, яка проходила курс інтенсивної хіміотерапії в онкологічному центрі Обласної дитячої клінічної лікарні на в. Космічна

Допомога бійцям АТО, які знаходяться на лікуванні та проходять період реабілітації в лікарні ім. Мечникова, речами, засобами гігієни, та грошима на придбання ліків

Відправлення необхідних речей, харчів, засобів гігієни, малюнків та листів у зону АТО та шпиталь

Акція "Ветерани живуть поруч". Надання посильної допомоги ветеранам, які мешкають у мікрорайоні школи

Традиційна зустріч з ветеранами Другої світової війни у стінах школи "Салют Перемога!"

Свято "День захисника України". Урочистий захід для гостей школи - бійців АТО.

Відкриття шкільного футбольного поля, яке було облаштовано завдяки ініціативі учнівського парламенту та підтримці мера міста

Конкурс учнівських проектів «Шкільному майданчику нове обличчя». Художнє оформлення дитячого майданчика на пришкільній території

**Проведення щорічного Осіннього благодійного ярмарку
до Дня Міста**

**Ініціатива старшокласників залучати батьків та
громадськість мікрорайону до шкільних творчих справ**

Акція серед учнів старших класів «Знайди друга в іншій частині світу» за допомогою соціальних мереж Інтернет ресурсу

Акція «Тиждень безпеки дитини». Виготовлення та розповсюдження інформаційних листівок серед учнів школи та мешканців мікрорайону, присвячених захисту дитячого суспільства

Круглий стіл «Конвенція ООН про права дитини» серед учнів 10-11 класів

Акція «Найзатишніший куточок світу». Благоустрій дитячого майданчика для шкільної малечі на пришкільній ділянці

**Співпраця шкільного загону Юних Інспекторів руху з
представниками міської поліції**

**Довгострокова акція «Чисте довкілля – приємне дозвілля».
Благоустрій пришкільної ділянки та вулиць мікрорайону**

**Запрошення журналістів ТВ каналів міста для
участі у ток-шоу
“Вміння знаходити себе у суспільстві”**

Піар-акція “Моя школа найкраща”

ПОЛІТИЧНА СФЕРА

Ток-шоу «Вміння знаходити себе у суспільстві» між учнями 11 класу, представниками районної у місті ради та членами батьківської спільноти школи. Формат заходу – година питань і відповідей

Зустріч із депутатом міської ради щодо розподілу депутатських коштів

Вибори Президента школи та формування шкільного учнівського парламенту країни «СТЕМ»

ЕКОНОМІЧНА СФЕРА

Круглий стіл учнів старшої школи з підшефною ланкою молодших школярів та представниками банку на тему: «Бюджет моєї сім'ї»

Спільні батьківські збори за темою «Моя майбутня професія»

Засідання учнівського самоврядування школи. Тема «Енергозберігаючі технології та їх використання в школі»

РЕАЛІЗАЦІЯ БІЗНЕС-ПЛАНІВ УЧНІВ 10-11 КЛАСІВ**Спортивна зала****Кімната для дошкільнят у школі**

КУЛЬТУРНА СФЕРА

Участь у всеукраїнській
історико-географічній
експедиції «Історія сіл і міст
України» «Острів всередині
всесвіту» (2013р.)

Створення стенду "Герої
живуть поруч". Героїчні
історії людей нашого міста
та мікрорайону

Костюмований
фестиваль народів
світу "Разом до
єднання"

«Інтерв'ю з минулого» -
збір безцінних спогадів
для майбутніх поколінь
про страшні роки Другої
Світової війни

Свято до Дня Прапора та Дня
Незалежності України у
мікрорайоні школи «Хай
квітне щаслива моя Україна!»

Участь у всеукраїнській
історико-географічній
експедиції «Історія сіл і
міст України» «Острів
всередині всесвіту»
(2013р.)

Щорічна участь у танцювальному фітнес-марафоні до Дня
міста "Дніпро-Фітнес-Штурм"

**“Українська новорічна обрядовість – путівник
народознавства”**

**Традиційні святкові новорічні казки за участю
самоврядування**

